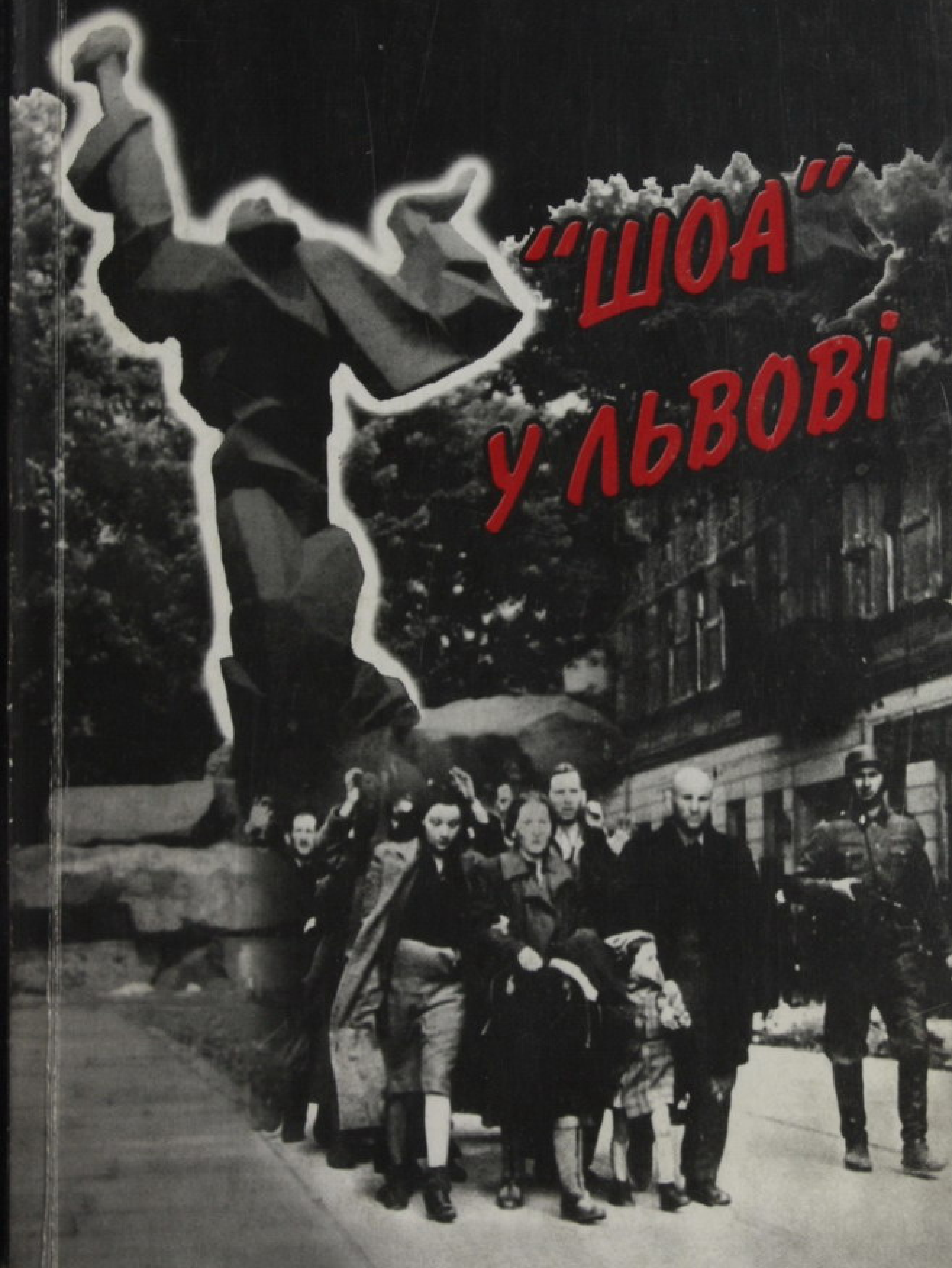
Євген
НАКОНЕЧНИЙ

"ШОА" у Львові

Євген Наконечний

«Шоа» у Львові

Загибель східноєвропейського єврейства
у роки Другої світової війни
в українському словнику часто неточно
означують грецьким терміном «голокост»,
на івриті це зветься коротко — «шоа»,
що українською мовою перекладається як
Катастрофа

Світлої пам'яті:

Іди (Сидомі) Штарк, Асі Валах, Йосале Валаха,
Рахілі Валах, Тусі Валах, Гельки Валах,
Самуеля Валаха, Фріди Валах, Мойсея Штарка,
Хаї Штарк, Мойсея Блязера, Малки Блязер,
Бернарда Шнеєбаума, Ніни Шнеєбаум,
Ґізи Шнеєбаум, Куби Шнеєбаума, Іцхака Ребіша,
Мателки Ребіш, Менделя Мормурека,
Маєра Тевеля, Рози Тевель, Вести Вайсман —

моїм сусідам-євреям, які загинули у місті Львові
під час гітлерівського лихоліття

Євген
НАКОНЕЧНИЙ

"ШОА" У ЛЬВОВІ

Видання друге

ЛІТЕРАТУРНА АГЕНЦІЯ
ПІРАМІДА
ЛЬВІВ 2006

ББК Т3(4Ук9=Євр),013
Т3(4Ук-4Льві-Львів)6,013
УДК 94(477.83-2Львів) "1939-1945"

Н 223 **Наконечний Євген.** «Шоа» у Львові. – Львів:
ЛА «ПІРАМІДА», 2006. – 284с.
ISBN 966-8522-47-8

У книзі через юначе світосприйняття автора висвітлено українсько-єврейські відносини у Львові в часі Другої світової війни, а також трагедію голокосту у місті. У дослідженні використано історичні, економічні, етнологічні та інші джерела.

Видавець Василь ГУТКОВСЬКИЙ

ISBN 966-8522-47-8

1

Декілька років тому мені пощастило відвідати чудове старовинне европейське місто Злату Прагу. Екскурсовод показав нам, групі туристів зі Львова, славнозвісний шинок «Під чашею» («U Kalicha»), де любив бувати письменник Ярослав Гашек, автор «Пригод бравого вояка Швейка». Щоб оглянути описаний Гашеком запаскуджений мухами портрет «найяснішого» цісаря Франца-Йосифа і випити не менш славнозвісного чеського пива, я й завітав туди.

Невелика зала шинку «Під чашею» була ущерть заповнена гамірливими туристами з різних країн. Я присів на єдине вільне місце за столик біля немолодої пари. Виявилося, що це – туристи з Федеративної Республіки Німеччини, які приїхали помилуватися, за їхніми словами, «старим німецьким містом» (die alte deutsche Stadt) – Прагою. Відразу згадалося, як до нашого Львова приїжджають групи туристів з Польщі з патріотичним наміром милуватися «starym polskim miastem». Ось така побутує серед німців та поляків зворушливо-скорботна ностальгія за втраченими містами – символами безповоротно минулої імперської експансії. Далі з'ясувалося, що сусід за столиком знає навіть «Лемберг», бо під час війни солдатом побував у нашому місті. Попиваючи вже не перший кухоль справді дуже смачного живого, непастеризованого пива, підстаркуватий німець, іронічно примружившись, раптом спитав мене:

– А чому ви, українці, знищили під час війни євреїв?

Я отетерів від такого цинізму.

Празька розмова змінила моє дотогочасне байдужо-презирливе ставлення до галасливої пропаганди совєтських агітаторів із так званого «Посту імені Ярослава Галана» – профе-

сійних українофобів, що за завданням і під керівництвом Москви всіляко паплюжили український визвольний рух, приписуючи йому мало не вирішальну участь в єврейському голокості. Підспівували їм і польські шовіністи, звинувачуючи «осоружних українців» в усіх гріхах світу. Якщо їм повірити, то не німці запланували, організували і здійснили «остаточне вирішення єврейського питання» (Endlösung), а самі українці, особливо з ненависної усім загарбникам Організації Українських Націоналістів (ОУН). Люди мого покоління гребували брудною «постгаланівською» писаниною, знаючи її нікчемну історичну вартість. Як це не дивно, на жаль, деякі сучасні дослідники в Ізраїлі підхопили, розвивають і поширюють психозу ненависті до українців і українофобські міфологеми «постгаланівців» та їхніх польських однодумців, зокрема запеклого українофоба Е. Пруса, видаючи їх за вірогідні історичні факти. Стає незрозумілим, хто, зрештою, організував Шоа – масове знищення мільйонів євреїв – німці чи українці? На хвилі післявоєнної антиукраїнської «пропаганди жахів», мабуть, Симоном Візенталем було винайдено так звані «Дні Петлюри», хоч ніхто не в стані пояснити, ким конкретно ті «дні» мали бути організовані. Відомо, що гестапо категорично не допускало жодної самодіяльності. На окупованій українській землі все робилося лише з дозволу німців, бо ж тоталітарні режими взагалі не дозволяють самовілля. З 1959 року радянська, польська та східнонімецька пропаганда стала приписувати українцям розстріл львівських професорів (солдатами-добровольцями з батальону «Нахтігаль») та інші зловмисні небилиці, які зараз документально спростовані. З подібних міфологічних антиукраїнських позицій, на жаль, написана велика монографія Еліяху Йонеса, яка нещодавно вийшла в російському перекладі, «Евреи Львова в годы Второй мировой войны и катастрофы европейского еврейства 1939–1944». Торкаючись українсько-єврейських відносин, цей автор однобічно трактує історичні події, часто виявляючи елементарну необізнаність в українських реаліях, і демонструє незнання української мови. Складається враження, що його праця підпорядкована антиукраїнському ідеологічному замовленню, а не історичній істині.

Час невблаганно спливає, а з ним щезає для майбутніх генерацій найсуттєвіше – дух епохи, різні деталі й подробиці, які нераз важливіші від сухих, безголосих, часто дуже неповних архівних документів. Треба пам'ятати, що через відсутність власної держави архіви на українській території формувалися і зберігалися ворожими окупаційними режимами. А той, хто контролює документи, може контролювати і їхнє використання та інтерпретацію. Більше того: сфальсифікувати і підробити. Зокрема викликають недовіру якісь приватні нотатки Стецька і Ленкавського з «єврейського питання», якими жваво спекулюють різні українофоби. Дійшов я висновку, що українські очевидці Катастрофи (Шоа), до яких належу і я, не можуть, не мають права безпротестно залишити трагічне минуле Львова у неправдивому зображенні українофобів. Ще чотири-п'ять років, скажімо, десять років, і нитка пам'яті обірветься – назавжди! Необхідність виступити наперекір облудним «постгаланівцям» та їхнім послідовникам, а також, додам, до певної міри пророчі віщування Іди Штарк (про це далі) спонукали мене взятися за нотатки про Катастрофу у Львові, якою я її бачив у те «время люте, як вовчиця». Був я в ті часи в отроцькому віці, проте, як відомо, саме цей вік дуже вразливий і пам'ятливий.

Здаю собі справу, що з боку єврейських кіл можу отримати закид в антисемітизмі, а з боку деяких моїх краян –у філосемітизмі, проте я намагався передати все так, як бачив, запам'ятав і зрозумів.

2

Похмурого дощового вечора, пізньої осені 1941 року, в оселі кравця-полатайка Самуеля Валаха на вулиці Клепарівській, номер п'ять, якось мимохіть зійшлися близькі сусіди і стали ділитися невеселими думками. Сподівання «галіціянтів», що з теплим сентиментом любили згадувати старі добрі порядки часів «небіжки Австрії», ані на крихту не збулися. Замість чіткої німецької раціональної дисципліни і впорядкованого адміністративного ладу запанував у галицькому краї жорстокий, нелюдський гітлерівський «орднунг». На місто, через злочинну байдужість гітлерівського керівництва, насувалася

примара голоду і холоду. Становище євреїв з кожним днем катастрофічно погіршувалося. З Києва, незважаючи на відновлений старий Збручанський кордон, долинула страхітлива звістка про масові розстріли цивільного єврейського населення в Бабиному яру. У тому, що німці здатні на організовані звірства, жителі Клепарівської вулиці мали вже змогу пересвідчитися наочно. Пережили вони єврейський погром у липні, а на прилеглій вулиці св. Анни (тепер Леонтовича) німецькі солдати без видимої причини вивели з двох будинків чоловіків єврейського роду і тут же, під муром, їх розстріляли. Екзекуція відбулася в білий день навпроти школи св. Анни, в самому центрі міста.

Цього смутного дощового вечора на квартирі кравця Валаха була серед нас й Іда Штарк. Дівчина належала до всіма в будинку шанованої інтелігентної родини. Один брат – лікар, другий – доцент університету. Сама Іда – студентка торгового інституту. Мешканці любили цю вродливу, повну життя та енергії дівчину. В певний момент загальної розмови Іда Штарк звичайним спокійним голосом, ніби про щось буденне, сказала:

– Знаєте, скоро німці винищать усіх євреїв.

У гомінкому помешканні Самуеля Валаха зависла драматична тиша. Іда повторила:

– Кажу вам, скоро всіх євреїв повбивають.

– Як усіх? – опам'яталися присутні.

– А діти? – перепитала жінка кравця Фріда, мати п'ятьох ще малих дітей.

– Вимордують усіх без винятку. Німці – безжальні. Вони знищать і дітей.

– Америка до такого не допустить, – висловив хтось надію.

– Америка далеко, – відказала Іда, – поки схаменеться, буде по нас.

– Ось так усі пропадемо, і ніхто, ніхто на світі не дізнається про нашу загибель? – спитала тремтливим голосом середуща донька кравця Туська.

– Ні, чому не взнає? Дізнаються. – заперечила Іда Штарк і раптом вказала пальцем на мене.

– Він про це напише, і читатимуть це євреї по цілому світі, – з тими словами вона дістала з торбинки сріблясту авторучку і вручила її мені, додавши, – Затям, маєш про все докладно написати.

У воєнну завірюху срібляста ручка десь затратилася, але віщування Іди Штарк запало мені в душу. За першої нагоди, а нагода трапилася не раніше, як постала вистраждана, довгоочікувана незалежна Україна, я опублікував у першій безцензурній львівській газеті «Віче» спогади очевидця про Катастрофу львівських євреїв. Згодом єврейська газета «Шофар» передрукувала звідти сюжет про Асю Валах і довгий уривок «В окупованому Львові» про деякі обставини Катастрофи. Потім у трьох числах газети «Поступ» була опублікована моя розгорнута рецензія на книжку відомої єврейської дослідниці Жанни Ковби про Шоа в Західній Україні під назвою «Галичина в часи страху і печалі». Газетні публікації, зрозуміло, не могли бути розлогими – формат пресових шпальт цього не дозволяє. Треба зазначити, що я пишу спогади, а не історичне дослідження. Пропоную тепер повнішу версію спогадів про львівську Катастрофу, якою я її бачив і запам'ятав. Звичайно, мої спогади не читатимуть євреї по всьому світі, проте сподіваюся на певну категорію україномовних читачів, які цікавляться українсько-єврейськими відносинами загалом і під час Другої світової війни у Львові зокрема. Вони, маю надію, знайдуть у моїх нотатках якусь дещицю корисної інформації для себе.

3

Львівський магістрат з протипожежних міркувань не дозволяв нікому споруджувати на території міста дерев'яні будинки. Отож центральна частина старого міста забудована переважно три- або чотириповерховими кам'яницями. Наша Клепарівська вулиця аж до міського бровару теж була ще за австрійських часів забудована триповерховими кам'яницями.

З чотирнадцяти квартир нашого будинку лише три займали неєвреї. Подібні пропорції спостерігалися в сусідніх кварталах старої Краківської дільниці Львова. Ці північні квартали міста належали до району, найбільш заселеного євреями.

Загалом перед Другою світовою війною у Львові проживало 110 тисяч євреїв, або 32% від усього населення. Інакше кажучи, кожен третій львів'янин був євреєм. Часто на вулицях можна було зустріти ортодоксальних євреїв з довгими бородами, пейсами, одягнутих у чорні кафтани. Вони носили традиційні чорні круглі капелюхи або ярмулки. Краваток не одягали, мабуть, принципово, бо вони нагадують хрест. Поляків, для порівняння, налічувалося у передвоєнному Львові трохи більше половини – 131 тисяча (54%), а українців -- усього 52 тисячі, тобто заледве 14% від загальної кількості жителів міста. До того ж українці були соціально і політично упослідженою частиною населення. Їх не допускали до жодних адміністративних посад, до престижних місць праці у всіх сферах діяльності, і рідко хто з них потрапляв на навчання у вищі навчальні заклади. А усього перед Другою світовою війною на українських землях проживало понад три мільйони осіб єврейського походження, що становило 20% світового єврейства (у 1887р. – 30%). У світлі наведених цифр видаються нелогічними твердження, які стали, на жаль, хрестоматійними, про нібито «традиційну ненависть українців до євреїв». Скоріше можна говорити про традиційну толерантність. Скільки і що б не казали, але та земля, яку заселяють українці, чимось усе-таки приваблювала євреїв і не була для них якимсь пеклом. Саме тут зародився хасидизм, розквітла література на ідиші. Звідси вийшли основоположники сучасної єврейської історичної думки, відомі письменники, художники і вчені. Тут знаходяться численні пам'ятки єврейської релігійної культури, тут могили великих рабинів і мудреців, тут і донині, незважаючи на всі минулі трагедії, єврейська діаспора є п'ятою за чисельністю у світі. Навіть такий неприхильний до українців єврейський автор, як Еліяху Йонес, змушений визнати, що нормальні взаємини з галичанами відтворено і в єврейському фольклорі, в народних піснях, на які, безумовно, вплинуло сусідство з українцями. Особливо це відчувається у хасидській творчості. Мотиви багатьох хасидських наспівів запозичені з українського фольклору.

Єврейські історики, які простежують Катастрофу свого народу в Галичині, розпочинають дослідження, як правило,

з моменту вибуху світової війни. Такий підхід історично вмотивований, бо зумовлений тим очевидним фактом, що саме відтоді в Галичині розпочалося на організованому державою рівні масове переслідування і фізичне знищення «ворожих елементів» тоталітарними репресивними органами або інакше – державний терор, страшніший від усіх інших форм переслідувань. Отже, щоб збагнути співвідносну поставу львів'ян, зокрема і львівських євреїв, до чинних у період Шоа режимів, треба розпочинати розгляд трагічних історичних подій не з червня 1941 року, як це робили радянські «постгаланівці», а з вересня 1939 року, як це роблять єврейські історики.

4

Першого вересня 1939 року, замість, як належиться школяреві, піти до школи, я під несамовито нестерпне завивання фабричних сирен і вибухи бомб, від яких жахливо двигтіла земля, опинився у темному підвалі. Цього дня розпочалася Друга світова війна, яка тривала довгих шість років і яка брутально перегорнула сторінку львівської історії, повністю змінивши устояну віками демографічну картину міста: майже кожен другий львів'янин загинув насильницькою смертю, а більшість тих, хто вцілів, змушена була покинути рідні оселі.

Якось відразу, з першої години війни, спантеличеними бурхливими воєнними подіями мешканцями нашого будинку взявся самохіть керувати Мойсей Блязер. Цей невисокий на зріст тридцятирічний власник дрібної мануфактурної крамнички мав вроджені задатки лідера – організатора. Він швидко став неформальним комендантом будинку. Налякані першими розривами бомб сусіди безладно, мов отара овець, збігалися до пивниці – бомбосховища. Під енергійним, впевненим керівництвом Блязера вдалося уникнути паніки, небезпечного в таких обставинах явища. Він визначив кожній сім'ї місце перебування у підвалі, чоловікам наказав як діяти на випадок зруйнування будинку або пожежі, вказавши кожному його конкретне завдання, і цей простий організаційний захід заспокоїв, втихомирив людей.

У поточній мові схвильованих війною львів'ян зазвучало тоді майже не вживане слово «алярм» (тривога). У перший день війни алярм тривав недовго. Але з кожним наступним днем тривалість алярмів збільшувалася. Зростали втрати цивільного населення від бомбардувань, про що постійно з острахом та перебільшенням говорилося. Невдовзі алярм зробився невідкличним – безперервним. Найлякливіші мешканці будинку майже цілодобово перебували у пивниці. Сюди притягли з дому розкладачки, а дехто збив собі з дощок вигідні нари. Жінки з дітьми сиділи в підземеллі майже невилазно, виходячи нагору лише в пильній потребі.

До початку Другої світової війни панувало загальне переконання, на щастя хибне, що у випадку більшого конфлікту воюючі сторони обов'язково застосовуватимуть хімічну зброю. Польське військо, на відміну від цивільного населення, мало найнеобхідніший протигазовий захист. У продажу для невійськовиків протигази з'явилися напередодні війни лише в обмеженій кількості й коштували дорого. (В нашому будинку такий цивільний протигаз мав тільки Блязер.) Цивільному населенню рекомендували рятуватися від отруйних газів за допомогою марлевоватних пов'язок, насичених аміаком. Зберігалися пов'язки в щільних торбинках. У перші дні війни досить було комусь у нашому підвалі підозріло покрутити носом і гукнути жахливе слово «гази!», як люди хапалися за свої торбинки. Різкий запах аміаку підсилював переполох. Блязеру не без труднощів вдавалося вгамовувати збентеження доволі емоційних і темпераментних мешканців кам'яниці. Через декілька днів про отруйні гази якось зовсім забули, а пов'язки з аміаком викинули на смітник. Як не дивно, цивільне населення дуже швидко звикло до бомбардувань, обстрілів та інших небезпек, породжених війною, хоча, здавалось би, такий стан є нормою лише для військових. Одного пополудня, на рідкість спокійного й тихого, а було це в суботу, ми вибралися із бомбосховища до свого помешкання, щоб з'їсти теплої страви і, головне, викупатися. Через брак води в кранах справа з миттям затяглася. Воду треба було принести з вуличного артезіанського колодязя, який називали «помпою». Такі металеві «помпи» стояли майже на

кожній вулиці, згодом, за совєтських часів, вони були бездумно зруйновані. Встановлена на Клепарівській вулиці ще за австрійських часів «помпа» навдивовиж уціліла і стоїть донині на своєму місці. Користуючись затримкою, я вислизнув за поріг подивитися на білий світ. На сходовій клітці мене перестрів сусід – торговець молочними продуктами на прізвище Мормурек. Цей завжди привітний, усміхнений літній єврей з великою сивою бородою відзначався ревною хасидською набожністю. Щоп'ятниці Мормурек виносив на подвір'я (він жив у тісній кімнатці) живу курку зі зв'язаними лапками. Тримав він птицю униз головою. Далі Мормурек у швидкому темпі і з широким розмахом крутив птицею доти, поки голова не червоніла, мов стигла вишня, від скупченої там крові. Аж тоді він різав курку. Казали, що у такий спосіб Мормурек дотримується іудейського ритуалу, який забороняє вживати в їжу кров.

– Заглянь на хвилинку до мене, щось тобі цікавого покажу, – лагідним тоном звернувся до мене молочар.

Заінтригований, я увійшов. Дверцята кухонної плити в його квартирі були розчинені навстіж, у глибині плити між дровами білів зіжмаканий папір, зверху на папері жовтів стосик дбайливо складених дерев'яних скалок, які в побуті називали «смоляками». Поряд, на кухонному столику, виднілася сірникова коробка, на ній – сірник, далі лежав цукерок у барвистій обгортці.

Чиркни сірником, підпали смоляки, а потім візьми собі цукерок, – попросив Мормурек.

- Навіщо? – не зрозумів я.

- Щоб нагріти їжу, – пояснив він.

Аж тепер я зауважив на плиті горщик із супом.

Чому вам самому цього не зробити?..

Мені не можна, – зам'явся Мормурек.

Я виконав його дивне, на мій погляд, прохання. Вогонь спалахнув, а я забрав собі солодкий дарунок. Коли вдома розповів, то мені пояснили, що в «шабес» (суботу) євреям згідно з їхніми релігійними приписами суворо забороняється будь-яка робота, в тому числі й приготування їжі. Побожні львівські євреї ревно дотримувалися цих приписів. Щоразу в надвечірню суботню

пору мої єврейські ровесники зникали з подвір'я, де ми разом бавилися, а в єврейських квартирах зачинялися двері. Нераз, зазираючи у вікна, я спостерігав, як урочисто запалювався свічник, а глава сім'ї проказував «шабесову» (суботню) молитву. В «шабес» навіть львівські вулиці помітно порожніли.

«Не мають християни, – повчав мене батько, – в іудейські справи вплутуватися і не повинні допомагати євреям обходити їхні ж власні релігійні заборони. Це – єврейські проблеми, з якими справлятися мають вони самі. Той, хто їм у цьому допомагає, є «шабес-гой».

Виростаючи серед євреїв, я знав, що слово «гой» («чужак») презирливе, подібне до слова «нехрист».

Інша релігія – інші звичаї. Бачив я нераз єврейських чоловіків у ритуальній накидці – талесі, дивився, як вони з допомогою чорних шкіряних ремінців прикріплювали на чолі та на лівій руці чорні пуделка (тефелін) і так віддавалися молитві. Ці та інші особливості єврейських релігійних практик сприймалися у нашій сім'ї зі спокійним розумінням. «Такий у них закон», – говорилося з цього приводу. У подібний спосіб сприймали єврейську обрядовість й усі наші родичі та знайомі: так вимагає єврейське віровчення. Взагалі у Львові доволі мирно співіснували різні релігійні обряди українсько-візантійської, римсько-католицької, вірменської та лютеранської церков. Мирно співіснували разом з ними і ритуали іудаїзму, хоч єврейська релігія різко відмінна від християнської, і, відповідно, різко відмінні обряди. На рівні обрядових взаємин між релігійними конфесіями будь-яких антагонізмів у Львові, за моїх часів, не спостерігалося. Традиційно, наприклад, на свято Богоявлення Господнього (Йордан) українські священики посвячували воду в колодязях львівського Ринку, яку, як свячену, брали собі і українці, і поляки. Натомість всупереч часто поширюваним тепер наївним твердженням щодо суспільно-політичного життя, романтичної ідилії не спостерігалося, а була запекла національна боротьба, яка переходила в люту ненависть. Стосувалося це, переважно, поляків і українців. В українсько-єврейських відносинах панували взаємне недовір'я, настороженість, пересуди і, щонайменше, байдужість, особливо з боку євреїв, але ненависті

не відчувалося, хоча певні єврейські автори полюбляють твердити, що глибина і сталість ненависті українського народу до євреїв гідна подиву.

5

Німецько-польська війна набирала потужних обертів – сили були явно неспівмірні. Небавом фронт підкотився аж до мурів Львова. Розпочалася облога. Місто стали, на щастя зрідка, обстрілювати з польових гармат. Один шрапнельний снаряд влучив у верхній поверх нашого будинку. На сусідньому подвір'ї шрапнеллю поранило людей, які необачно вийшли на той момент з укриття. У нашому будинку жертв не було, лише повилітали віконні шибки і затягло грубим шаром битої цегли та штукатурки всеньке подвір'я. Якогось дня затріщали часті постріли з ручної зброї. Німці наблизились майже на півсотню метрів до нашого будинку – впритул до костелу св. Анни. Захопити зненацька місто їм не вдалося. Польські війська пішли в рішучу контратаку і німців відігнали.

З бігом часу пивниця-бомбосховище перетворилася на велику «комуналку». То тут, то там гуділи примуси, пахло їжею, чулися скимління дітей, жіночі перемовки. Внутрішньо-родинне життя втратило (значною мірою) свою інтимність. Повсякденні сімейні стосунки, ставлення старих до молодих, батьків до дітей, чоловіків до дружин, зробилися мимоволі відкритими для сторонніх вух та очей. Єврейські сім'ї демонстрували тверді моральні засади та родинну злагоду. Чоловіки єврейського роду не мали згубної звички при всякій нагоді утворювати веселі компанії, щоб напитися. Алкоголь їх взагалі не цікавив, рідко хто з них і курив. До своїх нащадків єврейські батьки ставилися ніжно, вміло дбаючи перш за все про інтелектуальний розвиток дитини. З малечих років дітей напучували, що вони особливі, мудрі, талановиті, бо належать до вибраного Богом святого народу. «Ви ж будете зватися Господніми священиками; слугами Бога нашого вас будуть величати. Їсти будете скарби народів, їхньою славою оздобитеся» (Ісая, 61, 6).

Люди, як я вже казав, швидко звикли до воєнного життя в підвалі. Чоловіки створили собі наче дискусійний клуб: залюбки

годинами балакали про актуальне становище на фронтах, про воєнну стратегію, політичну ситуацію та детально розглядали інші світові проблеми. Воєнний конфлікт тоді не маскувався ідеологічними причинами. Між двома ворогуючими народами – німцями і поляками йшла відкрита війна за територію, про що відверто говорилося. Жінки мали свої теми для розмов. У підвальних чоловічих бесідах незаперечним авторитетом визнавався Мойсей Штарк або Мусьо, як його зазвичай називали знайомі. Цей молодий неодружений математик здавна переймався політикою. До війни Мойсея Штарка декілька разів коротко затримувала польська поліція за «вивротову» комуністичну діяльність. Формально Мусьо не належав до діючої на наших теренах московської агентури – нечисельної компартії Західної України. Проте, як ідейний марксист, брав участь у пропагандивних акціях (розповсюдження листівок, участь у заборонених зібраннях, маніфестаціях тощо) отих горезвісних «капезеушників». За таку роботу, яка мала ослабити польську державу і одночасно розколоти український визвольний рух, з каси московського Комінтерну, розповідали, платили їм непогані гроші.

Одного дня мешканців будинку переполошила німецька листівка. Авіація люфтваффе розкинула листівки зі зверненням до жителів Львова з вимогою капітуляції. Інакше погрожувалося нещадним загальним штурмом міста. Цивільному населенню – жінкам, дітям, чоловікам за 50 років для спасіння пропонувалося залишити місто з 10-ї години ранку до 5-ї пополудні в напрямку Збоїська – Ляшки Муровані. В пивниці відбулася коротка нарада. Блязер виступив проти втечі з міста. Його одностайно підтримали всі глави сімейств. Однак знайшлися львів'яни, які послухали німецьке командування. Клепарівською вулицею у напрямку Збоїськ йшли літні чоловіки і жінки з дітьми. Одяглися вони як в туристичний похід: наплечники, чоботи, в руках – ціпки. Євреїв серед утікачів не було видно. Вони не піддалися німецьким обіцянкам. І мали рацію. Основну групу цивільних утікачів, зібраних у лісі, німецькі літаки знищили з повітря, закидавши бомбами. Облога міста тривала.

Мусьо першим звідкись приніс несподівану вістку, що Червона армія перейшла польський кордон і прямує до Льво-

ва. На ту пору газети до нас не доходили, а тодішні примітивні детекторні радіоприймачі на кристалах мали обмежений діапазон, а дорогі лампові радіоапарати ще становили велику рідкість. Просте населення живилося чутками й плітками. Відомість про несподіваний похід Червоної армії сприйняли львів'яни неоднозначно. Позаяк між Річчю Посполитою і Совєтським Союзом існував урочисто підписаний пакт про ненапад, то деякі поляки стали логічно припускати, що большевики ідуть як союзники Польщі на допомогу. Вони не знали, що принципи совєтської зовнішньої політики полягали в глибокій зневазі до суверенітету сусідніх держав і до міжнародних угод. Хутко настало протверезіння. Досі ще певні себе бундючні офіцери, які вважали, що Польща є «silna, zwarta i gotowa» (сильна, згуртована і готова) і свято вірили, що могутня Франція виконає своє зобов'язання: ось-ось перейде до офензиви (наступу) і завдасть Німеччині блискавичного розгромного удару, тепер розгублено заметушилися. Усіляка надія згасала. Неминучий мілітарний крах Польщі ставав очевидним для всіх.

Від річки Збруч, що слугувала кордоном, до міських рогачок Львова Червона армія підійшла за три дні. Наші непосидющі польські сусіди в будинку – брати Роман і Владислав Желязні – дісталися у той же день личаківської рогачки і принесли звідти небачену досі совєтську грошову купюру із зображенням лисої голови. Потім набридле зображення лисого вождя довгі роки не зникало з вулиць і площ Львова. Брати розповіли, що на личаківській рогачці стоять вже червоноармійські патрулі, а Львів має відійти під панування большевиків. Їм не відразу повірили. За свої пов'язання з кримінальним світом брати мали серед нас лиху славу нечесних людей. Багато львів'ян все-таки сподівалося, що Львів заберуть собі німці, хоч би з тієї причини, що місто було півтора століття під австрійським (тобто німецьким) володінням. Але цього разу брати говорили правду.

Польський гарнізон Львова 22 вересня 1939 року, внаслідок ультимативних переговорів, змусили капітулювати саме перед Червоною армією. Німецький вермахт, згідно з таємною домовленістю Ріббентропа–Молотова, відступив на захід, за річку Сян. Опівдні у день капітуляції тривожне затишшя на вулицях та пло-

щах міста змінилось справжнім гармидером. Польські жовніри, серед яких було чимало українців та білорусів, радо жбурляли свої рушниці, боєприпаси, шоломи та інший військовий обладунок і довгими колонами тяглися здаватись у полон. До слова, до польської армії на війну було мобілізовано понад 150 тисяч українців, з них біля 6 тисяч загинуло. Потім рахунок українців, які загинуть у боях з гітлерівцями, піде на мільйони. У той трагічний для польських патріотів день траплялося, що гоноровиті офіцери з розпачу стрілялися.

У нашому кварталі з початку облоги Львова розмістили штаб з'єднання, і в будинку квартирувало кілька штабістів. Один із них, молодий елегантний офіцер, білявий красень, який упадав за Ідою Штарк (казали не без взаємності), затягнув до брами станковий кулемет на коліщатках і став вигукувати, що більшовикам він живим у руки не дасться, відстрілюватиметься до останку. Колеги-офіцери, повторюючи: «Янек, в тому немає сенсу», ледве його вгамували. Коли Янек трохи оговтався, товариші повели його до Іди Штарк. У ті години розгардіяшу і безголов'я вона виказала неабияку притомність і практичне розуміння ситуації. Іда привела свого красеня до нашого помешкання і попрохала мого батька, який мав схожий зріст, переодягти Янека у поношений цивільний одяг. Скоряючись її наказам, офіцер скинув новенький вовняний мундир і нап'яв на себе старі пом'яті лахи. Іда, мов режисер, усебіч розглядала свого красеня, поправляючи на ньому одяг, вказувала, як йому необхідно горбитися, щоб не проступала офіцерська виправка. Моделювала вона польського офіцера на затурканого сільського хлопця. Коли йому стало шкода добротних офіцерських чобіт, Іда різко гримнула:

– Не корч з себе недоумка! По лискучих чоботях тебе відразу впізнають!

Переодягнутий у цивільне, в старих шкарбанах, у дірявому, засмальцьованому капелюсі Янек сів на ровер (велосипед), який йому теж десь роздобула Іда, і від'їхав бічними вуличками на південь. Він, як і більшість польських офіцерів, мав намір дістатися до Румунії, а звідти – до союзної Франції. Якщо йому це вдалося, то своїм спасінням мусив завдячувати

кмітливості єврейської дівчини. Навесні наступного року 20 тисяч польських полонених офіцерів, серед яких були й українці, без жодного суду і слідства були таємно розстріляні в Катині, Осташкові та Старобільську під Харковом. До сьогодні ця, проведена в мирний час, варварська акція НКВД над полоненими є відкритою раною польської історії.

Характеризуючи тодішні галицькі звичаї, треба додати, що логічне завершення роману між польським офіцером та єврейською дівчиною було принципово неможливим. Євреї затято і категорично виступали проти змішаних шлюбів, оберігаючи чистоту крові, а поляки вимагали від іновірців обов'язкового вихрещення. Проте якщо польсько-єврейські шлюби і траплялися, то про винятково рідкісні випадки українсько-єврейських шлюбів газети розписували як про надзвичайну подію.

6

Прихід Червоної армії львів'яни оцінювали не з класової позиції, як цього хотілося б догматикам-марксистам, а зі суто етнічної. Нераз потім я мав змогу переконатися, що так звані класові оцінки були для простих людей, всупереч сподіванню марксистів, другорядними і малоістотними. На думку тодішніх львівських поляків, настала ворожа москальська окупація – четвертий розподіл Польщі. «Але, – потішали вони себе, – війна ще продовжується». В кінцевій перемозі аліантів (союзників), якими були Франція та Англія, поляки не сумнівалися і сподівалися, що большевицька окупація тимчасова, а польське володіння Львовом знову відновиться. Ніхто з них не припускав навіть думки, що віковічне польське панування і привілейований статус панівної нації, який мали поляки в Галичині, скінчилися саме тоді назавжди. Не припускали такого розвитку подій і галицькі євреї. За свідченням історика Еліяху Йонеса, на таємній нараді єврейських лідерів Галичини було вирішено вступити в переговори з поляками з метою узгодження позиції, євреї теж сподівалися на швидке відновлення польського панування. Українці, які, мабуть, найкраще розуміли тоталітарну сутність московського большевизму, дещо спантеличені демагогічною пропагандивною кампанією «визволення

з польського ярма», настороженo придивлялися до «визволителів». Ситуацію українці оцінювали як зміну окупантів. Червона армія прийшла офіційно під гаслом визволення українських трудящих од польського панського ярма. У зверненні М. Хрущова – члена Військової Ради фронту – до червоноармійців писалося: «Радянські воїни їдуть в Західну Україну і Західну Білорусію не як завойовники, а як визволителі українських і білоруських братів». Молотов тоді лицемірно заявив що СССР «подає руку допомоги братам-українцям». Цю заяву українці Галичини відразу іронічно доповнили: «Нам подають руку, а ноги маємо простягнути самі». За пропагандивною завісою про «визволення єдинокровних братів» чаївся старий московський імперіалістичний імператив, що вимагав оволодіння всіма українськими землями для безперешкодного проведення повної асиміляції «малоросів». Натомість прості галицькі євреї зустріли Червону армію квітами та непідробним беззастережним ентузіазмом. Їхня радість була такою бурхливою, такою щирою та запальною, аж шокувала. Особливо шокувала поляків, які чомусь мали галицьких євреїв за польських патріотів і тому вважали, що з боку євреїв проявилася кричуща невдячність, мало не національна зрада. Темпераментна єврейська молодь кидалася навіть цілувати броню совєтських танків. Довкола лунали палкі вигуки: «Хай живе Сталін!», «Хай живе Радянський Союз!», «Хай живе радянська Україна!». Вперше я почув, як єврейська юрба із захопленням скандує українською мовою. Кравець Самуель Валах причепив собі до темної сорочки червону зірку і так з нею на серці парадувався з непритомним виразом, начебто він зненацька став Ротшильдом. Мусьо Штарк у ті рідкісні хвилини, коли появлявся вдома, сп'янілий од щастя, мугикав якісь бойові совєтські марші.

Бурхливо-радісна реакція євреїв на прихід Червоної армії мала свої вагомі підстави. Галицькі євреї були докладно поінформовані про теорію та практику антисемітизму Гітлера. Єврейська преса Польщі на відміну від совєтської детально сповіщала читачів про антисемітські переслідування в Німеччині. Інша річ, що в 1939 році ніхто не міг навіть приблизно уявити собі можливість гітлерівського народовбивства. Слід

додати, що євреї раділи ще й тому, що позбулися стану приниження з боку польських шовіністичних кіл.

У перший же день краху польського панування відбулася в нашому будинку під проводом невсипущого Блязера коротка чоловіча нарада. «У місті запанувала анархія, настало безладдя, чиняться самосуди», – драматично розпочав її Блязер. Чоловіки згідно кивали головами. Слова його сприймалися з розумінням. Хто як хто, а жителі нашої вулиці добре знали, що за їхніми плечима розташоване передмістя Клепарів, де гніздяться злодійські ватаги і кубла проституції, живуть маргінальні типи: п'яниці, ледарі, пройдисвіти, для яких в'язниця – рідний дім. До слова, й сьогодні там розташована неблагополучна «Індія» – осідок наркоторговців та криміналітету.

Кримінальним передмістям рахувався ще Личаків, особливо горезвісним – Замарстинів. Вештатися «чужакам» Замарстиновом не лише вночі, але навіть під вечір було не зовсім безпечно. За даними львівської поліції, антигромадської, «професійно безробітної» міської потолочі нараховувалося понад 4 тисячі осіб чоловічої статі. Власне ця потолоч – «люмпен-пролетаріат» з допомогою польських армійських частин, як засвідчили об'єктивні історики, вчинила у Львові в 1918 році єврейський погром і одночасно не забула пограбувати спиртзавод. Тепер міське шумовиння, начепивши червоні банти, теж кинулося в нестримному пориві до горілчаної фабрики Бачевського, магазинів з тютюновими виробами, а далі стало розтягувати військові склади і зводити особисті порахунки.

Дай їм волю, розуміли мешканці нашого будинку, міська потолоч, згідно з большевицьким гаслом: «Грабуй награбоване!», чинитиме злодійські, грабіжницькі напади на спокійних громадян, яких вони називали «буржуями». Зрештою, це тоді розуміли всі. Перший совєтський начальник гарнізону міста Львова мусив публічно, через газету, визнати, що певні групи населення розкрадають майно, яке належить державі, армії, фабрикам, заводам, складам, магазинам, приватним власникам й іншим установам. Начальник гарнізону закликав покласти цьому край. Забігаючи вперед, відзначу, що при всіх наступних змінах влади у Львові (1941 р. і 1944 р.) міська потолоч за

стереотипним сценарієм кидалася на спиртзаводи Бачевського, тютюнові крамниці, розкрадала державні склади, магазини, фабрики, грабувала заможних громадян і розправлялася з працівниками правоохоронних органів та особистими ворогами. Єврейські дослідники львівського Шоа марксистського дискурсу чомусь неохоче згадують про це суто соціальне явище – міський люмпен. Їм більше до вподоби якісь «вроджені», тобто генетичні (расові), антисеміти, особливо українського походження.

– В'язниці порозбивані, – сповіщав на нараді Блязер, – поліція щезла, кримінальники і «батярня» (хулігани) налаштувалися на розбій. Вулицями волочаться п'яні банди, творять самосуди. Необхідно організуватись на самозахист, утворити групу самооборони.

– Голими руками не захистимося, – сказав хтось.

– У Єзуїтському городі лежать стоси покинутої напризволяще зброї та амуніції, – відповів Блязер. – Потрібно їх звідти взяти.

Блязера послухали. З Єзуїтського городу (тепер парк Івана Франка) принесли з десяток новеньких польських карабінів і скриньку патронів. У подібний спосіб озброювалися й інші будинки нашого кварталу. У брамах виставили озброєну варту. Там, де цього не зробили, траплялися розбійницькі напади.

З моменту капітуляції Львова польська державна поліція («поліція паньствова») відразу припинила службу. Складалася вона з одних поляків. Окремі її підрозділи спробували вирватися з міста. На рогачці в Сихові групу втікачів-поліцаїв оточили енкаведисти і розстріляли на узбіччі шосе з кулеметів. Це була наочна показова акція, яка заповідала майбутні фізичні чистки так званої «буржуазної» адміністрації. Зберігалася ще якийсь час створена нашвидкоруч польська громадська поліція. Українці й собі утворили добровільну робітничу гвардію. До цієї гвардії зголосився наш сусід Микола Щур. Видали йому червону нарукавну пов'язку і трофейну польську рушницю. Належав Микола до робітничої гвардії всього чотири-п'ять днів. Одного вечора він повернувся без пов'язки і без зброї. «Сьогодні зібралися ми на Цитаделі, – розповідав Щур моєму бать-

кові. – Перед нами виступив командир і сказав: «Розходьтеся, добрі люди, додому, нема нам тут чого робити. Зняли з нас, українців, кайдани дерев'яні, а наложили залізні».

Замість польської громадської поліції і української робітничої гвардії незабаром большевики організували професійну, «робітничо-селянську» міліцію. До неї спішно зголосилося багато єврейської молоді, трохи української, найменше польської. На чолі львівської міліції став «товариш» Рейзман, потім такий же «товариш» Барвінський, а багато євреїв незабаром зайняли посади в радянських органах управління. Серед поляків це викликало обурення, що їхнє монопольне становище було скасоване.

7

З першого дня встановлення совєтської влади на Західній Україні було заборонено діяльність і розпущено всі без винятку політичні партії, громадські організації і товариства з «Червоним Хрестом» включно. Комінтерн із дивною завбачливістю розпустив, щоб не заважала, свою КПЗУ ще за рік перед війною. Проте діяльність однієї політичної сили залишилася поза засягом нової влади. ОУН як була, так і залишилася в підпіллі, не потребуючи дозволу на існування. Крім політичних та громадських організацій, було негайно закрито всі газети, журнали, видавництва, незалежно від їхнього політичного забарвлення. Треба сказати, що перед війною у Львові виходило аж 300 періодичних видань. Замість традиційно широкого політичного спектру львівської преси (перший часопис в Україні з'явився 1776 р. саме у Львові) під назвою газети почали виходити дві вбогі партійні агітки – одна українською, друга польською мовами. Під тотальний контроль взято також радіомовлення, театри і кіно. Таким чином львів'ян позбавили достовірних джерел інформації. На довге півстоліття в Галичині забули, що існує реально правдива свобода слова. Громадськість стала повністю здезорієнтованою якраз в момент зіткнення двох світів: московсько-большевицького і європейського з їх відмінними політичними, моральними та економічними засадами.

Ошелешені наростаючими змінами люди природно бажали довідатися, як їм буде вестися при новому режимі. В перші два-три дні львів'яни масово виходили на вулиці, прагнучи ввійти в контакт з червоноармійцями, що наповнили місто. Вражало убоге, некрасиве, неєвропейського фасону обмундирування Червоної армії -- землистого кольору шинелі, гімнастьорки до колін, широченні галіфе, шпичасті повстяні будьоновки, обмотки, кирзові чоботи. Натомість озброєння і військова техніка, зокрема танки, на голову переверщували польські.

На Янівській (тепер Шевченка) вулиці, до її перетину з Клепарівською, наступного дня, під вечір, зупинилася довга військова механізована колона. Стояла погожа тепла осіння днина. З усього виникало, що колона зібралася ночувати просто неба. Червоноармійці за командою марширували взводами до поблизу розтапованої парфумерної фабрики «Одоль» на «оправку». На вечерю солдатам видали сухий пайок. Спраглі інформації жителі прилеглих кварталів буквально обліпили броньовики й автомашини колони, намагаючись поспілкуватися з військовиками. Хотілося їм почути безпосередньо з уст людей в шинелях відповіді на свої численні запитання про життя-буття в «Країні Рад».

Але, виявилось, без дозволу політруків-комісарів «байци» або «красноармейци» (назва «солдат» тоді не вживалася) не сміли зронити й слова. Політруки воліли самі розмовляти з людьми і вирішували, хто з бійців може спілкуватися з цивільними, а хто ні.

Комісари, звісно, ретельно пильнували сам перебіг розмови. На всі запитання на кшталт: «Чи є у вас той чи інший товар, або той чи інший виріб?», бійці, під невсипущим оком комісарів, незмінно відповідали, мов папуги: «Єсть многа, многа». На цьому ґрунті зродилися численні львівські анекдоти. Найпопулярнішим був про цитрини. На запитання, чи є в Радянському Союзі цитрини, червоноармієць, хоч не розумів, що це таке, бадьоро відповідав: «Єсть многа, два завода делают, адін в Маскве, втарой в Харькаве». На лукаве запитання, чи є в Совєтському Союзі «шкарлатина» (скарлатина), червоноармієць завчено бездумно відповідав так само: «Єсть многа, многа».

Мовні непорозуміння траплялися і з протилежного боку. Червона армія мала офіційний епітет: «рабочє-крєстьянская». Деякі прості львів'яни, не розуміючи значення російського слова «крєстьянє», переклали його собі на «християни». Особливо старі богомільні жінки дуже втішались, що армія називається, на їхню гадку, християнською. Яке ж було розчарування, коли вони від комісарів «християнської армії» почули, що ніякого Христа не було – «ета видуманая лічнасть». Більше того, почули, що немає і самого Бога. Тоді ж розказували такий анекдот: Направляє большевик серед дороги автомашину. Надходить чоловік і каже:

– Боже помагай!

– Ні, – каже солдат, – у нас в Совєтах не так здороваються. У нас кажуть: «Дармо робиш!», а відповідають: «Правду кажеш!».

Спілкування з червоноармійськими командирами (слово «офіцер» не вживалося) теж не йшло легко. Львів'яни 1939 року з натугою розуміли російську мову. Для поляків – російська важча для розуміння ніж словацька або чеська. В кращому становищі перебували українці. Серед щойно мобілізованих червоноармійців на «польський похід» траплялися жителі Поділля, їхня говірка мало чим відрізняється від тієї розмовної мови, якою користуються українці Львівщини.

Мій батько зупинився біля одного такого стрункого, чорнявого подоляка перекинутися словами. Чимось той йому сподобався, і батько гостинно запросив його до нас на чай. Політрук, який уважно стежив за розмовою, заборонив подолякові відлучатися і тут же припинив балачку. Не допомогло батькове пояснення, що живе він зовсім поруч, що кличе тільки на хвилинку. І тоді мій батько, людина запальна та наполеглива, зважився на відчайдушний крок. Він сміливо підійшов до штабної машини і голосно, щоб чула навколишня цивільна публіка, заявив, що, мовляв, він, львівський пролетарій, прагне поговорити у важливій справі з головним командиром. Навколо зібрався чималий гурт цивільних зівак. Командир неохоче вийшов із машини.

За професією мій батько був поліграфістом-цинкографом. Для виготовлення цинкографічного кліше використовували соляну кислоту. Згідно з технікою безпеки працювати з кис-

лотою треба в захисних рукавицях. Цинкографи здебільшого нехтували рукавицями, бо вони заважали, і тому потерпали від поверхневих опіків. Руки, або точніше долоні, на певний час, до загоєння, набирали через опікові шрами страхітливого мозолястого жовто-білого вигляду, ніби каторжно спрацьованих, хоча цинкографічна робота й не вимагала значних фізичних зусиль. Батько, який теж не любив працювати в рукавицях, простягнув перед командиром свої недавно обпечені кислотою долоні й запитав: «Хіба не можна мені, робітникові, запросити до себе на хвильку бійця робітничо-селянської армії на склянку чаю? Живу ж поруч».

Демагогічний «класовий» прийом спрацював. Командир глянув на пролетарські долоні, на принишклий натовп цивільних, що зібрався навколо, і з люб'язною усмішкою вдоволив прохання «львівського пролетарія». Однак політрук міркував по-своєму. «Сам не піде, підуть двоє», – розпорядився він і долучив до подоляка вертлявого рудого москаля. Ще подумав, поправив на поясі кобуру з наганом і вирішив супроводжувати червоноармійців особисто.

Так у нашому помешканні опинилося троє червоноармійців: українець, росіянин і єврей. На столі з'явився чай і, звичайно, «до чаю». Невдовзі цікавість привела до нас сусідів: Мойсея Блязера, Муся Штарка, Весту Вайсман, братів Желязних, ще когось. Стали говорити всі нараз. Наша домовласниця Вайсман з трепетом запитала, чи правда, що совєтська влада забиратиме будинки. Комісар весело примружився і відповів: «Пролетарська влада не будинки забирає, а їх жирних власників». Коли напруга розмови трохи спала, хтось заговорив до політрука на їдиші. Той спочатку сердито відмовчувався, довго удавав, що не розуміє, але, мабуть, знайшлися потрібні слова, бо політрук раптом засміявся і відповів. Слово за словом, Мусьо забрав політрука до себе на окрему балачку. Залишилися бійці без пильного «всевидящего» ока. Рудий походив з московської глибинки, української мови майже не розумів і безнастанно, заважаючи розмові, перепитував. Подоляк шепнув батькові, що не зле було б для святого спокою «кацапа» напоїти. Делікатне завдання поклали на досвідчених у таких справах братів Желязних. Брати виправдали сподівання.

Вони напрочуд легко знайшли з рудим спільну мову, заманили його до себе на квартиру і небавом, не випускаючи з рук чарки, він міцно спав, поклавши голову на стіл.

Отак батько нарешті залишився з подоляком наодинці, чого він з самого початку прагнув. Мати поралася біля кухні, а я принишк, роблячи вигляд, що зайнятий грою «каро» (гра типу кубика-рубика). Чоловіки заговорили про колгоспи, ще там про щось. У розпалі розмови батько став покусувати нижню губу – вірна ознака, що готується поставити важливе запитання. І він запитав:

– Чи то правда, що на Великій Україні в тридцять третьому році багато людей померло з голоду?

Подоляк від тих слів сильно знітився, перевів погляд на образи (ікони), на портрет Шевченка і, перехиливши чарку, тихо відповів:

– Пів-України померло. Виморили б усіх, але спохватилися, що не стане кому обробляти землю.

З очей у нього беззвучно скотилися дві сльози. Батько ж з докором запитав:

– Як могли люди покірно, мов вівці, допустити до такого?

– Поживете, побачите, – похмуро відповів подоляк і глянув зболілими очима.

Треба сказати, що тодішні українці зі східних областей – «східняки», потрапивши до оселі «західняків», раптом опинялися у приворожливій атмосфері патріотизму і релігійності, про яку мали тільки дуже неясне уявлення і про яку їхнє щире українське серце таємно мріяло.

Наступного дня зайшов до нас Мусьо. Виглядав він пригаслим. «Ми досі жили в державі, – повідав Мусьо, – де дозволено було все, що не заборонено законом. А тепер живемо в державі, де заборонено все, крім того, що наказано». Батько ще нераз повторював ці Мусьові слова.

8

З Мостиськ – районного центру на трасі Перемишль–Львів, де, як звичайно в галицьких містечках, більшість населення становили євреї, до нас приїхав далекий родич – моло-

дий парубок на ім'я Павло. Восени 1939 року мав Павло оженитися, але через несподіваний вибух війни весілля, зрозуміло, довелося відкласти. Як тільки загальна ситуація більш-менш унормувалася, Павло дістався Львова дещо придбати собі на шлюб. Далі відкладати весілля не хотів і, як твердив, уже не міг.

Відзначався Павло талантом до лицедійства та веселим характером. Якби не фізична вада – одне око мало зиз (косоокість), що, до речі, врятувало Павла від військової мобілізації, то, можливо, мав шанс потрапити на театральну сцену. Павло не вперше продемонстрував нам виставу одного актора і ми провели чудовий вечір, спілкуючись із ним. Він, досягаючи потрібного комічного ефекту, зобразив в особах польських офіцерів, які в перший день війни бундючно горлали: «Завтра будемо в Берліні!», а вже на другий –ховалися перед всюдисущими німецькими літаками в бур'янах і по селянських городах.

Заспівав нам Павло і новомодну пісеньку – оперативний відгук на воєнні події. Із цієї популярної тоді серед українців народної пісні мені запам'яталися декілька строф:

Німецькі бомбовці над Львовом гуділи,
Польські офіцери в капусті сиділи.
У неділю рано сталася новина:
Розпалася Польща на дві половини,
Одну половину взяли собі німці,
Другу половину – червоноармійці.
– Чи ви, ляхи, спали, чи ви в карти грали,
Що ви свою Польщу на війні програли?
– Ми спати – не спали, ми в карти не грали,
Як під'їхав німець, ми страшно тікали.
Світи місяченьку, скоса на Варшаву,
Бо вже вража Польща навіки пропала.

Оповів нам Павло, вже серйозним тоном, про свої враження від німецької армії, яку мав нагоду спостерігати зблизька. Мостиська належали до тієї частини Галичини, яка в ході німецько-польської кампанії потрапила під короткочасну окупацію вермахту. Згідно з домовленостями Гітлера–Сталіна, після 17 вересня німці стали звідти відходити на демаркаційну лінію за річку Сян.

У Павлових словах, а точніше, в низці оповідей про бойовий вишкіл, організованість, технічну оснащеність німецької армії звучало беззастережне захоплення. Він показав, знову ж в особах, як браві німецькі солдати, зламавши польський опір, захопили Мостиська. В його показі польські вояки виглядали розгубленою отарою овець, а німці, із закоченими рукавами, – вмілими пастухами, які сумлінно виконували свою роботу. «У них такий шик, такий спосіб воювати, – розповідав Павло, – йти у бій із закоченими рукавами. Німецькі солдати – всуціль молоді, дужі юнаки, – продовжував Павло, – хлопці – веселі, красиві. Армія – повністю моторизована. Навіть піхота їздить на машинах. Крім того, силенна кількість мотоциклів, танків, бронетранспортерів і авіації. Постачання у них працює як годинник. Німецькі солдати всім вдосталь забезпечені, нічого не забирають від населення».

Екзальтована зачарованість Павла німцями сприймалася без заперечень, як належне. Галичани, які понад шість поколінь (150 років) перебували під владою австрійських німців, усе німецьке звикли цінувати якнайвище. Загально вважалося, що німці мають виняткові організаційні здібності, є дуже дисциплінованими, відзначаються сумлінністю і старанністю в роботі і завзяті у досягненні мети. Зрештою, такі погляди на німців існують донині.

– До цивільної людності, – вів далі Павло, – солдати ставляться коректно. Німці не люблять лише злодійства та чомусь сильно не терплять жидів.

І став Павло оповідати нам дивовижні речі. У неділю, в полудне, навмисне, коли публіка в Мостиськах якраз виходила з парафіяльної церкви та з костела, німці зігнали групу поважних, шанованих у містечку євреїв на Ринкову площу. Їм вручили мітли і на очах перехожих, на глум, змусили підмітати головну площу. Типовий німецький псевдожарт, породжений германською манією чистоти. Серед «підмітальників» були рабин Мостиськ, він же вчитель німецької мови, знаний адвокат, шанований жителями містечка лікар та декілька заможних купців, серед них – найбільший в районі торговець зерном (Павло називав прізвища). Їх присилували підмітати вулицю на єврейське свято, коли віруючим не дозволялося взагалі нічого

робити, тільки молитися. Хто, на погляд німців, не виказував ретельності в роботі мітлою, того нещадно лупили дрючками. Особливо лютували солдати, одягнені в чорну форму, що на пілотках мають зображення черепа і схрещених костей.

– Солдати в чорній уніформі, – розповідав Павло, – вхопили прямо на вулиці кількох хуситів (хасидів), обрізали їм пейси, змусили їздити верхи один на одному і всіляко над ними знущалися. А насамкінець сильно побили. Взагалі вони так чомусь ненавидять жидів, що готові їх убивати, – зробив висновок Павло восени 1939 року.

Мій батько пережив Першу світову війну і добре знав порядки у німецькому та австрійському війську, де не було місця антисемітизму. Його страшенно здивувало, що законослухняні німецькі солдати, які славилися міцною військовою дисципліною, могли самовільно збиткуватися над мирним цивільним населенням, пригноблювати і мучити євреїв.

– Тут щось не так, – сказав він. – Без наказу зверху німецький солдат, знаю, нічого такого не зробить. Замішана тут, напевне, найвища влада, мабуть, сам Гітлер.

Про те, що Гітлер запеклий антисеміт, знали всі, але щоб армія німецька стала робити погроми цивільного люду, не могли зрозуміти. Адже армія традиційно вважалася аполітичною.

З часом у Львові дізналися, що за подібним зразком, як у Мостиськах, німці публічно глумилися над євреями на площах Судової Вишні, Дрогобича, Стрия, Самбора, Добромиля та інших галицьких містечок. Вже тоді виникало тривожне припущення, що ці показово-провокаційні акції здійснені німцями спеціально для заохочення місцевого населення до єврейських погромів.

9

Можна сміливо сказати, що Львів ні перед тим, ні після не зазнав такої галасливої, відверто безпардонної, цілеспрямованої, всеосяжної пропагандивної кампанії, як восени 1939 року. Совєтська влада тоді готувала пародійні «вибори» до винятково декоративних Народних зборів, які мали заднім числом просити Москву і, звичайно, «батька» Сталіна особисто вклю-

чити «визволену» Західну Україну до складу СССР Щоденно з ранку до вечора на підприємствах, в установах, школах, на вулицях, у домоуправліннях, навіть у медичних закладах спеціальні агітаційні бригади організовували мітинги, читали лекції, доповіді, проводили пропагандивні бесіди. Літаки розкидали над вулицями міста агітаційні листівки. Колишній польський уряд і польське правління неодмінно звали «буржуазним», а польську державу – «панською». Дорадянську дійсність несбічно шельмували як часи гноблення, експлуатації та безпросвітної нужди. Натомість під небеса вихвалялося майбутнє «заможне, квітуче життя в СРСР». Про це кричали з ранку до вечора чорні гучномовці, почеплені на людних перехрестях міста. Явка на щоденні передвиборні мітинги була нібито вільною, але насправді – «непримусово-обов'язковою». І страх перед Сибіром гнав закручених у вирі подій людей на большевицькі агітаційні зборища. Звичайно, було також природне бажання якось пристосуватися до нового способу життя.

Львів'яни, як уже згадувалося, погано розуміли тоді російську мову. Називали її «какаючою». Коли виступав тією мовою військовий, слухачі ввічливо мовчали, але досить було цивільному почати говорити російською, як невдоволена аудиторія протестуючи гомоніла: «Не розуміємо! Говоріть з нами попольськи або по-українськи!».

Сам мітинг ділився на дві частини: політичну і художню. У нудній політичній частині нескінченно повторювалися ті ж самі звертання і гасла у різних варіаціях. Починалося з засудження проклятого капіталістичного минулого під вигуки «Ганьба Пілсудському!», а завершувалося палким закликом «Хай живе батько Сталін!». Промовці в потрібних місцях першими починали плескати, змушуючи аудиторію їх наслідувати. В художній частині, крім професійних, нерідко брали участь і самодіяльні актори. Вокальні номери чергувалися з поетичною декламацією або, як це ще називали, художнім читанням. У репертуарі самодіяльних артистів незмінною популярністю користувалася «Давня казка» Лесі Українки. На кожному мітингу декламувалися уривки з цієї поеми. Акцент робився на таких «грізних» рядках:

Мужики цікаві стали,
Чи ті кості білі всюди,
Чи блакитна кров проллється,
Як проткнути пану груди?

Натяк був прозорий. Чекістський терор вже показав свої кігті і незабаром збирався ухопити місто за горлянку.

На закінчення мітингу головуючий, за усталеним ритуалом, звертався до публіки: «Чи є якісь запитання?». Одного разу я був свідком, коли не зовсім тверезий муляр з дев'ятого будинку нашої вулиці зголосився, що він має запитання, але не з місця, а з трибуни. Його люб'язно запросили туди. Він вибрався на трибуну і гучним голосом запитав:

– Скажіть, коли вас, нарешті, шляк трафить?

Своє запитання муляр висловив польською мовою. Головуючий, приїжджий східняк, не зрозумів цієї галицької ідіоми, що походить від німецького (ein) schlagen – вдарити, бити, тут в розумінні «Коли ви щезнете?». На вимогу головуючого муляр знову повторив запитання під загальний регіт аудиторії. Хтось з президії тихо пояснив зміст фрази. Головуючий отямився і сповістив, що муляр сильно п'яний і швидко розпорядився, щоб міліціонери стягнули його з трибуни. Ніхто більше нещасного муляра не бачив.

В людних місцях Львова, на стінах високих будинків з'явилися величезні портрети Сталіна, Леніна та менші – інших комуністичних «вождів» – небожителів з Політбюро, серед яких, до речі, не було жодного українця чи поляка, але був український еврей Лазар Каганович. Усього вождів разом зі Сталіном було дев'ять: Андреєв, Ворошилов, Жданов, Калінін, Мікоян, Молотов, Хрущов. Скрізь порозвішували червоні транспаранти з серпом і молотом, зіркою та написами на зразок: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» або «Хай живе Сталінська Конституція!». Львів'яни призвичаїлися не звертати на них уваги. Але один із транспарантів постійно викликав у поляків дику лють. На ньому було написано: «Хай живе стародавній український Львів!».

Зміна влади в місті відчувається болючіше, ніж на селі. Раптом усі численні високооплачувані престижні адміністративні посади районного та обласного рівня, а також поса-

ди в армії, поліції, судочинстві, шкільництві, освіті, культурі, керівні посади у торгово-банковій сфері, у системі зв'язку, на виробництві стали для поляків недоступними. Їм залишалися робочі місця біля верстатів, на будівництві, у санітарно-очисних закладах міста, тобто в соціальному плані поляків зрівняли з українцями. До пори, до часу зберігала свої посади лише польська «трудова інтелігенція». Але домінуючі позиції втримати надовго вона не змогла.

Щоб притягнути на свій бік «єдинокровних братів», про яких говорив Молотов, проводилася поверхова українізація. В урядових установах Львова вперше зазвучала українська мова, радіо теж заговорило українською. Стали напівукраїномовними театри. Але справді реальним кроком у припиненні віковічної полонізації Галичини стало стихійне масове переведення шкіл на українську мову. Всього за декілька місяців кількість українських шкіл зросла з 371 до 5 536. Зросла теж кількість єврейських шкіл – з 23 до 103. Із 7 000 західноукраїнських шкіл в 1940 році польськими залишилися 984 школи. Пропорція 1 до 7 відповідала, в основному, справжньому кількісному співвідношенню польського і українського населення. Якщо ще додати українські етнічні землі, що опинилися тоді у німців за Сяном (Лемківщина, Посяння, Холмщина), то співставлення не на користь поляків буде ще більщим. Ось якого скромного результату досягли поляки за шістсотрічну політику всебічної полонізації. Національний склад Галичини напередодні війни був таким: українці – 4 257 тисяч (73,2%), поляки – 984 тисяч (16,2%), з них 73 тисячі колоністів 1920–1930 років, і 570 тисяч (9,9%) євреїв. Крім того, 49 тисяч (0,8%) припадало на німців та інших. Росіян у довоєнній Галичині статистика не знала. Щоб зрозуміти подальший хід подій варто ці цифри запам'ятати.

Галицькі євреї поставилися до українізації спокійно, хоч були прихильниками німецької та польської культури. Мусьо Штарк, який любив мало не щодня приходити на бесіди з моїм батьком (спілкування з пролетарієм – за його поняттям), спробував перейти на українську розмовну мову. Цією ж мовою Мусьо взявся викладати в університеті, де відразу дістав посаду. Раніше євреям важко було отримати в університеті посаду,

а українцям – неможливо. Львівський університет ім. Яна Казімєжа (за австрійської доби ім. Франца І) перейменовано в університет ім. Івана Франка. Як завжди, польська професура всіма силами намагалася протистояти українізації вищих шкіл, зокрема університету. Єдиним аргументом їм служила та обставина, до якої вони самі приклали руки, що українською мовою, як бездержавною, не існувало навчально-наукової літератури. А ця література, у свою чергу, не була потрібна українською, оскільки немає українських вищих навчальних закладів. Цим лукавим софістичним аргументом російські україно-фоби широко користуються і донині. Слід підкреслити, що поверхова большевицька українізація не змінила істотно реальний мовний режим міста. За весь період війни Львів зберігав польськомовний характер. Польською мовою львів'яни спілкувалися на вулиці, на ринку, в транспорті, на пошті тощо.

Відомий у Польщі літератор і дотепник Бой-Желенський, що втік перед німцями з Варшави до Львова, говорив тоді так: «Я тепер працюю в українському університеті імені Івана Франка, отримую за це зарплату російськими рублями, читаю курс французької літератури єврейським студентам польською мовою». Якби там не було, за сприяння нової влади і зусиль галичан українська мова у Львові стала звучати масовіше.

Десь тоді я потрапив до Міського театру, який перейменували на Оперний, на виставу київського театру – драму «Богдан Хмельницький» (автор – О. Корнійчук). Коли зі сцени донеслися козацькі крики: «Кари ляхам, кари!», польські глядачі втягнули голови в плечі і стали озиратися. У виставі є така сцена: королівські посли вручають Хмельницькому польський біло-червоний прапор до рук, він розглядає його усебіч, на хвильку замислюється, а потім рішуче з відразою шматує і топче ногами. У театрі почувся збурений шум серед глядачів. Присутні на виставі поляки у той момент демонстративно встали і покинули зал. Українці спільно з євреями, навпаки, дружно зааплодували, зазвучали вигуки «Браво!».

З Києва до Львова прислали на пропагандивні гастролі, крім драмтеатру, артистів з інших театрів. Особливою популярністю серед львів'ян користувалася солістка Київського

театру опери і балету, знаменита співачка Оксана Петрусенко. Мені пощастило потрапити декілька разів на її концерти. Свій виступ вона розпочинала арією Наталки з опери «Наталка Полтавка», далі виконувала російський класичний романс, потім якусь народну пісню, але публіка не відпускала Петрусенко зі сцени, поки вона не заспіває своїм чудовим лірико-драматичним сопрано пісню «Україно, моя Україно». Зараз ця пісня не виконується, на жаль, вона зовсім забута, хоча красива і мелодійна. Щоб передати дух епохи, дозволю собі привести довший уривок цієї пісні:

У неволі в полоні була ти,
Україно, вітчизно моя.
Ще недавно шляхетські кати
Перекраяли рідні поля.
А тепер ти могутня, єдина,
Вільна й радісна ти, як весна,
Україно моя, Україно,
Золотая моя сторона.
Задзвеніла співучая мова,
Вже інакше звучить «Заповіт».
Українськеє звільнене слово,
Наче пташка, із клітки летить.
В повні груди співає дівчина,
І ця пісня далеко чутна.
Україно моя, Україно,
Золотая моя сторона.

У 1939 році цю пісню, створену двома євреями (слова Лебедєва-Кумача, музика Дмитра Покрасса), в Галичині сприймали мало не як національний гімн.

Проте ніякі єрихонські труби большевицької пропаганди не зуміли прихилити на свій бік навіть незначну частину львівських українців. Вони бачили і розуміли, що Галичина залишалася надалі колоніальною територією, призначеною для наживи тепер вже не польського, а російського чиновництва, та полігоном для підготовки до війни. Тим паче, не прихилила совєтська влада на свій бік львівських поляків. Одні євреї поставилися лояльно до нової влади, зрештою, щиро теж не всі.

Керована НКВД і парторганами імітація виборів до так званих Народних зборів завершилася перемогою блоку «комуністів і безпартійних», які отримали сміховинні на здоровий глузд 90,4% голосів. Подиву гідно, але сучасні єврейські історики ці бутафорські «вибори» трактують дуже поважно – як волевиявлення населення, і скаржаться на непропорційно малий відсоток делегатів єврейського походження, нібито це грало хоч би якусь роль. Правдиве значення тоді і потім мав національний склад владної партійно-чекістської вертикалі, яка була виняткою російськомовна. Галицьких українців і поляків там не знаходимо. Не було там і галицьких євреїв.

Делегацію від Народних зборів на чолі з академіком Кирилом Студинським повезли до Москви просити «Верховний совєт» про приєднання. Прохання милостиво задовольнили. На тому функція Народних зборів закінчилася. Через півтора року непотрібного більше Студинського, який драматичним тоном проголошував у Львівському оперному театрі встановлення на Західній Україні «радянської влади», доблесні чекісти за невиясненних обставин «пустілі в расход».

10

Коли місто охоплювали сутінки, наче птахи на нічліг, тихо й непомітно до нашої скромної кам'яниці пробиралися на нічний відпочинок якісь чужі люди. Вранці вони швидко, так само тихо й непомітно, розліталися по метушливих вулицях. То були єврейські біженці з корінної, властивої Польщі, з території, що потрапила під гітлерівську окупацію. Не знаю, куди дівалися біженки, в нашому домі ночували лише молоді чоловіки. НКВД ставився до біженців із підозрілою упередженістю. Чекісти дивилися на них, як на потенційних шпигунів, диверсантів і контрреволюціонерів, бо органи не могли належно перевірити ні їхню тотожність, ні простежити відповідність даних їхніх біографій. Як правило, підозрілих біженців не поспішали прописувати у Львові і, звичайно ж, не брали на роботу. Біженці-поляки, яких хвиля воєнних подій докотила до Львова, користуючись відкритим до кінця жовтня кордоном, масово поверталися

додому. Повертатися «під німця» єврейські біженці якраз не бажали, хоч і такі неподинокі випадки траплялися. На цю тему побутувала така жартівлива оповідь: У Перемишлі, на мості через річку Сян, що служила кордоном, зустрічаються два євреї, які йдуть у протилежні боки: один до совітів, інший до німців. Зустрівшись поглядом, один другому докірливо покрутив пальцем біля скроні – жест на означення дурнуватого – «мішігіне».

До нашої кам'яниці гурт єврейських біженців привів Іцхак Ребіш, якого по-простому кликали Іцик. Мав він тоді років десь сімнадцять, але молодість не завадила йому бути по-дорослому розсудливим. Взагалі треба відзначити, що єврейські хлопці і дівчата швидко дорослішають. Іцик ще й не подібний був до хирлявих єврейських юнаків інших кварталів. Міцної будови, скидався радше поведінкою на типового клепарівського батяра, ніж на помічника продавця, ким він насправді був. До війни Іцик марив Палестиною, до якої сподівався невдовзі перебратися. Колекціонував ілюстровані вирізки з періодики про єврейські кібуци в обітованій землі. Нераз я спостерігав, як він захоплено ці ілюстрації переглядав або демонстрував колегам. З діда-прадіда міський торговець Іцхак Ребіш усією душею прагнув стати хліборобом на палестинській ріллі. Перед війною для збору коштів на переселенську акцію серед львівських євреїв розповсюджувалися символічні сертифікати. Хто купив, приміром, один такий сертифікат, той мав право володіти десятьма квадратними сантиметрами палестинської землі. Іцик, купивши сертифікат, хвалився, що він тепер став палестинським землевласником. У розташованому неподалік від нас, біля гори «гицля», спортивному комплексі єврейського товариства «Хасмонея» він з ровесниками-однодумцями наполегливо фізично гартувався до Палестини. Доля розпорядилася інакше.

Не без певного тертя і глухих нарікань вдалося Іцикові розмістити чимало біженців по єврейських квартирах нашого дому. Сам він, подаючи приклад, брав на нічліг найбільше, щораз осіб з двадцять. Я бачив сам, як на кухні Ребішів тісно вкладалося спати, прямо на долівці, з десяток людей. А ще біженці спали у двох кімнатах Ребішів на всіх можливих вільних

місцях. Єврейські біженці плинно мінялися: одні відходили, інші приходили, проте чимала їх кількість щоденно залишалася на нічліг у нашому будинку.

Так тривало якийсь час до певної ночі, коли будинок раптом здригнувся від тупотіння численних чобіт, шуму і галасу. На всіх поверхах одночасно затраскали, заскрипіли двері. Цієї ночі у Львові органи НКВД та міліція провели облаву на непрописаних біженців. Тих, хто не мав прописки і роботи, забирали на депортацію на Урал, на тамтешні заводи. НКВД розпочав вже свою чорну роботу – вивозити з Західної України невгодних людей. Здебільшого слід за депортованими назавжди губився в російських снігових пустелях. Львів'яни стали наочно осягати здавна відому в Росії державну істину, що ворота в Сибір є для всіх широко й постійно відкритими. Тоді, до речі, виявилося, що під час поліційної облави в місті, на відміну від села, немає практично де сховатися. У місті немає ні лісу, ні чагарників, ні ярів, словом, такого природного місця, де людина, мов звір, може знайти прихисток.

У мову львів'ян увійшов новий термін – вивезення («вивузка»). Саме слово «вивіз» набирало таємничо-страхітливої сили. За ним ховався один з найжахливіших засобів московсько-большевицького терору. Вивозу підлягали всі небажані для Москви категорії населення без обмеження віку і статі. З тієї пори в душах досі традиційно непокірних офіційній владі львів'ян зародилося почуття безсилля і приниження перед організованим терором тоталітарної держави.

Наступного дня я почув, як Іцик з болем казав Гельці Валах: «Знаєш, це не така влада, за яку вона себе видає». За даними сучасних дослідників, упродовж 1940 і перших місяців 1941 років із Західної України було примусово депортовано на схід 64 583 євреїв-біженців. Скоро містом поповзли чутки, що не лише біженців, але всіх заможних людей, так званих буржуїв, вивозитимуть на Сибір. Домовласниця нашого будинку, «буржуйка» Веста Вайсман скаржилася моїй матері, що вона тепер втратила спокій, стала погано спати зі страху перед вивезенням. Зрештою, тоді багато львів'ян втратило спокій, бо кампанія вивезень і арештів наростала. Відтоді ціле місто охопив жах, бо

ніхто, дійсно ніхто не був певний, що найближчої ночі не прийде і його черга. Первісна оцінка радянського режиму як влади аморфної, хаотичної, примітивного розгардіяшу, поволі змінювалася. Виявилося, за показними наївними, тріскучими, псевдогуманними гаслами маскувалася досконало організована, небачена в історії політична система людиноненависницької тиранії.

За декілька місяців 1939–1940 років було зруйновано віками сформований європейський економічний уклад життя Львова і загалом Галичини. Спішно проведено одержавлення усіх промислових підприємств, банків, транспорту, торгових закладів, кооперативів, багатоквартирних будинків. З пропагандистським галасом конфісковано поміщицьку і церковну землю – нібито для роздачі селянам. Однак галичани вже знали драматичний розвиток сценарію: невдовзі у хліборобів відберуть і їхню землю і заженуть у колгоспне ярмо.

Серед біднішої частини євреїв Львова до війни переважали робітники дрібних кустарних підприємств, а також ремісники: шевці, капелюшники, ювеліри, оптики. Майже 80% кравців, 70% перукарів у Галичині були євреї. Звичайним традиційним заняттям більшості євреїв була торгівля – стаціонарна, гуртова, роздрібна. Статистика каже, що майже вся торгівля в Галичині була в єврейських руках. У 1921 році євреї складали 74,1% усіх зайнятих в торгівлі. Львівські крамниці, що, як правило, належали євреям, радвлада відбирала без жодної компенсації. Більшість будинків у місті теж належала євреям. У передвоєнні роки серед жителів Львова побутував такий вислів: «Польськє уліце – жидовскє камєніци». «А Львів наш», – додавали українці.

Тепер ця приповідка втратила сенс. І вулиці, і кам'яниці, і ціле місто стали совєтськими. Тоталітарна московсько-большевицька держава, прикриваючись ідеологічними догматами та інтернаціональними гаслами, здійснювала брутальне пограбування своїх нових підданих, цинічно привласнювала чуже добро.

Деякою втіхою могло бути хіба те, що проголошувалося скасування безробіття і формально не дискриміновано людей за національною ознакою. Проте на всі головні посади міс-

кої, а також районної чи обласної адміністрації прибули з Росії заздалегідь визначені службовці, не говорячи вже про органи НКВД та армії. Із ліквідацією безробіття становище єврейської та української інтелігенції морально поліпшилося. Усім знайшлася сяка-така робота. Перед війною в Галичині із загальної кількості 1 700 практикуючих лікарів 1 150 були євреї. Єврейського походження були 41% працівників культури, театрів і кіно, 43% – зубних техніків і 45% – старших медсестер. Євреями були 2 200 адвокатів. Для порівняння – українців-адвокатів було заледве 450.

Муся Штарка взяли на роботу в університет. Галицьких євреїв почали брати на роботу в нижчі адміністративні ланки. Популярний львівський анекдот тієї пори розповідав, що поляки, які раніше нарікали на єврейське засилля в комерції, мовляв, не дають євреї займатися торгівлею, тепер масово, щоб вижити, торгують на ринку «Кракідали» власними речами. Євреї, які раніше скаржилися, що їх поляки не допускають до прибуткових чиновницьких посад, тепер отримують зарплату «служащіх», на яку годі пристойно прожити. А українці, вічні борці за вільну Україну, мають свою «Вільну Україну» за п'ять копійок у кожному кіоску.

11

Хтось влучно підмітив, що суспільно-політичне життя трьох громад довоєнного Львова – української, польської та єврейської – нагадувало орбіти віддалених планет, які дуже рідко між собою перетиналися. Стосовно взаємин української та єврейської громад таке образне порівняння було, на жаль, більш ніж влучним. На непривабливий стан цих взаємин впливали розмаїті чинники, але найголовнішою причиною була свідома відчуженість самих євреїв від бездержавного, пригнобленого українства. Байдужість, за якою ховалася зневага до українства, яскраво проявлялася в ігноруванні євреями української мови. Небажання засвоювати мову навколишньої людності потягло за собою небажання мати культурно-політичні зв'язки з місцевим населенням. За свідченням відомої громадсько-політичної діячки Мілени Рудницької (єврейки по матері),

обидва суспільства, українське і єврейське, в довоєнний період жили окремим життям, відгороджені муром взаємних невдоволень. Хоч як це не дивно, навіть політичні діячі, депутати польського сейму, що співпрацювали у Варшаві, не підтримували у Львові ні політичних, ні товариських взаємин. У драматичний час Катастрофи така недалекоглядна позиція дала свої гіркі плоди як для одних, так і для інших. Зберігалися ще етнічні стереотипи, за якими єврей виступав в образі хитрого підпанка-гнобителя та експлуататора, а у євреїв українець в образі п'яниці та жорстокого погромника.

Мабуть, ніщо так не псувало (і не псує донині) українсько-єврейські взаємини, як саме проблема мови. Асимілятори Москви і Варшави постійно намагалися відібрати в українців рідну мову – основну ідентифікаційну прикмету, а це означало, що ставиться під сумнів саме право на існування українського етносу, який кількісно не поступався французам чи англійцям. Боротьба за збереження української мови стала боротьбою за збереження існування народу. Складалося враження, що єврейське суспільство, в кращому випадку, не бачить цієї боротьби або ж відкрито стає на бік асиміляторів. За підсумками найновішого перепису 2001 року, понад 80% євреїв рідною мовою визнали російську. За переписом 1900 року євреї Галичини своєю розмовною мовою визнали: польську – 76%, німецьку – 17% і заледве 5% – українську. Згодом відсоток україномовних євреїв ще знизився. Відомо, що євреї спілкуються мовою населення, серед якого живуть. Проте на українських землях вони користувалися мовою та культурою панівних народів, яких українське населення вважало окупантами. На східноукраїнських землях це була російська, в Галичині – польська, на Буковині – почасти німецька, почасти румунська, на Закарпатті – угорська мови.

У галичан, які з напруженням усіх сил боролися з утисками рідної мови, така постава «домашніх» євреїв викликала роздратування і почуття образи. Євреїв часто мали за пособників окупантів, хоча наївно було вимагати, щоб вони стали наперекір державній асиміляційній політиці і почали орієнтуватися на безправну мову гнобленого бездержавного люду.

Знання української мови у більшості львівських євреїв обмежувалося тим мізерним запасом слів, які потрібні на ринку. Все ж зрідка траплялися винятки.

Відразу за Оперним театром, там, де зараз торговий центр «Добробут», раніше знаходився головний ринок міста – Краківський. Із західного боку до ринку прилягав квартал старих непривабливих будинків, розташованих так тісно, що створилися вузенькі вулички. Війна і час зруйнували десь третину з них, щоправда, без відчутної втрати для краси львівської архітектури. Перші поверхи тут займали суцільно, одна поруч з іншою, невеличкі мануфактурні крамниці, товар яких призначався, головним чином, для сільського споживача.

Після того, коли селянки продали або здали перекупкам свої продукти, вони полюбляли, як то жінки, заглянути сюди, в текстильний квартал, щоб подивитися на якісь новомодні фасони або купити собі потрібні обнови. В ярмарковий день на порозі привітно відчинених крамничок стовбичили молоді єврейські хлопчаки, зазиваючи покупців. З безпардонною настирливістю вони азартно запрошували клієнток до своїх закладів. Бувало чіплялися руками за тлумаки, які носили галицькі селянки за спинами, як це прийнято було в Європі (а не прийнято в Росії), і силою втягували жінок до середини. А там досвідчений крамар блискавичним рухом, наче цирковий фокусник, розгортав перед розгубленим жіноцтвом щоразу інші та інші сувої різнокольорових тканин, палко розхвалюючи справді добротний лодзький чи бєльський товар. Продавець божився, що таких дешевих тканин не знайдуть у всій Галичині. Як тільки простодушні селянки, спантеличені крамарським бідканням, буцімто він продає свій неперевершений крам за безцінь, майже даром, собі на збиток, лише зі щирого прагнення такій показній господині чимось прислужитися, брали до рук тканину, продавець тут же швидко кидався допомагати приміряти її перед дзеркалом. Він не скупився на улесливі похвали і жінці, і її вроді, і смакові вибору товару.

Ті енергійні бородаті євреї в ярмулках з крамниць текстильного кварталу вартували справжніх академічних дипломів за блискуче знання українських діалектів та української етно-

графії, не кажучи вже про менталітет. Це вони за малопомітними, дрібненькими фонетичними відтінками мовлення та деталями одягу навдивовижу точно вгадували, з якої конкретно місцевості походить та чи інша селянка, і починали жваво розмову з покупницею саме тією говіркою, яку вживали в її селі. Почувши з уст чужої людини слова рідної мови в звичній домашній артикуляції, вражені селянки втрачали прикметну їм пильність і витягали з-за пазухи гроші. На той випадок, коли жінка встигла вже десь по дорозі розтратити зарібок і лишень сумно, споглядаючи на барвисті тканини, розводила руками, продавець не впадав у відчай. Визначивши безпомилково, з якого підльвівського села походить клієнтка, наприклад зі Звенигорода, Черепиня чи Шоломиї, крамар, щоб остаточно приголомшити селянку своєю обізнаністю, ще й називав їй прізвища тамтешніх парохів: Роздольського, Цебрівського чи Гайовського, і без жодних формальностей відпускав товар у кредит на вагоме слово «бігме». Про дату повернення боргу домовлялися за прийнятим у селах церковним відліком часу: на Першу Пречисту, на Петра, на Спаса. Так у текстильному кварталі українсько-єврейські контакти набирали характеру правдивої мовної гармонії з обопільною вигодою. На жаль, лише там. В Галичині не витворився тип українського єврея, так як він утворився в польському, російському, німецькому, угорському чи румунському середовищі. Хоч з українського боку в Галичині, і це слід підкреслити, здавна робилися наполегливі спроби порозуміння та зближення, про що є беззаперечні докази і про що ще йтиме мова.

12

До війни на відносно короткому відрізку Клепарівської вулиці – від її початку до муру старого єврейського цвинтаря – жваво торгували аж сім продовольчих крамниць. На прилеглих магістральних вулицях – Казимирівській та Янівській – продовольчих крамниць було значно більше. Отож, у потенційних покупців з нашого кварталу, зосібна наших домогосподарок, нерідко виникав клопіт з вибором крамниці.

Найчастіше мої батьки ходили, іноді посилали мене самого, робити закупи, як тоді говорилося, до склепу (магазину) старого Гальперна. Влаштовував їх і ввічливий господар, і вибір товару, і, мабуть, подобався затишний інтер'єр крамниці. На одвірку вхідних дверей висів латунний дзвінок, і коли відвідувач натискав на клямку, штовхаючи двері, звучав веселий, мелодійний передзвін. На цей сигнал із глибини житлових кімнат, що містилися позаду крамниці, з'являвся з хитруватою купецькою усмішкою балакучий Гальперн, який з постійними клієнтами не забував перекинутися однією-другою парою фраз про життя-буття. В його крамниці панувала мила старосвітська солідність. І вкритий мідною бляхою прилавок, і відполіровані тривалим ужитком дубові полиці, і настільна вага із завитками старомодного литва, і навіть приємний, як згадую, просякнутий цинамоном, гвоздикою, ваніллю та іншими прянощами, настояний запах – все це свідчило, що торгують у цьому приміщенні не одне десятиліття, що крамниця існує тут здавна, ще з дев'ятнадцятивічних австрійських часів. І справді, старожили пам'ятали ще батька Гальперна за цим прилавком.

Для навколишніх мешканців не було таємницею, що Гальперн не дотримується державних торговельних приписів – торгує цілодобово. Після шостої, коли крамниці замикалися, обізнаним людям можна було потрапити до Гальперна з «чорного» ходу, через браму, і купити з-під поли невідкладно потрібний продукт. Щоправда, за трохи вищу ціну. Знайомим клієнтам Гальперн, як, зрештою, й інші крамарі, давав у кредит. Взагалі клепарівські продавці і покупці взаємно зналися особисто настільки, що між ними зав'язувалися мало не приятельські стосунки.

Налагоджену роками, широко розгалужену і зручну торговельну мережу Львова совєтська влада зруйнувала вщент за якихось два-три місяці.

Приватних власників замінила анонімно бездушна державна система під назвою «Міськхарчоторг». Малі продовольчі крамнички отримали дивну для галицького вуха назву «бакалія», а великі – «гастроном». Не для вигоди населення, а для вигоди бюрократів «Міськхарчоторгу» незабаром шляхом об'єднання

крамничок проведено велике укрупнення. Нещадна та необдумана кампанія таких заходів поглинула всі торговельні заклади Клепарівської вулиці. З тих пір до сьогодні тут немає жодної продовольчої крамниці. Хоча, либонь, скоро знову появляться.

Новий режим наказав продавцям торгувати за старими цінами. В грошовому обігу до грудня 1939 року паралельно обертались знецінений польський злотий і радянський рубель, що створювало вигідний для прибульців зі сходу валютний паритет. Купці, які добре зналися на фінансах, відразу збагнули, що за старими цінами торгувати зовсім невигідно, – єдиним виходом для них було причаїтися або самоліквідуватися.

Мойсей Блязер оповідав татові, як до його скромної мануфактурної крамнички (полюбляв казати: «до мого інтересу») зайшов випадково офіцер, чи то пак командир Червоної армії. «Командир, – розповідав Блязер, – дивився на викладений товар з таким захопленням, наче дитина на цяцьку. Коли я назвав ціну метра вибраної ним тканини, він аж затрясся, вигрібаючи з кишені без останку все, що мав. Придбав він на свої гроші цілий сувій – всі сорок метрів!

Таких покупців у мене ще не було. За часинку прибігло ще двійко командирів з новенькими рублями в руках. Стали купувати мої тканини теж не на метри, а на сувої.

Еге, щось тут не так, – стурбовано звірявся татові Блязер. - Це не схоже на торгівлю, а радше на рабунок. Я, буцімто, – на обід, враз зачинив крамницю на замок. Гадаю наразі інтерес прикрити, товар притримати, а найпевніше – заховати». Блязер довірливо попросив мого батька допомогти йому перевезти текстильний товар з крамниці до своєї квартири.

Совєтські військові старшини та наслані чиновники, що хмарою наїхали до міста, в перші тижні, наче хорти, гасали по львівських крамницях, викуповуючи все: ювелірні вироби, тканини, шкіру, одяг, взуття, годинники, фотоапарати, меблі. Словом, геть усе – включно до гудзиків і швацьких ниток. Ті, вищих рангів, і енкаведисти отоварювалися прямо на львівських торговельних базах. Знаний тодішній випадок, коли відомий «русский писатель» Олексій Толстой спеціально примчав до Львова отоваритися на базі чоловічими костюмами. Вочевидь,

що далеко не за повну їхню вартість. Траплялися також так приїжджі покупці, які заявляли ошелешеному господареві «Купую все, що маєте в крамниці». За такої ситуації збентежен власники стали масово приховувати товар, хоч за утаювання влада погрожувала карою. Гальперн теж сховав свій товар тобто переніс його через поріг торгового залу до житлових кі мнат. За доносом недоброзичливців міліція провела у нього трус. Гальперна як спекулянта за знайдений його ж власний товар показово засудили на чотири роки ув'язнення. Зважаючи на вік, такий присуд був рівнозначний смертному вироку Ось так пропав старий Гальперн з Клепарівської.

Восени 1939 року у Львові забракло продуктів першої потреби, зокрема цукру. Біля крамниць утворювалися черги до ста і більше метрів завдовжки. Мені тоді довелося гартуватися і призвичаюватися до радянського способу торгівлі та життя у тих довжелезних чергах за цукром. Незабаром через відсутність муки виникли катастрофічні перебої з хлібом. Не стало м'яса, масла, молока. З тієї нагоди і пори походить гіркий анекдот, що з російської азбуки треба викинути літеру «м», бо для однієї махорки не варто тримати цілу букву. Тоді поширився й інший анекдот східноукраїнського походження про поїзди, що возять вантажі між Україною і Росією. Той поїзд, що везе з України вантаж, натужно промовляє басом: «Везу хліб і сало, хліб і сало». Поїзд з Росії крикливо тарахкотить скоромовкою: «Табак-спічькі, табак-спічькі».

Загальний совєтський дефіцит товарів першої необхідності не оминув і шкільних предметів. З торгівлі раптом щезли зошити на якісному білому папері. Натомість з'явилися на жовтявому, дрантивому, зате з портретом вождя на обкладинці. Щезло також звичайне чорнило. У канцтоварах раніше існувало розмаїття «атраментів» з мінливими відтінками кольорів. Найпоширенішими з них були синій та чорний, а ще використовували зелений, червоний і для особливого письма – золотистий. Усіх їх замінив один-єдиний фіолетовий колір. Весь Союз писав похідним від зеленого військового кольору фіолетовим чорнилом. Іншого совєтська хімічна промисловість, налаштована на війну, не виробляла.

Від харчових труднощів львів'ян врятувала геополітика. Після розвалу Польщі Львів раптом опинився на рубежі Сходу і Заходу. Неподалік проходив спільний радянсько-німецький кордон, наразі нещільний. Люди тікали у той чи інший бік, залежно від політичних уподобань. Відбувався ще легенький обмін населення: львів'яни німецького походження масово виїжджали на етнічну батьківщину. Отож, затаїти перед сусідами невтішний стан справ з продовольством у Львові було неможливо. А хотіла влада того, чи не хотіла, Львів зробився західною вітриною Совєтського Союзу. У Кремлі змушені були десь увірвати, щоб прирівняти постачання Львова до привілейованих під тим оглядом столичних міст – Москви та Києва. Так появилися у Львові продукти, і ті, на літеру «м», і у достатній кількості дефіцитний цукор. У продаж поступали досі небачені тут делікатеси: цінні породи каспійських риб, балики, кавказькі вина і, звичайно, уславлений російський експортний товар – паюсна та кетова ікра. Скрізь у «бакаліях» на видному місці в неоковирних фанерних діжках виставляли червону кетову ікру. Продавці черпали з діжок цей делікатесний продукт незґрабними дерев'яними лопатками і клали на вагу, підстеливши газетний папір, з браку обгорткового. Якогось ажіотажного попиту за ікрою не спостерігалося. Прості львів'яни казали, що не вбачають в ній чогось надзвичайного: несмачна, солена, тхне рибою та ще й недешева.

У крамницях «Міськхарчоторгу» навесні 1941 року неочікувано з'явився особливий хлібопекарський виріб, який викликав широкі пересуди антисемітського характеру, що мали відгомін за німецьких часів. Тим пекарським виробом стала маца – прісний пшеничний хліб у вигляді дуже тонких сухих коржів (єврейський пасхальний хліб). Розпочали торгувати мацою якраз напередодні єврейської пасхи. Неважко уявити собі, з якою радістю кинулися євреї купувати свою мацу. Також купували ці пшеничні коржі неєвреї. У нас вдома смачну і, головне, дешеву мацу їли всі залюбки. Але мимоволі виникало запитання, чому режим, що так гостро виступає проти християнських релігійних свят і обрядів, несподівано робить виняток для іудаїзму.

Загальновідомо було, що Совєтський Союз – перша в історії людства держава, яка утвердила атеїзм офіційною ідеологією. Переслідування християнської церкви в Україні набрало нечуваного варварського характеру. Члени правлячої комуністичної партії за статутом і програмою зобов'язані були боротися з релігією в усіх її проявах. Голова «Союза воінствующих бєзбожніков» Ярославський (Губельман) проголосив навіть атеїстичну п'ятирічку, впродовж якої мали ліквідувати геть усі церкви, а сама релігія мусила щезнути. «Релігія – опіум для народу», – повчав Карл Маркс; релігія – «духовна сивуха», – вторив йому Володимир Ленін. Ці та інші богоборчі вислови так званих класиків марксизму-ленінізму можна було побачити на транспарантах, почеплених у людних місцях.

Якось тоді, на єврейську пасху, завітав до нас мамин двоюрідний брат, якого я кликав вуйком, Юзек Камінський, що був затятим польським патріотом. Уздрівши на тарілці мацу, він узяв її в руку і збуджено вигукнув:

– Нарешті совєтська влада скинула маску! Нарешті можна переконатися, що це жидівська держава! Християнам забороняє релігійні відправи, а сама пече для жидів мацу. Чи потрібні ще якісь докази?

Схожі думки поширювалися тоді серед львівського простолюду, особливо в польському середовищі. Звучали вони і в час Катастрофи.

13

Наші сусіди-поляки – брати Желязни належали, про що я вже згадував, до львівського кримінального світу. Брати втратили батька, кондуктора трамваю, що загинув на роботі у дорожній пригоді. Маґістрат, якому належав міський трамвай, сплачував осиротілій сім'ї з п'яти душ доволі високу пенсію. Катерина Желязна тими грішми навчилася топити в алкоголі вдовине горе, а її діти зростали згідно з приповідкою – як бур'ян при дорозі. Дівчина Гелена виросла добропорядною і, скоро вийшовши заміж, покинула братів. Виховання буйних, непокірних хлопців без пильного батьківського ока мамою-пиячкою дало заздалегідь відомі наслідки. Наймолодший брат Сташек зробився дрібним зло-

дюжкою. Середній – Роман став небезпечним професійним злодієм. Старший – Владек, якого батько встиг віддати до майстра на науку, хоч і вивчився на кваліфікованого слюсаря, теж не цурався злочинного середовища. На замовлення Романових дружків Владек Желязни виготовляв злодійське начиння: усякого роду хитромудрі відмички, які на злодійському жаргоні називалися «витрихи». Казали, що в справі «витрихів» до нього приїжджали замовники навіть з Кракова та Варшави.

На фабриці, де Владек працював, цінували його за золоті руки, але сам Владек не шанував своєї роботи. Частенько прогулював як з власної, так і з чужої волі. За фахово змайстровані, висококласні злодійські вироби йому нераз доводилося сьорбати тюремну юшку. Сидів він кожен раз, через відсутність обтяжливих доказів і завдяки своїй впертості на слідстві, недовго – місяць-два, найдовше – півроку. З часом Владек зробився у львівських в'язницях знаною персоною. Якось директор тюрми Бриґідки попросив його відімкнути в кабінеті сейф, від якого поламався ключ. Штатний в'язничний слюсар не міг дати собі з ним ради. За якихось півгодини непокірний сейф гостинно відчинився перед Владеком.

Улюбленим місцеперебуванням братів Желязних став розташований поруч з нашим будинком знаменитий у Львові шинок, про який любили пописувати бульварні газети. Про шинок склали навіть популярну пісеньку:

Там на розі на Янівській,
При вулиці Клепарівській,
Там ся добре пиво п'є,
Там ся добре в морду б'є.

Міський фольклор Львова творився на основі польської лексики та української фонетики. У транскрипційному записі наступний куплет цієї пісеньки мав такий вигляд:

Там сі сходзі панна Франя
І та спухла кшива Маня,
Там батярув пелна сіць,
Там сі бедзі бровар піць!

До шинку, про що говорить пісенька, сходилися батяри, злодії, проститутки та інші непевні, напівкримінальні елемен-

ти з усього Клепарова, щоб попити пива і послухати оркестр. Львів'яни, незалежно від соціального стану, відзначалися музикальністю і любили оркестрову музику. Модним «шляґером» тоді було таке танґо:

Трамвай за трамваєм,
За трамваєм трамвай,
А за тим трамваєм –
Єще єден трамвай!
Трамвай від'їзжає
Дівчинонька плаче,
Бувай ми здоровий,
Мій милий козаче.

Недалеко від шинку, вгору по Клепарівській, містився, і міститься дотепер, відомий львівський бровар (пивзавод). Щоденно з бровару свіже пиво довозили до шинку на спеціальній широкій платформі, яку неквапно тягнули схожі на слонів коні, могутні важковози голландської породи. Власником шинку був, як велося, еврей. Євреї ж нашої кам'яниці туди не вчащали і, взагалі, євреї, відомо, в ті часи по шинках не швендяли. Траплялися проте винятки. Приятель братів Желязних, еврей Біндер, який теж промишляв злодійством, туди вчащав. Високий, плечистий Біндер, де тільки появлявся, ставав душею товариства. Знав він безліч анекдотів, зокрема єврейських. Якось Біндер розповів новий політичний анекдот, який я потім чув у різних варіантах. В анекдоті запитується: «Як зараз моляться львівські євреї?». Підставляючи з обережності під слова «совєти», «поляки», «Гітлер» займенники, львівські євреї моляться: «Щоб ті собі пішли! Щоб тамті не повернулися! Щоб він не прийшов! Щоб ми тут зісталися!». З анекдоту випливало, що найкраще євреям зістатися наодинці з корінним етносом.

Треба сказати, корінні львів'яни тоді дружно і досить-таки в'їдливо висміювали безкультурність і неєвропейські звичаї та звички «совітів» і «совіток», як нащодень називали пришельців зі сходу. Особливо це було притаманне полякам, які органічно не терпіли «москалів». Розповідали, наприклад, що «совітки» ходять до театру в нічних сорочках, або що вони наливають молоко в порцелянові дитячі нічні горщики, сприймаю-

ми їх за посуд, або «совіти», мовляв, умиваються в туалетних раковинах і тому подібні історійки. Популярним став анекдот, що між Радянським Союзом і трамваєм є та подібність, що як у трамваї, так і в цілім Радянськім Союзі завдяки «батькові Сталіну» одні люди сидять, а інші тремтять.

Львів'яни старших і середніх літ добре пам'ятали російську окупацію Галичини в Першу світову війну. Тоді представників окупаційної адміністрації називали традиційно: москаль, москалька. Тепер, зустрівшись з большевицькою адміністрацією, львів'яни розгубилися. Перед ними з'явилася партійно-господарська номенклатура, яка суттєво відрізнялася від царського чиновництва. Львів'яни побачили різноетнічну збиранину, в тому числі з єврейською домішкою, чого за царату не допускалося. Тому на означення прибульців зі Сходу з'явилися нові терміни: совєт, совєтка (совіт, совітка).

Навесні 1940 року Владислав Желязни, вік якого наближався до тридцятки, раптом закохався і надумав оженитися. Наречену він знайшов собі в закритому сирітському закладі, неподалік від нас – на початку Янівської вулиці. Будівля сирітського закладу стояла вглибині, за деревами, відмежована від вулиці огорожею з металевих прутів у вигляді списів (зараз школа № 33). Люди дивувалися, як зуміли молодята через таку огорожу познайомитися і вподобати одне одного. Судженого і конем не об'їдеш – кажуть у таких випадках.

Та обставина, що наречена є бідною, мов церковна миша, і сиротою, для простих міщан не мала істотного значення на відміну від тодішніх поглядів селян, для яких дівоче віно у формі моргів поля було першорядним. Але непереборною перешкодою був вік нареченої. Соня, хоч зовні виглядала дозрілою жінкою, мала неповних шістнадцять літ. На додаток – за походженням єврейка.

Шлюбний закон України різнився від законів Польщі та Росії тією особливістю, що дозволяв дівчатам виходити заміж з шістнадцяти років. Казали, що такий термін встановили за ініціативою євреїв. Однак до потрібного терміну все одно бракувало ще кілька місяців. Закоханим слід було набратися терпіння.

Із сирітського закладу, перейменованого у дитячий будинок, Соню відпускали на вулицю рідко й неохоче. Цей час вона намагалася проводити разом з Владеком. Частенько зустрічі закоханих закінчувалися сварками з ревнощів. Як говориться: хто любиться, той чубиться. Крики і плачі в таких випадках лунали на весь будинок, бо ані Соня, ані Владек, люди гонористі, запальної вдачі, не думали гальмувати свої почуття. Ставлення єврейських мешканців нашої кам'яниці до Соні було відчужене, прохолодне. Моя мама, яка сама рано вийшла заміж, навпаки ставилася до Соні приязно, зі співчуттям. Дівчина любила пошептатися з мамою і часто до нас забігала.

Коли Владек у черговому припадку ревнощів починав до Соні присікатися, вона звично втікала до нас. Якось Соня влетіла стрімголов до нашого помешкання, дрібно тремтячи від страху, і сховалася за шафу. За хвильку прибіг агресивно налаштований п'яний жених. Соня не втрималася – заверещала, викривши таким чином себе. Розлючений Владек, нетвердо тримаючись на ногах, поривався її бити. Мій батько, який був випадково на той час вдома, став на захист дівчини і штовхнув Владека в груди. Той заточився і, втративши рівновагу, осів на порозі. Далі події розвивалися блискавично. З укриття вигулькнула Соня, вхопила качалку до тіста і зненацька втяла батька по голові. Батько упав. Закохана пара взялася за руки, ніби нічого не сталося, миролюбно защебетала та й пішла собі геть. З того дня тато заборонив пускати Соню до хати, але у його відсутність вона продовжувала, як і раніше, відвідувати мою маму.

День шлюбу неухильно наближався. Молодята припинили сварки. Мама вдоволено сказала, що врешті-решт вони вгомонилися. Коли якось знову, дрібно тремтячи зі страху, прибігла перелякана Соня і попрохала її сховати. Ми не встигли отямитися, коли тут же слідом зайшов не Владек, а літній бородатий єврей у чорному круглому капелюсі та в довгому вовняному чорному пальто. Так здебільшого одягалися рабини. Чоловік у чорному запропонував Соні вийти поговорити віч-на-віч. Дівчина категорично відмовилась, вчепившись рукою за край столу. Подальша розмова точилася в нашій присутності. Рабин

вперше звернувся до неї на їдиші, але Соня запротестувала, твердячи, що не розуміє, і він змушений був перейти на польську. Почав терпляче відговорювати дівчину виходити заміж за іновірця – «гоя». Лякав, що її ім'я ніколи не буде згадано в Ізраїлі. Обіцяв їй молодого, багатого, красивого жениха – єврея. На всі його аргументи Соня з юним запалом шістнадцятирічної відповіла: «А де ви раніше були? Адже ви тоді покинули мене напризволяще, а тепер обіцяєте золоті гори. Запізно, ніщо мене не стримає, я вийду за нього, я його кохаю!». Рабин правив своє, запалюючись гнівом, але все даремно. Соня твердила своє: «А де ви раніше були?».

Минуло декілька днів. Появився інший, молодий рабин. Його умовляння теж не мали успіху – дівчина непохитно стояла на своєму. Моїй мамі Соня скаржилася, що рабини та їхні помічники не дають їй проходу, підстерігають на вулиці, проникають у закрите приміщення сирітського закладу, у змові з вчителями, викликають з класу під час уроків, підсилають єврейських женихів, лякають різними карами. Закохана дівчина вперто не піддавалася тискові.

Перед самим шлюбом, коли в костелі св. Анни проголосили вже другі заповіді, Іда Штарк і Гелька Валах перехопили Соню в коридорі нашої брами. Дівчата, не підбираючи слів, всіляко ганили Владека Желязного, повторюючи, що виходити заміж за «гоя» – неподобство, ба більше – страшний гріх, що відмовлятися від рідного народу – злочин.

Мимоволі підслухавши цю розмову, я був сильно вражений. Напередодні Штарк переконував мого батька, що національна ознака є відсталим буржуазним пережитком, що в близькому майбутньому окремих народів не стане. «Такі, як він, – кинув Штарк у мій бік, – коли виростуть, не захочуть знати ніякої національності, бо стануть вільними трудящими громадянами, для яких батьківщина – цілий світ». А Іда, його рідна сестра, і, як я знав, заповзята комсомолка, гаряче втовкмачувала бідолашній Соні, що зрікатися єврейства, зрікатися свого народу – тяжкий гріх перед Богом і людьми. Їхні повчання я запам'ятав назавжди.

14

Уночі з 12 на 13 квітня 1940 року до нашого помешкання вимогливо задзвонили, а за тим – загримали в двері. Знайомий голос двірника перелякано просив мого батька, називаючи його по імені, відчинити. Зловісний дзвінок і гримотіння в двері не вщухали ні на мить. Не було ради – треба відчиняти. До помешкання рішуче ввалилося з заклопотаним виразом троє енкаведистів. Виглядали вони підтягнутими, зібраними і дуже впевненими. В кімнаті запахло різким чоловічим одеколоном. Військова уніформа непроханих прибульців справляла враження значно добротнішої та кращої, ніж форма звичайних армійських старшин, виглядала ніби щойно пошитою, новою, від якої сяяла блакить. Один із них витягнув аркуш паперу зі списком прізвищ. З нього енкаведист вичитав персональні дані моєї матері і наказав їй негайно збиратися. Куди і чому – не пояснював.

Наказ енкаведиста викликав у моїх батьків стан цілковитої розгубленості. Тато пробував щось заперечити чи вияснити, але йому жорстко сказали сісти в кутку і закрити рота. В домашніх капцях на босу ногу, вкрай спантеличений, він сів на крісло і нервово закурив.

По хвилі до квартири вбігла хижого виду носата жінка у військовій формі: гімнастерка, ремінь, чоботи, синя беретка з червоною зіркою. Уперше я зблизька побачив подібну солдатку – обличчя вже не молоде, втомлене, землистого кольору, на поясі висить важка кобура нагана. Мов скажений лис, стала люто наскакувати на мою бідолашну маму, що в нічному халатику сторопіло завмерла посеред кімнати. З бундючною самовпевненістю знавця, а насправді недоладною, ламаною польською мовою, гострим тоном наказала мамі одягтися. Поправляючи кобуру, увійшла за ширму, нібито допомагати мамі, а насправді провести особистий обшук. Потім короткими, злими репліками безупинно підганяла: «Давай бистра! Не вазісь! Давай бистра! Бистра!». Абияк одягнену маму потягли за рукав до порога квартири, де вже чекав конвой, щоб повести далі.

Як тільки маму вивели з хати, батько рішуче підвівся і твердим голосом запитав, куди нас забирають.

Нікуди, – відповіли йому. – В списках ні вас, ні хлопця немає, сидіть собі тихо, не заважайте.

Але така відповідь, вочевидь, і їх самих не задовольняла. Адже вивозили людей не вибірково, а цілими сім'ями, нікого не залишаючи, ні дітей, ні навіть хворих та немічних. Енкаведисти підійшли під яскраве світло люстри, ще раз перечитали машинописний список. Між ними виникла суперечка. Не сходилася мамина форма по-батькові. Замість потрібної Августинівни значилася якась Антонівна. Не співпадала також національність. Один з «тройки» запримітив, що п'ятий номер будинку надрукований машинкою невиразно, скоріше ця цифра скидається на п'ятнадцять. Решта, правда, зійшлося, з роком народження включно. Суперечка закінчилася фразою: «Хватіт, нет времені разбіраться. Берьом!».

Енкаведисти вийшли з квартири, а я вибіг слідом за ними. Нічна вулиця зустріла прохолодою і тишею, чувся лише легкий шум працюючих автомобільних моторів. Від початку Клепарівської до цегляного муру старого єврейського кладовища (зараз там Краківський ринок) вервечкою стояли криті вантажні автомобілі з включеними двигунами. Біля кожного з них стовбичив конвоїр, озброєний гвинтівкою з незвичним довгим шпичастим багнетом («русский штык»). Додатково початок і кінець автоколони перекривали патрулі, щоб не пропускати нічних перехожих. А з будинків зліва і справа енкаведисти виводили групками призначених для вивезення людей, переважно польських жінок з дітьми. Чоловіки їхні перебували або в полоні, або в ув'язненні, або за кордоном. Деякі жінки мали в руках невеличкі клуночки. Їх усіх вправно і швидко енкаведисти висаджували у кузов. Відбувалося це у повній тиші, ніхто не кричав, не плакав, не протестував. І щоб це, зрештою, дало?

Я стояв біля крайньої автомашини, не знаючи, куди поділася мама. Темінь ночі та щільне брезентове накриття приховувало середину кузова. Ззовні нелегко було що-небудь вгледіти. Люди щільно сиділи там на дощатих поперечних лавках. Говорити їм не дозволяли. Раптом я почув з темряви лагідний материнський шепіт:

– Йди додому, синку. Не стій тут, не мерзни.

Конвоїр стрепенувся і гаркнув: «Нє разгаварівать!». Він повернувся до мене і погрозливо нахилив у мій бік «тригранний штик». Я непорушно залишився на місці.

І знову долинув лагідний шепіт:

– Йди додому, не мерзни. Мені стане легше, як ти підеш додому. Прошу, йди до тата.

Я послухав її голосу і вернувся додому. Нічний гармидер біля нашої квартири розбудив найближчих сусідів. Двері залишилися незамкнені. Валах, Шнеєбаум, Щур та іще хтось заглянули, цікавлячись, що в нас трапилося. Підійшов Мусьо Штарк, якого ми мали за приятеля дому. Від нього сподівалися почути слова співчуття, розради чи потіхи, але на звістку, що маму забрав НКВД, Мусьо відразу зблід і тут же мовчки втік від нас. Інші співчутливо зітхали, бубніли скоромовкою щось невиразне і теж швидко зникали. Так ми з татом залишилися самі. Хоч на дворі стояла ще глупа ніч, спати нам не хотілося. Приголомшені нещастям, сиділи ми принишклі за столом у глибокій зажурі.

Неждано-негадано зайшов до кімнати Мойсей Блязер. Він прийшов не потішити нас, а вияснити конкретні обставини і причину депортації мами. Блязер твердо сказав, що нема в нього сумніву: з мамою трапилася помилка. Він прискіпливо уточнив найменші деталі та нюанси поведінки енкаведистів. Особливо його зацікавило, що вони говорили, коли засперечалися. Кожне слово Блязер, мов пробуючи на зуб, розглядав у всіх можливих ракурсах. Його чіпкий єврейський розум шукав виходу.

Накінець Блязер поцікавився, чи є вдома якісь мамині особисті документи. Виявилося, що в шухляді залишилася завірена виписка з метрики.

– Якраз те, що треба! – вигукнув утішений Блязер.

– Їдемо, – сказав він рішуче до батька, – негайно їдемо, зволікати не можна, дорога кожна хвилина.

Потім нераз в сімейному колі згадували драматичні події тієї ночі та вирішальну роль Мойсея Блязера.

Удвох з батьком вони поспішали на сусідню вулицю Яховича, де жив знайомий візник. У Львові на той час ще

зберeглися приватні фіакри – легкі кінні пасажирські екіпажі. Батько з Блязером поїхали фіакром вверх Городоцькою, оминули головний вокзал і зупинилися аж за три кілометри від нього, у п'ятому парку. Там немає будівель, а лише з десяток запасних колій. В історії Львова цей п'ятий парк відіграв зловісну роль. За десять років (1940–1950) звідси в «товарняках» було відправлено у різних напрямках майже 90 % корінного населення міста, не враховуючи єврейського населення, частина якого була вбита на місці, а інша – вивезена через п'ятий парк на фабрики смерті.

Мойсей Блязер залишився разом з візником чекати у фіакрі, а підбадьорений ним батько пішов на територію парку. На колії стояв готовий до відправки завантажений ешелон. По периметру ешелон вартував конвой військ НКВД. Треба було за всяку ціну прорватися до групи начальників, що стояли під навісом біля залізничної стрілки. І знову батько використав демагогічний прийом, простягнувши свої обпечені кислотою долоні. Він став вимагати пропустити його, львівського пролетарія, до командира. Спантеличені конвоїри не знали як бути ні відганяти, ні пропустити. Здійнявся галас. Нарешті прибіг якийсь старшина і таки провів батька до начальства.

Далі батько дотримувався інструкції чи скоріше мудрої поради Мойсея Блязера. Він показав мамину метрику і виклав усі аргументи на користь версії про помилку. Серед старшин були ті троє, що забирали маму. Як не дивно, саме вони гаряче підтримали батька, зваливши вину за помилку на друкарку.

Начальник ешелону особисто повів «львівського пролетарія» до потрібного вагона, сам відчинив двері, і мама буквально стрибнула з висоти вагонних дверей батькові в обійми. Невдовзі пролунав свист паровоза, «червоний ешелон» рушив кудись далеко на Схід, на якусь «нелюдську землю». Ще добре не розвиднілося, коли всі троє повернулися додому. Моя мама ніколи не забувала цю розсудливу, безкорисливу і шляхетну допомогу Мойсея Блязера.

За підрахунками сучасних дослідників, усього із Західної України в Сибір, на Північ, у Казахстан і в подібні безповоротні прірви за півтора року радянської влади (1940–1941) вивезено

більше 10% населення. За цей період людські втрати Галичини становлять понад 400 тисяч осіб, в тому числі – 100 тисяч із Львівщини. Такі нечувані широкомасштабні репресії мали всі ознаки геноциду – злочину проти людства. Митрополит Шептицький у своєму листі до Ватикану наголошував, що ув'язнено, вивезено і вбито було майже 400 тисяч українців Галичини. Польський уряд оцінював втрати населення під більшовицькою окупацією (враховуючи Волинь і більшу тоді, ніж зараз, Західну Білорусію та Віленське воєводство) на півтора мільйона осіб. Наступного дня вранці тато побіг на Клепарівську п'ятнадцять попередити Марію Антонівну, щоб сховалася.

15

У великому чотирикутнику між міським броваром і вулицями Клепарівською, Рапапорта і Шпитальною, якраз там, де зараз Краківський (перед тим Колгоспний) ринок, близько чотирьох століть функціонувало єврейське міське кладовище. Перші відомості в архівах про це кладовище датуються XV століттям. Місто розвивалося, росло, і в другій половині XIX століття цвинтар, який опинився в середмісті, закрили. Для нових поховань львівський маґістрат виділив єврейській громаді ділянку на Янівській, де єврейський цвинтар існує дотепер. Старий цвинтар перетворився на меморіальний, сюди ходили, мов до музею, подивитися на надгробки-експонати, подихати старовиною. Його згодом обнесли міцним цегляним муром, таким самим, як Личаківський цвинтар. Рештки цього червоного муру збереглися донині.

У 1939 році, готуючись до вуличних боїв, польські сапери пробили в цвинтарному мурі декілька отворів. Після закінчення польсько-німецької воєнної кампанії отвори наспіх заклали, але один непомітний лаз якось залишився незауваженим, чим негайно скористалися всюдисутні шибеники нашого кварталу.

Міських дітей вабила сюди тиха паркова оаза, де можна на лоні природи бавитися в захоплюючі ігри. Немало дитячої радості та втіхи зазнав я зі своїми ровесниками на цьому старосвітському цвинтарі. Серед некошеної трави, густих чагарників, у тіні крислатих каштанів рядами стояли білі камінні

стели-надгробки, запалі від давності в землю. Найвищі з них сягали людського зросту, а найменші ледь піднімалися до підборіддя. Зрідка на старий занедбаний цвинтар заходили групки побожних еврейок. Жінки запалювали свічки і нишком молилися. Від вулиці Рапапорта лежав дивний окраєць холодної пустки, вільної від надгробків-мацевів. Колись тут ховали караїмів і правовірні євреї залишили недоторканим це трефне місце – відкриту чорну галявину без мурави, на якій навіть чомусь не росли кущі. Батько пояснював мені, що караїмську ділянку цвинтаря таємно поливають кислотним розчином, тому тут нічого не росте. На узгір'ї цвинтаря, ближче до вулиці Клепарівської, знаходилися пам'ятники видатним представникам давнього львівського еврейства. Привертав увагу художньо довершений надгробок керманича львівської середньовічної общини Нахмана і уславленої Золотої Ройзи. Надгробний камінь зверху донизу густо покривали священні квадратні літери еврейського письма. По боках епітафію прикрашав різьблений у камені вигадливий рослинний орнамент.

Одного дня нашу захоплюючу гру серед зелених кущів перервала несподівана поява цвинтарного сторожа. Він повівся зовсім не так, як зазвичай ведуть себе в подібних випадках охоронці. Не виганяв нас грубо геть, не лякав карами, навіть не лаяв, а мовчки пильно придивився насамперед до мене, пізніше уважно приглянувся до наляканого Збишека Батога і нарешті найдовше зупинився перед третім учасником забави – Йосале Валахом. На двійко дівчат, що були з нами, не звернув уваги.

Сторож поцікавився батьками Йосале і промовив до нього м'яким, спокійним учительським тоном, як я зрозумів, про те, що тут еврейський цвинтар і еврейському хлопцеві не личить бігати по могилах предків. «Їх не можна топтати», – пояснив він. Засоромлений Йосале опустив голову. Сторож вкрадливо запитав, у який спосіб ми проникаємо на територію кладовища. Йосале показав. На тому його коротка нотація бешкетникам завершилася, хоч звертався він тільки до одного Йосале. Як непомітно з'явився, так само, мало не навшпиньках, сторож тихенько пішов собі повз еврейську лікарню в напрямку цвинтарної брами. Але після тієї зустрічі якось сама собою

наша забава припинилася. Більше ніколи ми не збиралися гур том на єврейському кладовищі. Зрештою, наш секретний ма лопомітний лаз ще того ж дня надійно замурували.

Ця історія змусила мене замислитися, чому євреї впізнают один одного з першого погляду, як це сталося з Йосале і як я часто спостерігав у інших випадках. Відповідь лежала на по верхні. Полягала вона в тому, що, як народ семітського похо дження, євреї, щоб там не говорили, помітно відрізняються зовнішністю від слов'ян, зокрема від українців та поляків. І ця обставина, малоприкметна в повсякденному, нормальному житті, в часи Шоа набрала грізного і негативно доленосного значення. Не документи, а риси обличчя виказували єврейське походження людини.

У цьому контексті варто зазначити, що, описуючи криваві львівські події, єврейські автори часто скаржаться на небезпечну розпізнавальну спостережливість дітей, а це не раз призводило до трагічних наслідків. На відміну від дорослих, які сприймають незнайому людину, прислухаючись, головним чином, до її бесіди, дітей не цікавить малозрозумілий сенс розмови, зате вони ретельно стежать за самою манерою поведінки розмовника, за дрібними деталями його зовнішнього вигляду. Як би хто не маскувався, обманути юних «дослідників» нелегко. Впізнати семітські риси обличчя їм вдавалося так само, як згори бігти – швидко і точно. А втримати таємницю дітям, звісно, не просто. Діти великі правдолюбці і можуть ненароком когось виказати. Так що єврейські автори мають тут рацію. Проте, вочевидь, не діти становили головну небезпеку для тих, хто, рятуючись від смерті, маскував своє єврейське походження. До цієї теми ми ще повернемося.

16

Сім'я Шнеєбаумів поселилася в нашому будинку за кілька місяців перед вибухом світової війни. Львів мав стати для них короткочасним, транзитним етапом на шляху з рідної Волині до заморської Америки. Прихід до влади Гітлера змішав єврейським емігрантам усі карти. Німецькі морські порти балтійського узбережжя для євреїв закрились і заокеанський мар-

шрут вимушено перемістився до Чорного моря, до румунсько-го порту Констанца. А місто Львів розташоване поблизу румунського кордону (тоді ж кордон проходив ще ближче: Чернівці були під Румунією). В 1939 році рештки розбитих частин польської армії, на чолі зі своїм маршалом Ридз-Сьміґли, втікали від німців та большевиків саме через Галичину до Румунії, а звідти – у Францію.

Глава сім'ї Бернард Шнеєбаум, містечковий еврей, за фахом швець, людина спостережлива і розсудлива, якось розповів моєму татові про те, що спонукало його вибратися в далеку заморську подорож. Змалювавши утиски поляками волинських українців, а заодно і волинських евреїв, зробив Шнеєбаум такий прозорливий висновок: Польщу чекає або революція, або війна. Встояти така штучно зліплена, різнорідна держава довше не в силі. Треба звідси тікати.

З таким прогнозом щодо Польщі погодилася б тоді більшість українців. Насильно зліплена, з мілітарною та дипломатичною допомогою Антанти, збиранина різноетнічних земель (українських, білоруських, німецьких, литовських), якою була передвоєнна поверсальська Польща, що складалася наполовину з непольської людності, не могла уникнути внутрішніх чвар, як і не могла не принаджувати войовничих зазіхань Німеччини та Росії. Агресивний напад імперіалістичних сусідів на внутрішньо кволу, нестійку Польщу ставав неминучим.

Чимало евреїв, особливо молодих, відчуваючи вибухову ситуацію, мріяли з Польщі виїхати, утекти кудись у світ за очі, від біди подалі. Але для еврейських еміґрантів з Польщі настали напередодні війни важкі часи. Тоді з Німеччини з великим галасом примусово виселили 15 тисяч еврейських імміґрантів назад у Польщу, звідки вони колись прибули. По сусідству від нас, через два будинки, поселилася така вигнана з Данціґу еврейська жінка з молодим сином (її чоловіка як агента Комінтерну гітлерівці заарештували). Хлопця звали Ґерд. Він любив приходити до нашого двору. Серед нас він вивчив розмовну польську мову, бо, вихований у німецькому середовищі, зовсім її не знав. Данціґська сім'я марно старалася виїхати до Америки. Тоді, про що Шнеєбауми не здогадувалися, було таємно

запроваджено вето на еміграцію євреїв до Палестини і Америки. Західні демократії напередодні війни в такий спосіб відмежовувалися від єврейської проблеми.

У США проживали близькі родичі Шнеєбаумів, які вислали запрошення, звідти надсилали пакунки та іншу матеріальну допомогу, туди ж, зрозуміло, Шнеєбауми линули усією душею. Діти Шнеєбаумів: Куба (Яків) та Ґіза, які мали по 12–13 років, парадували в американському вбранні незвичного для львів'ян крою, фасону та поєднання кольорів. Ототожнюючись з американськими підлітками, вони начепили собі круглі значки з пелехатою Ширлі-Темпл – тогочасною модною зіркою Голівуда. Якось щебетушка Ґіза пригостила мене жуйкою, небаченим ще продуктом – дивом у наших краях, і довго сміялася над моїм невмінням ласувати нею. Жуйку, гадаючи, що це цукерок, я миттю проковтнув.

Омріяну візу до омріяної Америки сподівалися з дня на день. Сім'я Шнеєбаумів жила в тривожному очікуванні, сидячи на спакованих валізах. Про дозвіл на виїзд, тобто про бажану візу, клопотався невсипно швець Бернард, якого поза очі в нас дома звали просто Берком. Його дружина Ніна мала російську гімназійну освіту і сиділа здебільшого в хаті, займаючись зі своїми потіхами англійською мовою. Євреї, як народ музикально обдарований, легко вивчають чужі мови.

Я полюбляв забігати до Шнеєбаумів у гості. Тут вгощали мене чаєм, який пили на російський манер з тарілочки («с блюдца»). Вони єдині в нашому будинку мали чудо тогочасної побутової техніки – патефон. У компактній, як невелика валізка, скрині голубого кольору вміщався у складеному вигляді сам апарат, а по кутах скриньки, в двох металевих шухлядках, зберігалися патефонні голки. Набір платівок був, на жаль, цілеспрямовано одноманітним. Лише одна музична платівка мала запис італійського тенора Енріко Карузо, а решту становили декламації текстів англійської класичної літератури.

Куба, який розпоряджався патефоном, наставляв зазвичай платівку, де звучав уривок з п'єси Шекспіра з гамлетівським монологом. З патефона лунав акторський голос виконавця ролі Гамлета – єврея за походженням, що раз у раз, аж до нудоти,

підкреслювала Ґіза. Пишається своїми видатними людьми кожен народ, а у євреїв це почуття розвинуте надзвичайно сильно, бо закладається у свідомість з раннього дитинства.

Найцікавіша для мене хвилина наступала тоді, коли Ґіза по закінченню патефонного монологу надягала берет, закутувалася в темне покривало, що мало замінити плащ, і так, втілившись у роль Гамлета, наслідуючи актора, з почуттям проказувала: «To be, or not to be, that is the guestion».... Дивитися на її струнку постать, палаючі натхненням очі, розкидані навколо блідого личка густі темні кучері, слухати її дзвінкий, мелодійний голос було немалою втіхою.

Голова сім'ї продовжував невтомно клопотатися про американську візу. Щодня він кудись ходив у цій справі, навіть раз чи два їздив у польську столицю Варшаву на прийом до американського посольства. Звідти Берко вернувся радісно збуджений від пустих, як виявилося згодом, обіцянок. Імпульсивна Ніна раз у раз щасливим голосом сповіщала сусідкам остаточний термін виїзду за океан, але в означений час виникали якісь непередбачувані, малозрозумілі, дрібні перешкоди і від'їзд відкладався. Так він відтягувався, аж прийшла Червона армія. Тоді стало зрозумілим, що ніхто вже в Америку не поїде. Пастка для галицького єврейства зачинилася. Гіза з Кубою пішли до звичайної львівської школи, а Берко тимчасово змирився і став шукати собі роботу, що було не просто.

Після закінчення польсько-німецької війни у Львові, крім біженців, згромадилось ще й немало таких безробітних, як Берко. Нова влада активно, мало не силоміць, вербувала їх на шахти Донбасу та заводи Кривбасу, на соціалістичні, як галасували агітатори, підприємства. Тобто на підприємства, де відсутня експлуатація людини людиною, де трудящі самі керують. Хто піддався агітації, того чекало гірке розчарування: мізерні заробітки, каторжна праця, дефіцит найнеобхідніших ужиткових товарів, невлаштованість побуту, брак елементарного порядку. Завербовані галичани невдовзі, кидаючи там усе напризволяще, дружно втікали назад. З тієї нагоди появився у Львові такий сатиричний куплет:

До Донбасу сяко-тако,
А з Донбасу з голов сраков.

Тоді серед львів'ян жваво обговорювалося, як, піддавшись агітації, а, може, розвідати стан речей, до Донбасу поїхав чоловік Ванди Василевської – відомої тоді польської письменниці комуністичного спрямування. Її чоловік, на прізвище Богатко, був простим робітником. Повернувшись з Донбасу, він любив посидіти в шинку, побалакати і за чаркою порозповідати про справжнє буття робітників у соціалістичному раю. Одного разу, коли Ванда Василевська поїхала у відрядження (казали – навмисне вступилася), до дверей їхнього особняка на вулиці Павліковського (тепер Грицая) подзвонили. Богатко відчинив двері і тут же був розстріляний. Влада ніяк не відреагувала на вбивство, ніхто не був затриманий, нападників не знайшли, та й не шукали. Демонстративне вбивство Богатка досягло мети: утікачі з Донбасу прикусили язики. А хто цього не зробив, того неухильно прибирало всюдисутнє НКВД.

Деякий час Берко Шнеєбаум вагався: їхати чи ні, але здоровий глузд переміг, і він не піддався донбасівській спокусі, хоч легко настроювався на переїзди. Врешті-решт йому якось вдалося влаштуватися на львівську взуттєву фабрику, розташовану в районі Жовківської вулиці. Пристосуватися до режиму фабрики було спершу важко: Берко любив вранці поспати. Коли влітку 1940 року «робітничо-селянський» уряд оголосив кріпосницьке розпорядження, за яким робітникам не лише заборонялося змінювати місце праці, але за п'ятихвилинне запізнення їх дошкульно карали, в домі Шнеєбаумів вранці починався шалений, всім чутний ґвалт. З квартири Берко вибігав, коли до гудка (початок і кінець роботи фабрики сповіщали гудками) залишалося 10-15 хвилин.

На розвилці вулиць Городоцької та Шевченка, нижче церкви св. Анни, була тоді трамвайна зупинка. Беркові, щоб дістатися до взуттєвої фабрики, необхідно було сісти на п'ятий номер, який курсував з вокзалу через вулицю Жовківську (тепер Б. Хмельницького) до міської різні. На зупинці він заставав теж запізнілий, а тому аґресивно налаштований натовп молодих чоловіків, що кидалися на трамвай, мов на штурм во-

рожої фортеці. В хід йшли лікті, коліна, а часом і кулаки. М'якотілому Беркові влізти до переповненого п'ятого номера з першого разу не завжди вдавалося. Мусив чекати на наступний. За перше запізнення Берко дістав догану, потім другу з втратою прогресивки. Після третьої догани прогульників чекав так званий товариський суд, з яким було не до жартів. Суд давав щонайменше три місяці примусової праці.

– Мені казали, ви досконало знаєте місто, – розпачливо звернувся Берко якось до мого тата, – вкажіть мені найкоротшу дорогу до фабрики. Їздити туди трамваєм мені не виходить. На зупинці збираються знайомі між собою чоловіки. Для них я чужак, і мене брутально відштовхують.

Батько наочно показав Шнеєбауму пішохідний маршрут звивистими львівськими вуличками. З того часу Берко спокійно добирався на роботу. Але мрія вирватися за кордон не покидала сім'ю Шнеєбаумів, про що йтиметься згодом.

17

Згадував я вже про те, що за 21 місяць большевицького терору (1939–1941 рр.), внаслідок арештів і чотирьох масових вивозових потоків на Схід, лише в Галичині чекісти репресували понад 400 тисяч осіб, а всього по Західній Україні – майже мільйон. Арешту або висилці «за межі європейської частини» підлягали в першу чергу колишні офіцери та їхні сім'ї, поліцаї, працівники юстиції, а також чиновники адміністрації, осадники (польські колоністи), біженці, залізничники, лісівники, заможні хлібороби («куркулі») і, звичайно ж, політично активна інтелігенція. Маховик тотальної чистки набирав щораз ширших обертів. Зрозумілим стало, що з бігом часу через дрібненьке ситечко чекісти пропустять усе західноукраїнське населення.

За твердженням деяких дослідників (Я. Хоніґсман), близько 30% від кількості висланих становили євреї. Під обухом терору НКВД опинилася і значна частина польського суспільства. Але для ненаситного чекістського дракона і євреї, і поляки служили лишень приправою, так би мовити, «гарніром» до основної страви. Не підлягало сумніву, і це показав наступний перебіг подій, що на Західній Україні для совєтської репресив-

ної машини від першого до останнього дня їхньої катівсько діяльності не було важливішого і грізнішого супротивника, ні український «буржуазний» націоналізм. Націоналістом боль шевики називали кожного українця, хто хоч якось виступа проти русифікації (обмосковлення). Насправді, націоналіст борець за рівноправ'я націй, правдивий націоналіст визна право всіх націй мати власну державу. Ідеологія визвольного націоналізму – чесна і справедлива, вона невід'ємна складова демократичних переконань. Визвольний націоналізм – це ідея воля й дія націй, спрямована на розбудову держави на своїй етнічній території. Базовим постулатом визвольного націоналізму є гасло «Свобода народам! Свобода людині!».

Кінцевою метою етнічних процесів при совєтському соціалізмі мало стати утворення нової спільноти – російськомовного «совєтського народу». Спираючись на нові догми марксизму-ленінізму, Москва теоретично обґрунтувала проведення старої імперіалістичної політики асиміляції українців. У майбутньому для торжества комунізму українці мали повністю злитися з «вєлікім русскім народом». А хто виступав проти цього, той був націоналістом, ще й «буржуазним», і підлягав знищенню. До слова, російського «буржуазного» націоналізму чекісти не помічали. Таким чином, так званий совєтський інтернаціоналізм був не чим іншим, як поєднанням брехні, підступу та лицемірства, що мав на меті розширення простору для російської нації. Інші народи, зокрема українці, мали зректися рідної мови, викинути свою національну культуру, народні звичаї, забути власну історію, приєднатися до російської нації та асимілюватися. На практиці совєтський інтернаціоналіст – людина, яка, порушуючи Божі та людські закони, утверджує зверхність панівної російської нації або своє бажання бути наймитом, попихачем на службі у завойовника.

На початку 1941 року Мусьо Штарк розповів нам за чаєм на кухні стишеним з обережності голосом про суд, який відбувався у Львові над великою групою української молоді за приналежність до ОУН.

– Чого тим юнакам треба? – дивувався Мусьо. – Адже радянська влада, на відміну від польської, за національною ознакою

українців не дискримінує. Ніхто українську мову не забороняє, навпаки. Хочеш вчитися? Будь ласка, двері до всіх вузів перед українською молоддю відчинені навстіж. Хочеш працювати, будь ласка, перепон нема, якщо здібний – займаєш будь-яку посаду. Етнічної дискримінації нема. Невже ж вони Гітлера хочуть?

Батько промовчав. Пізніше в домашній розмові він пояснив: Мусьо не хоче або не може зрозуміти, що українці, як всі нормальні народи, прагнуть мати власну державу.

Я тоді вже достоту знав хитромудрі галицькі правила гри в спілкуванні з поляками та євреями. Не тільки мій батько, а й знайомі українці через обставини неволі постійно лукавили: одне говорили, а зовсім інше думали. Через те навіть така розумна, освічена, інтелігентна людина, як Мойсей Штарк, мала невірне, химерне уявлення про справжні настрої і прагнення галицьких українців. Як кажуть, трапляється, що й по мудрому чорт катається.

Маючи у Львові широкі знайомства серед українства, Микола Щур зі свого боку теж приніс свіжі новини, які доповнили розповідь Муся новими фактами. Виявилося, що на вулиці Пелчинській (тепер Вітовського), в садибі НКВД (колишнє міське управління електропідприємством), проходив масовий судовий процес над студентською молоддю. Досі совєти свої політичні судилища проводили таємно, при закритих дверях. На цей раз чекісти вперше навмисне допустили на суд кількох старих львівських адвокатів з тим прицілом, щоб вони поширювали інформацію про сувору рішучість та холодну безжальність каральної політики совєтської влади, збільшуючи серед населення страх та паніку. Перед большевицьким кривосудом постало тоді 59 хлопців та дівчат. Вирок був приголомшуючий: 42 звинувачених, із них 11 дівчат, засудили на кару смерті. За інкриміновані їм дії за польського санаційного режиму, який комуністи називали фашистським, підсудні дістали б декілька місяців ув'язнення, у найгіршому випадку – кілька років. Москві ж йшлося не тільки про згущення атмосфери жаху серед і так вкрай наляканих, затероризованих львів'ян, але насамперед – про знищення духу опору в українському суспільстві.

Люди в місті боялися заслання в Сибір, як говорилося тоді – «пасти білих ведмедів». Із кам'яниці навпроти в 1940 році вивезли разом з іншими нещасними жертвами з нашої вулиці офіцерську вдову з трьома малолітніми дочками. Чоловік її помер ще перед війною. Мешканці кварталу добре знали цю привітну, сердечну жінку та її милих білявих дівчаток і не могли збагнути, за яку провину депортували цю лагідну жіночу сім'ю.

Взимку прийшов від вдови розпачливий лист з далекого досі незнаного нам Казахстану. Лист навіював страх. Бідолашна вдова писала, що наймолодша донька не витримала злигоднів і померла, а інші хворіють пелагрою, їм конче потрібен риб'ячий жир, а тут його нема де дістати. Мешкають вони в холодній, вогкій землянці разом з п'ятьма вигнаними з Литви та Латвії сім'ями. Палять піч кізяками, бо дров їм не дають, хоч працює вона на ошкуренні деревини. Норма ошкурення така висока, що ніяк не годна виконати, а заробіток мізерний. Зрештою, купити і так тут майже нема що. Живуть упроголодь, з тухлої муки роблять затирку і це їдять. Далі вдова просила сусідів, на милість Господа, прислати хоч трохи риб'ячого жиру і часнику. Просила ще якесь старе взуття, бо своє зносила геть чисто, нового ж тут не купищ. А засланцям треба щотижня ходити аж за вісім кілометрів, відмічатися в комендатурі. Влітку при теплі можна босоніж, а як бути взимку – не знає...

Подібні трагічні листи з Казахстану, можливо, не без таємного сприяння чекістів, появилися і кружляли по Львову взимку 1940 року. Совєтській владі потрібні були не свідомі громадяни, а залякана покірна отара. Призначеним на депортацію на збір відводилось не більше півгодини. Розбуджені несподівано зі сну (вивезення проводились лише по ночах), ошелешені люди часто непритомно хапали що попало під руки, забуваючи найнеобхідніше. Траплялися анекдотичні трафунки – дехто брав в дорогу зі собою клітку з улюбленою канаркою, тягнув велику ікону або ніс духовий музичний інструмент. Нерідко жінки взували модельні туфлі, одягали святкову сукню, ніби збиралися до театру чи на бал. Дехто взагалі покидав дім у шляфрочку (нічний халат), у капцях на босу ногу. А втім, людей висилали без засобів для існування, прирікаючи їх на ви-

мирання у нетрях тайгових лісів або у безводних казахських степах, з малими дітьми і немічними стариками.

Вуйко Камінський награно бадьорим тоном хвалився перед нами, що на випадок депортації має наготовлений клунок з раціональним набором потрібних на засланні речей, так що кляті «чубарики» (тодішнє польське назвисько росіян) не захоплять його зненацька. Його дружина, тітка Зоська, признавалася жалібним тоном, що не спить по ночах, боїться, що за ними прийдуть енкаведисти. Камінський чомусь вважав, що енкаведистські списки на заслання готуються за допомогою місцевих євреїв. «Без наших євреїв совєти були б сліпими», – твердив він. Зрештою, таких поглядів дотримувалося чимало львів'ян. У Львові тоді зародилося польське підпілля. Його керівництво, як свідчать документи, звинуватило євреїв у співробітництві з органами НКВД. Керівник польського підпілля генерал Ґрот (Ровецький) скаржився у рапорті до польського уряду в Лондоні, що на території радянської окупації умови для підпілля значно важчі, ніж на території німецької. Є це наслідком того, що большевики мають потужний поліційний апарат, розуміють польську мову і отримують велику допомогу місцевого елемента: українців, білорусів і передусім євреїв. Польські історики Галичини підсилюють твердження Ґрота, наголошуючи, що швидка розбудова апарату контролю і нагляду НКВД завдячує прихильності до комуністичних ідей значної частини єврейського суспільства. До цього слід додати, що органам НКВД вдалося легко упоратися з польським підпіллям в Галичині. А керував його розгромом комбриг (командир бригади) НКВД єврей Леонід Райхман.

Відразу після візиту вуйка Камінського до тата заскочив позичити цигарку новий сусід, який нещодавно поселився в нашому будинку. Мешкав він разом з молоденькою дружиною і синочком через стінку від нас. Казали, що він працює перукарем, тому сусіди звали його «фризієр» (нім. friseur). Закуривши, чоловіки розбалакалися про якість тютюнових виробів. Постійною чоловічою темою серед галичан зробилася ностальгія за довоєнними марками цигарок: «Єгипетські», «Плоскі», «Пшедні», яким і близько не дорівнювали новітні «Червоні прапори».

Роз'ятрений розмовою з Камінським, тато не втримався і став нарікати на депортації.

– А вам чого боятися? – здивувався «фризієр». – Ви ж простий робітник, а радянська влада сумлінних, порядних трудящих не чіпає. Йде лише знешкодження, прополювання бур'яну. Проводиться необхідна очистка суспільства від класових шкідників. Чесному пролетарію нічого боятися. Все робиться для його ж добра.

Я пильно придивлявся до малознайомого «фризієра». Високий, показний, самовпевнений, він не вкладався в образ прислужливого працівника ножиць і бритви. Спостереженням, що він не той, за кого себе видає, я поділився з домашніми, але мені не повірили.

18

У всьому будинку, окрім нашої сім'ї, ніхто більше не передплачував і не читав обласної львівської газети, що стала виходити під політично лукавою назвою «Вільна Україна». У лютому 1940 року «Вільна Україна» несподівано опублікувала широкий матеріал з кримінальної хроніки. Відзначимо, що радянська обласна преса дуже рідко, лише у винятках випадках друкувала подібні матеріали. Зазвичай на її шпальти не потрапляли ні місцеві кримінальні події, ні нещасні трафунки, ні стихійні лиха, ні некрологи знаних в області людей, ні інші цікаві звичайним читачам повсякденні місцеві життєві новини. Їх заміняли пропагандивні життєписні опуси про Карла Лібкнехта, Розу Люксембург, Клару Цеткін, Сергія Лазо, Миколу Щорса, Григорія Котовського та інших большевицьких святих. Причина небувало винятковості, як на совєтські журналістські звичаї, газетної публікації таїлася у тому, що кримінальні злочинці видавали себе за міліціонерів та енкаведистів, і потрібно було рятувати і так малопривабливий образ силових органів перед львів'янами. Вийшов цей газетний матеріал під сенсаційним заголовком «Грабіжники і вбивці». А писалося там про всім нам добре знаних мешканців нашої кам'яниці Романа Желязного (в газеті Желізний) та його брата Станіслава.

Для мене тоді настав «зірковий час». Старше жіноцтво будинку виявляло велике зацікавлення долею хлопців, яких знали ще дітьми. І мене стали запрошувати прочитати їм цей номер газети. Літні єврейські жінки не знали кириличного письма. Необхідно було кожній з них не лише виразно прочитати зміст, але ще й перекласти певні малозрозумілі для них українські звороти. Сповнений почуттям власної значущості, я мандрував од квартири до квартири, намагаючись солідним драматичним тоном прочитати домогосподаркам сенсаційний текст з «Вільної України». Приводжу тут його у дещо скороченому, стислому викладі. Розпочиналася кримінальна хроніка так: «У Львові довгий час орудувала бандитська зграя, що організувалась з рецидивістів-злодіїв, які влаштовували збройні грабунки і тероризували населення.

Банду організували відомі злочинці-рецидивісти Р. Желізний, М. Данилко та П. Божик.

За короткий час банда Желізного зробила ряд великих збройних пограбувань... Щоб проникнути до квартир, бандити одягали червоні пов'язки, видавали себе за гвардійців або працівників НКВД. В жовтні бандитів Р. Желізного, С. Желізного, П. Божика, Шиманського і інших органи міліції арештували. В ніч на 7 листопада бандити, проломивши стіну, втекли з 1 відділку міліції і знов продовжували грабунки».

На тому місці, хоч газета втрималася від коментарів, читачам ставало зрозумілим, що кримінальники, користуючись нагодою, а саме «октябрьскімі празнікамі», дочекалися, поки міліціонери понапивалися, і тоді спокійно втекли. Далі писалося, що бандити перейшли на територію іноземної держави, значить, розуміли львів'яни, на окуповану німцями територію Польщі. Але там, видно, не загріли місця. Газета продовжувала:

«Згодом Р. Желізний і Т. Буряк нелегально повернулися у Львів, знов широко розгорнули бандитські напади. При затриманні банди Р. Желізний вчинив збройний опір, вбивши міліціонера Коллєра».

Читав я цей текст і Владеку Желязному, який просив мене читати неспішно, поволі, докладно. Мусив я кілька разів повторити йому прочитане. Владек напружено слухав і вкінці понуро сказав:

– Пропав Роман. Не слід було йому чіпати міліціоне Такого не подарують.

І все ж Владек найняв братові на процес дорогого адвока

Через місяць відбулася судова розправа і ця ж «Віль Україна» сповістила: «Вирок над бандою Желізного. З кінчилося слухання справи зграї грабіжників і вбивців, я орудувала у Львові, організована відомим бандитом-рец дивістом Романом Желізним. Всі учасники банди під час суд вого процесу визнали себе винними в організації ряду велик збройних пограбувань. Р Желізний визнав себе винним такс в убивстві міліціонера Коллєра.

Розглянувши справу банди Желізного, суд засудив граб телів-рецидивістів Р. М. Желізного, М. М. Данилка (Гонт В. А. Мороза, В. К. Беднарика, Т. П. Буряка і Г М. Бер штейна до вищої міри соціального захисту – розстрілу».

У Владека теплилася ще слабенька надія, може, зважать н молодий вік Романа і вирок змінять довготривалим ув'язне ням. Проте дарма! Одного дня Владек дізнався, що помилува ня відхилили і вирок виконано. Болючим для Владека булс те, що за совєтськими правилами тіло страченого родині і видавали. У секреті теж тримали місце поховання. Невдов Владек довідався про схожу невтішну долю наймолодшої брата – Сташека. Дійшли вірогідні відомості з Варшави, щ Станіслава Желязного німці повісили за злодійство.

Соня приходила скаржитись моїй мамі, що Владек тепс взявся пити, що він сильно тужить за братами, а найгірше, б їться, що совєтська влада на тому не вспокоїться, з помсти вбитого міліціонера посадять і його. Як у воду дивився.

Балачки та пересуди на тему трагічної долі братів невдов затихли. Їх затьмарили прямо-таки неймовірні воєнні події Західній Європі. Влітку 1940 року, після кількатижневих н вельми затятих боїв, західний фронт зненацька заломався Франція припинила чинити будь-який опір. Відлуння серє львів'ян від несподіваної капітуляції Франції, досі могутньс провідної європейської та світової держави, було колосальним Франція була для Польщі головною опорою у цій війні, а дл простих поляків – окрилюючою надією. Найважливіший, на

могутніший, найкращий польський союзник раптом капітулював! Для польських патріотів настав мало не кінець світу, в усякому разі – його присмерк. Вуйко Камінський ходив з жалобним виразом, не знаходячи слів з розпачу.

Блискуча перемога німців боляче вразила і євреїв. Події зробили засмученим та пригнобленим Муся Штарка, не так він уявляв собі і хід війни з точки зору марксизму. Французька буржуазія, пояснював він батькові, зрадила інтереси свого народу і пішла на змову з Гітлером. Але французький пролетаріат, потішав він себе, ще збере сили і скаже своє слово. Про німецький пролетаріат він не згадував.

Про капітуляцію Франції хоч і говорилося у Львові крадькома, неофіційно, зате на кожному кроці. У нашому кварталі жила єдина українська сім'я, яка мала хлопця мого віку. Звали його Павло Матіїв, і ми з ним, звичайно ж, затоваришували. Його батько любив інколи заскочити до нас у гості. Невисокий, худенький, із сухорлявим вузьким обличчям, старий Матіїв аж ніяк не скидався на традиційний образ кухаря. А втім усе життя працював ресторанним кухарем.

Після краху Франції старий Матіїв завітав до нас радісно схвильований.

– Та курва Франція собі цю ганьбу заслужила, – задоволено потирав він руки. – Нарешті дістала по заслузі. Якби не Франція, поляки з нами війну не виграли б. – І став розповідати, як жовніри армії Галлера у синіх французьких мундирах, так звані «галлєрчики», в дев'ятнадцятому році замордували його старшого брата за сприяння Українській Галицькій Армії. Мій батько теж пригадав, як озвірілі «галлєрчики» хотіли спалити дідову садибу, і тільки завдяки відвазі бабусі їм здійснити підлий намір не вдалося.

Галицькі українці, пам'ятаючи, що саме Франція спорядила армію Галлера, яка 1919 року загарбала Галичину, не переймалися її долею. Оцінювалися тоді міжнародні події за одним-єдиним критерієм: наближають вони чи сповільнюють здобуття української незалежності. В 1940 році галичанам, на підставі складних логічних міркувань, здавалося, що перемога Німеччини над Францією сприяє наближенню тієї самої укра-

їнської незалежності. Маючи розв'язані руки на Заході, Німеччина зверне очі на Схід, а значить, прихильно на Україну. Такий був тоді хибний політичний розрахунок, хоч стратегічно правильний.

Після Різдва народила Соня первістка. А через тиждень міліція прийшла арештувати Владислава Желязного. Справдилися передчуття Владека – «лягаві» не забули помститися і родині.

19

Весна 1941 року наповнила Львів чутками про підготовлений енкаведистами великий вивіз (казали, що на станції Підзамче стоять уже напоготові порожні вагони) і про стрімке наближення війни. Марширюючі містом колони червоноармійців стали постійно співати новомодну пісню «Если завтра война». Її співали при кожній пропагандивній нагоді під керівництвом довірених агітаторів. З гучномовців ця пісня лунала кільканадцять разів на день. У великих львівських кінотеатрах, за старою традицією, перед початком сеансів грав живий оркестр. Музиканти кожен свій виступ обов'язково розпочинали цією войовничою піснею:

Если завтра война, если враг нападет,
Если темная сила нагрянет, –
Как один человек, весь советский народ
За свободную Родину встанет!
На земле, в небесах и на море,
Наш напев и могуч, и суров:
Если завтра война, если завтра в поход, –
Будь сегодня к походу готов!

Настирно повторювана день у день примітивна мелодія набридала і дратувала. Тому виникали численні пародії, одна з яких звучала так:

Якщо завтра війна,
Ми заколем кабана.
Якщо завтра в похід,
Ми підемо на обід.

Ще однією пародією відгукнулися тоді галичани на дуже популярну в Росії іншу мілітарну пісню «Три танкиста»:

Три танкіста не мали що їсти,
З'їли пас машини боєвой.

Якось Мусьо закликав мене до себе. На його письмовому столі лежав доповнюючий том знаменитої тоді двадцятитомної німецької енциклопедії «Grosse Brockhaus». Мусьо розгорнув прекрасно виданий том на тій сторінці, де писалося, що львівське Товариство ім. Шевченка є не чим іншим, як українською Академією наук.

– Що вони вигадують, – обурювався Мусьо, – яка Академія?! Академія є в Києві. Звичайне громадське товариство раптом зробилося в них академією! Зрештою, німці тут не винні. Їх так інформували українські націоналісти. Ось хто баламутить людей і своїх, і чужих.

– Чому так хвилюєшся, – зауважив присутній в кімнаті брат Муся лікар-терапевт, – адже немає вже Товариства Шевченка, його ліквідовано, як і усі інші їхні товариства.

– Так, але українські націоналісти залишилися, і з ними треба вести нещадну боротьбу. Я його цьому навчаю.

На письмовому столі Муся лежала ще інша, російська, книжка в м'якій палітурці, на газетному папері. З дозволу господаря я став її гортати. Червоним і синім олівцем у книжці було попідкреслювано найцікавіші місця. Автором книжки був якийсь Ніколай Шпанов, а називалась вона: «Первый удар: повесть о будущей войне». Мусьо охоче взявся пояснювати мені зміст книжки. Як тепер розумію, Шпанов «переклав» на доступну художню мову основні напрями совєтської військової стратегії. Детально, крок за кроком, він розписав блискавичне завоювання танковими армадами Червоної армії і масовим десантуванням усієї Західної Європи включно з Британськими островами. Допомогти большевикам завоювати Західну Європу мав повсталий пролетаріят під керівництвом своїх комуністичних партій. Восени 1941 року Мусьо подарував мені цю книжку Шпанова. Я її довго зберігав.

На початку червня з Мостиськ черговий раз приїхав до нас Павло. Упоравшись зі своїми справами, увечері, коли всі зійшлися, як звичайно, Павло розважав нас театралізованими сценками. Він кумедно зображав селянські збори, на

яких агітували вступати в колгосп. Удаючи на таких зборах наївних простачків, сільські мудрагелі задавали большевицьким агітаторам клопітливі запитання про спільність жінок, про вартість трудодня і таке інше. Від Павла ми почули в той вечір і колгоспні приказки: «А в колгоспі добре жить, один робить – сім лежить». Або: «Сидить баба на рядні та й рахує трудодні, сім день – трудодень, дайте хліба хоч на день». Найїдкіша характеристика колгоспу народною мудрістю звучала так: «Ні корови, ні свині, тільки Сталін на стіні».

Згодом уже серйозним тоном Павло став розповідати про помітні ознаки наближення війни. Мостиська – прикордонна місцевість, там якимсь чином знали, що діється по той бік прикордонної річки Сян. Наприклад, у Мостиськах знали, що німецькі солдати почали посилено вивчати російську військову лексику. Це було виразною ознакою наближення війни. А з нашого боку кордону, розповідав Павло, щораз більше підтягуються совєтські війська. Ліси, урочища заповнені замаскованою військовою технікою. Ми і без Павла це знали. Як тільки сутеніло, по Клепарівській вулиці гриміли гусеницями танки, під покровом ночі на захід пересувалися моторизовані частини. З уст танкістів лунала тоді ще й така войовнича пісня:

Броня крепка, и танки наши быстры,
И люди наши мужества полны,
В строю стоят советские танкисты,
Своей великой Родины сыны.
Гремя огнем, сверкая блеском стали,
Пойдут машины в яростный поход,
Когда нас в бой пошлет товарищ Сталин,
И первый маршал в бой нас поведет.

Передвоєнне населення Західної України ніколи не сприймало твердження совєтської пропаганди, що німці напали на Радянський Союз зненацька. Вони знали, що ніякої несподіванки не було. Насправді між Берліном і Москвою йшло змагання, хто першим підготується до удару, хто кого перехитрить. Перехитрили німці.

20

Удосвіта будинок дрібно задрижав від серії могутніх вибухів. Як досвідчені медики, глянувши на виразні прикмети відомої хвороби, безпомильно ставлять діагноз, так вирвані зі сну чоловіки нашого дому без довгих вагань визначили, що знову бомбардують скнилівський аеродром та головний вокзал. Не підлягало сумніву – розпочалася віддавна очікувана радянсько-німецька війна. Наші мешканці злагоджено, мов добре натренована команда, зійшли без зайвого поспіху до пивниці-бомбосховища і зайняли свої звичні усталені місця. Мойсей Блязер, переконавшись, що сусіди ведуть себе належно організовано, став на своє улюблене місце біля сходів... А бомбові атаки на місто то посилювались, то затихали.

У перший день війни німецькі пілоти, цілячись в Головну пошту, схибили і вщент розбомбили торговельний пасаж Міколяша. На думку старих львів'ян, до яких я належу також, це найбільша архітектурна втрата міста за час воєнних дій. Розбомбили тоді ще церкву св. Духа, але архітектурної вартості вона не мала. Двоповерховий пасаж Міколяша (назва походить від прізвища одного угорця, власника розташованої там аптеки) був справжньою окрасою центральної частини Львова. Розташований між початком вулиці Коперніка і вулицею Вороного, пасаж, по суті, сам становив окрему широку вулицю з трьома виходами. Принагідно зауважимо, що пасаж Міколяша, збудований у сецесійному стилі найкращими тогочасними львівськими архітекторами Іваном Левинським і Арнольдом Захаревичем, освітлювався цілу ніч, а взимку опалювався. Численні крамниці, бари, кав'ярні, два ресторани, аж п'ять кінотеатрів розміщалися тут по обидва боки проходу. Пасаж всуціль перекривав скляний прозорий дах. У негоду перехожі любили шукати тут прихисток. Додатково прикрашали пасаж високомистецькі художні панно.

Світлові декоративні панно і вітражі справляли на перехожих незабутні враження. А скільки тут було розкішних модних та ювелірних крамниць, найпопулярнішою з яких була «Чар Елеганції», перукарень, фотосалонів, вишукана кав'ярня

«Кришталевий палац». Зараз на подвір'ї з вулиці Коперніка видно лише фрагменти обшарпаних стін зруйнованого пасажу.

Вельми промовисте наступне: ще не закінчилася війна, фронт стояв над Віслою, а радянська влада взялася терміново відбудовувати тюрму Бриґідки. Торговельний пасаж її не цікавив. Зруйнованим і забутим пасаж Міколяша залишився, на жаль, донині.

У тенденційній праці Еліяху Йонеса про Львів воєнного часу, з властивою авторові фактологічною неточністю та гіперболізацією окремих подій, знаходимо твердження, що в результаті німецьких бомбардувань 1941 року «за дві доби красиве мирне місто перетворилося у купу руїн». Насправді було пошкоджено 349 будинків, що становило 4,3% загальної забудови міста. Найбільшою втратою Львова тоді, повторюю, був зруйнований пасаж Міколяша.

У нашому підвалі відразу, в перший день, розпочалися гарячі політичні дискусії. Всі знали одне одного здавна і, найважливіше, ніхто не боявся говорити, що думав. В темпераментних бесідах на тему воєнної стратегії знову найавторитетніше виступав Мусьо Штарк. Він світився оптимізмом.

– Не мине й три дні, – палко сповіщав Мусьо, мабуть, під впливом Шпанова, – як з Гітлером буде назавжди покінчено. Невдовзі, – продовжував Мусьо, – завтра, найдалі післязавтра підніметься могутній німецький робітничий клас, а за його прикладом весь західноєвропейський пролетаріат. Робітники зметуть зі сцени історії прогнилі буржуазні режими.

Проте минуло три дні, минуло тридцять днів, минули роки довгої Другої світової війни, а німецький робітничий клас не повстав проти свого уряду. Не справдилися жодні марксистські «наукові» передбачення щодо класової боротьби в Німеччині. Взагалі війна показала – ідеологічні схеми марксизму-ленінізму мало мають спільного з реальними політичними процесами, а класова боротьба аж ніяк не є визначальною в історії. Характерно, що з початку війни Москва тихцем зняла з періодичних видань і пропагандивних брошур ідеологічно абстрактний епіграф: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», замінивши його зрозуміло реальним – «Смерть німецьким окупантам!».

Історія показала, що патріотичні ідеї націоналізму незвично легко зруйнували примусові комуністично-більшевицькі федерації – СРСР, Чехословаччину і Югославію, що складалися із 23 республік – суб'єктів із загальним населенням майже 330 мільйонів людей.

На другий день війни несподівано для львів'ян совєтська влада стала панічно втікати з міста. Мешканці нашого будинку вражено спостерігали, як велика колона полку НКВД, що базувався на Клепарівській вулиці у Будинку інвалідів, на чолі з командиром, опустивши голови, із зачохленим полковим прапором понуро марширувала у бік Личакова, на схід. На вид лави ненависних синіх фуражок перехожі інстинктивно ховалися в брамах. Львів'янки з полегшею хрестилися услід. А у місті проводилась спішна евакуація партійно-адміністративних працівників, тобто наплилого з Росії елемента. Корінних львів'ян евакуація не охоплювала.

З кам'яниці навпроти, з квартири, яку колись займала депортована в Казахстан офіцерська вдова, евакуйовувалася сім'я якогось партійного чинуші. Біля брами стояла вантажівка, яку молоденькі солдати, під наглядом цивільного начальника, заповнювали явно награбованим майном. Мешканці кварталу знали, що ця совєтська сім'я, як і усі інші, приїхала до Львова «на ловлю счастья и чинов» з одним фанерним «чемоданом». Вдова, відомо, залишила всі меблі та нажите за довгі роки майно разом з віконними фіранками. Партапаратчикам і чекістсько-воєнній верхівці продавали за символічну плату, а фактично за безцінь, із закритих складів речі та меблі вивезених в Сибір львів'ян.

Автомобіль аж тріщав від килимів, покривал, мануфактурних сувоїв, подушок і перин. Завантажили рояль, зняту зі стелі люстру, загорнуті в скатертини сервізи, швейну машинку «Зінгер», меблі, пару художніх картин, дамський та чоловічий гардероби, кухонний посуд. Солдати іще щось поспіхом приносили і докладали. Вантажівку невдовзі заклали під саму зав'язку. Пірамідальна гора навантажених речей досягла такої висоти, що виникло питання, чи зможе багаж, не зачепившись, проїхати під мостом. Нарешті вийшла повногруда, тіласта го-

сподиня і стала незграбно лізти на самий вершок цієї піраміди, солдати підсадили, і вона якось невпевнено додряпалася і вмостилася. Тоді чоловік простягнув їй сповите немовля. І тут сталося непоправне: чи чоловік не дотягнувся, чи жінка невдало нахилилася до нього – загорнута в пелюшки дитина вислизнула їм з рук і впала на кам'яний брук. Смерть настала відразу. Жінка зойкнула і заголосила. Солдати подали їй мертве тільце, і машина, похитуючись, рушила.

Того ж дня Блязер, Штарк, Ребіш і ще хтось з наших чоловіків кинулися до військкомату. Там застали розгардіяш і хаос. Приміщення оточив натовп схвильованих, збурених цивілів, які бажали добровольцями йти на фронт. Мусьо розповідав, що під військкоматом зібрався дружний тлум львівських робітників. Батько, який там був, сказав нам, що справжніх робітників від верстатів він не помітив, зібралися лише молоді євреї. Ні львівські поляки, які вважали радянську владу окупаційною, ні тим паче українці добровільно не поспішали до лав Червоної армії. Стосовно можливого приходу німецького війська громадськість Львова чітко розмежовувалася за національними ознаками. Українці чекали на німців з надією, поляки – з цікавістю, євреї – з острахом. Останні виявилися найдалекогляднішими. Радянська влада здавала собі справу зі справжніх настроїв населення, бо в Західній Україні систематичну військову мобілізацію не організувала. Більше того, тих західноукраїнських жителів, які на час вибуху війни вже перебували в армії, скоро зняли з фронту і відправили до кінця війни в тил у робітничі батальйони.

– Вертайтеся додому, – звернувся воєнком до натовпу. – Треба буде, вас покличуть. Поки що до діючої армії нікого не забираємо. Мобілізаційні розпорядження не поступали.

На наполегливе прохання видати хоча б стрілецьку зброю, він відповів, що у військкоматі зброї немає. Зброя в арсеналі, а тут не арсенал. Насправді влада не бажала роздавати цивільним зброю.

– Типові російські чиновницькі порядки, відома їхня «канітєль», – сердився Мусьо. – Ніхто нічого не знає, але всі «прі делє».

Наступного дня в полудне зовсім близько почувся тріск револьверних пострілів, кулеметні черги, вибухи ручних гранат. Мешканці в паніці спустилися до пивниці. Розійшлася чутка, що німці висадили поблизу десант. Але, як скоро виявилося, стрілянину в місті розпочали не німці, а члени боївки ОУН. Боївкарі перш за все напали на тюремну сторожу з метою визволити політв'язнів. Їм це не вдалося. Події швидко набрали несподіваного для повстанських розрахунків повороту. Генерал Власов (той, з пізнішої РОА) здійснив успішний контрнаступ і затримав німців під Перемишлем. Львів на якийсь час було врятовано від німців.

Отямившись, до міста повернулася з Тернополя совєтська адміністрація, а з нею і конвойний полк НКВД. Військо разом з енкаведистами до кінця дня ліквідували розрізнені групки погано озброєних, нечисленних оунівських боївкарів. Кого упіймали, розстрілювали на місці. Радянські танки обстрілювали підозрілі піддашшя, особливо вежі храмів, бо ніби там, на їхню думку, засіли диверсанти. Внаслідок цього було пошкоджено вежі костелів св. Єлизавети, Марії Магдалини, латинської катедри, церков св. Миколая, св. П'ятниці та інших львівських храмів.

Невдала для ОУН акція 24 червня ще раз показала, що українці у Львові становлять маломобільну меншість. Організувати масові повстанські виступи у місті вони не були спроможні, на відміну від поляків. Коли в липні 1944 року, за схожої мілітарної ситуації, поляки вдарили в тил відступаючого вермахту, то без ускладнень допомогли Червоній армії заволодіти цілим містом. У десятитисячній львівській дивізії польської Армії Крайової воювала міська молодь, яка знала у Львові всі входи і виходи і яка знаменито орієнтувалася в сплетінні вулиць та провулків рідного міста.

Вранці до нас зайшов Мусьо в штанях-гольф (трохи нижче коліна), у високих альпійських черевиках на товстих шкіряних підборах, з наплечником на спині.

– Прийшов з вами попрощатися, – повідомив він бадьоро, – іду з друзями на Схід. Не бажаю жити під Гітлером.

21

Наляканий збройним виступом розрізнених, малочисельних бойових груп ОУН, комендант Львова запровадив жорсткий воєнний стан. Совєтські органи не орієнтувалися в справжній силі та потенційних можливостях українців у місті, а страх, звісно, має великі очі.

Оголошено панічне розпорядження, за яким заборонялося особам гуртуватися у розчинених брамах, не дозволялося не лише відчиняти фасадні вікна, а й підходити до шибок. Міщани, призвичаєні спостерігати світ якраз через вікна, наперекір суворій забороні продовжували підглядати за рухом на вулицях міста. Заборонене приваблювало, хоча траплялися трагічні випадки, коли червоноармійці, помітивши за віконними занавісками силуети, відкривали вогонь. Совєтські танки, як зазначалось, в гонитві за диверсантами обстрілювали вежі церков і костелів, обривали дроти міської мережі. Трамваї завмерли, спорожнілими вулицями сновигали тільки військові патрульні вантажівки. Для маскування перед авіацією автомобілі густо замаяли зеленим галуззям. Зверху вони виглядали як мирний зелений кущ. Червоноармійці лягали униз животами на дно кузова вантажівок по п'ятеро з кожного борту. Цівки їхніх гвинтівок були спрямовані на дахи, піддашшя та вікна вищих поверхів. У такому грізному вигляді ці неоковирні псевдокущі курсували принишклими вулицями центральної частини міста.

Тим часом антиукраїнська істерія наростала. Енкаведисти за наперед заготовленими списками арештовували українську інтелігенцію. Міліціонери прямо на вулицях перевіряли паспорти, вихоплювали серед перехожих українців. Богу духа винних людей, без пред'явлення звинувачень, без жодних пояснень, тільки за національною ознакою, відправляли у в'язницю. Наша двірничка попередила батька і Миколу Щура не потикатися на вулицю без нагальної потреби. До слова, двірники у воєнний час мали з кожною владою найтісніший контакт, особливо двірники центральних вулиць, які були прямими агентами поліційних органів. Батько послухався дружньої поради.

Майже поруч з нашим кварталом розміщалися дві львівські тюрми: малі та великі Бриґідки. Саме сюди спроваджували затриманих міліціонерами людей. Бриґідки віддавна стали для українців знаковою в'язницею. Австрійці, оволодівши Галичиною, провели касату (знищення) непотрібних, на їхній погляд, монастирів. Раціональна традиція Європи не толерувала молитовні, контемпляційні монаші ордени. Зате шанувала ті чини, які дотримувалися знаменитого бенедиктинського девізу «ora et labora» (молися і працюй). Під австрійську касацію потрапив розташований у центрі Львова жіночий молитовний чин св. Бриґіди з його великою забудовою та обширним подвір'ям. Простору будівлю з міцними середньовічними мурами та численними монашими келіями австрійці легко пристосували під міську в'язницю. В побуті за в'язницею довго зберігалася народна назва Бриґідки, хоч офіційно за різної влади ця тюрма носила різні назви. Саме у Бриґідках за австрійської пори знемагав молодий Іван Франко. Тут польська поліція закатувала до смерті під час слідства Ольгу Басараб, тут на тюремному подвір'ї повісили юних українських патріотів Біласа і Данилишина, тут страчували інших українських революціонерів. Через Бриґідки пройшли за польських часів тисячі українських політв'язнів, у тому числі й Степан Бандера. В червні 1941 року Бриґідки залишилися найбільшою загальною в'язницею міста Львова.

Саме тут під затяжним слідством уже півроку сидів Владек Желязни. Бідолашна Соня розривалася між тюрмою і своїм немовлям. З властивою єврейським жінкам самовідданою наполегливістю Соня носила Владеку двічі на тиждень передачі, добивалася з ним побачення, клопоталася за нього в прокуратурі, впливала у потрібному дусі на свідків. З початком війни зв'язок з Владеком обірвався. Прийом передач припинився.

– Що ж тепер станеться з моїм чоловіком? – бідкалася Соня, – кажуть, арештантів відправлять кудись далеко в Росію.

Втішати її ніхто не брався. Сусіди чомусь були переконані, що Владеку не оминути тяжкого довголітнього вироку. Десь на п'ятий-шостий день війни живий і здоровий Владек Желязни неочікувано повернувся додому. З'ясувалося, його милости-

во відпустили на волю, з приводу чого видали відповідне посвідчення. Пробувши вдома з родиною не більше півгодинки, Владек прибіг до мого батька. Його відвідини нас спершу здивували, бо Владек приходив у гості вкрай рідко.

– У тюрмі творяться жахливі речі, – такими словами почав він схвильовано розповідати. – Хоча нас, в'язнів, ні про що не сповіщали, але коли ми почули вибухи бомб, то зрозуміли, що почалася війна. В'язень – це слух. У перший день війни енкаведисти вивели з камери смертників усіх засуджених і повели в підвал на страту.

Наступного дня в тюрмі настала незвична тиша, коридори спорожніли, їжу не роздавали. Враження таке, що наглядачі втекли. Ми намагалися розбити двері, але це нам не вдалося. Увечері в тюрмі знову почувся рух. Залунали крики, плачі, лайки і постріли. Не підлягало сумніву – енкаведисти вбивають в'язнів. Другого дня стали викликати з камер людей, виводити на подвір'я і там розстрілювати. Для заглушення людського крику запустили тарахкотливий двигун.

Нас в камері сиділо людей зо двадцять, і ми домовилися між собою на виклики не зголошуватися, покірно, мов вівці, на заріз не йти. Держак алюмінієвої ложки я нагострив до цегли і зробив ножика, вирішивши: якщо прийдуть за мною, то хоч одного «чубарика» заберу з собою на той світ.

Пополудні дзвякнула в дверях «кормушка» і наглядач гукнув: «Желєзний, выхаді!».

Згідно з домовленістю я промовчав і не вийшов. Через якийсь час чую знову:

– Желєзний, виході!

Я міцніше затис у кулаці свій саморобний ніж і не відгукувався. Так протягом дня викликали мене ще декілька разів. Я не виходив.

Наступного дня чую голос самого начальника тюрми:

– Желєзний, ми знаєм, что ти тут, нє валяй дурака, виході!

Розумію, щось тут не так. Надто наполегливо мене викликають, до того ж сам начальник в'язниці. Порадившись з товаришами, я наважився вийти. Бачу, тюремні «вертухаї» на коридорі до мене приязно усміхаються, начальник дружньо

поплескав по плечах, проте я весь у напрузі: помічаю, ведуть мене не у підвал, не на подвір'я, а в канцелярію (Бриґідки знаю, як свої п'ять пальців). Мені відлягло від серця. Йду вже спокійніше. Аж глянь – камера відчинена навстіж. Знаю, там сиділи в основному політичні. Дивлюся – в'язні покотом на підлозі в калюжі крові. На стінах шматки мозку.

В канцелярії пиятика в розпалі: їдять, п'ють. Подумав, видно у них обідня перерва. Приглянувся – чоботи в енкаведистів заплямлені свіжою кров'ю.

Железний, чому так довго не обзивався? – дорікнув мені начальник. – Ти ж «свой парень», авторитетний польський вор, таких людей ми не обіжаємо. Якби трохи довше не обізвався, могли б і шльопнути, – реготнув він.

– На, випий польський вор, – налив мені склянку горілки. Бери закуси, – запросив, – ось ковбаса, сало, хліб – не соромся. Зараз випишемо тобі пропуск, і підеш на волю.

Я трохи надпив і так накинувся на їжу, що це розвеселило енкаведистів.

– Зголоднів польський вор, – сміялися вони.

– Здоровий мужик, трохи попостив і зголоднів, – підтвердив доброзичливо начальник і раптом запитав:

– А за бабами ти, мабуть, тоже сильно зголоднів? У нас того добра хватає. Пішли за мною, польський вор, угощу тебе дівками.

Він завів мене в якесь приміщення, схоже на катівню. Там на столах лежали голісінькі молоденькі дівчата, прив'язані за руки до якихось стінних гаків. Дівчата тихенько, мов немовлята, скиглили. Глянули вони на нас такими смертельно переляканими очима, аж моторошно стало.

– Вибирай любу, – сказав начальник.

– Хто вони? – спитав я ошелешено.

– Якісь харцерки. (Членкині польської бойскаутівської організації.)

Зауваживши мою розгубленість, додав:

– Ну, понімаєш, харцерки ето скажені фашистки. Їм все одно скоро каюк, попользуйся, поки ще можна. Дівки молоденькі, сочні, скористайся нагодою.

Я відмовився, зіславшись на виснаження в ув'язненні чоловічої сили. Начальник із зрозумінням хмикнув, і ми повернулися до канцелярії. Підписавши мені довідку, на прощання веселим тоном пожартував: «Сматрі, польський вор, больше не пападайся!».

Желязни на мить замовк, а тоді гаряче звернувся до мого батька:

– Слухайте, не можна допустити, щоб п'яні «чубарики» вимордували всю тюрму. Зв'яжіть мене з хлопцями з ОУН. Я їх знаю, сидів з ними ще за Польщі, сидів і тепер – це справжні відчайдухи. Треба чотири-п'ять озброєних хлопців з ОУН, і ми звільнимо тюрму. Зробити це легко, енкаведисти п'яні «в шток», їх там небагато, знаю там усі закутки.

Батько відмовив, сказав, що в цій ситуації не може ні з ким зв'язатися. Засмучений відмовою, Владек пішов. Але незабаром знову прийшов, наполягаючи на своїй пропозиції. Прийшов іще раз. З кожним разом він приходив усе більш сп'янілим. Під кінець зовсім п'яний гірко плакав, що його не хочуть зв'язати з мережею ОУН, а в тюрмі гинуть його друзі.

Через багато років я якось спитав батька:

– Може, варто було б тоді ризикнути?

– З того нічого б не вийшло, – відповів він. – Я добре знав Желязного, по пиятиці він був герой, а так – ні.

Інша річ, що тодішній виступ ОУН не вдався саме через те, що серед бойовиків не знайшлося таких обізнаних з тюремними лабіринтами, які б знали всі закутки, як Владек Желязни.

Несподівано для мешканців нашого будинку тоді ж повернувся додому ще один сусід – Мусьо Штарк. Виглядав він дуже втомленим, а ще більше – морально пригніченим. З його розповідей випливало, що на так званій «старій границі» по річці Збруч, куди він добрався, стояли щільні енкаведистські застави. Пропускали на Схід лише військових та совєтських партчиновників з родинами. Цивільних осіб, зокрема уродженців Західної України, пропускали надзвичайно рідко, за спеціальним дозволом вищої влади. Мусьо такого дозволу не мав.

– Тоді я вирішив діяти хитріше, – розповідав Мусьо за чаєм у нас на кухні, – став шукати допомоги в євреїв. Серед самих

енкаведистів трапився мені командир єврейського походження. Алє совєтські євреї – це не наші євреї. Той командир мене попередив, що існує секретна інструкція – галицьких євреїв далі на схід не пропускати. «Багатотисячний потік єврейських біженців погано вплинув би на місцеве українське населення», – тлумачив командир.

Мовляв, радянські громадяни могли б подумати, що війна з німцями ведеться заради захисту «єврейських інтересів».

Насамкінець він сказав, що за порушення інструкції його чекав би трибунал, і категорично наказав мені забиратися геть. Я спробував тоді перейти кордон в іншому місці. Мене відразу впіймали і чи як шпигуна, чи як диверсанта мали намір тут же розстріляти. Дивом, шалено принижуючись, я відблагався. Не було ради: мусив вертатися. На щастя, не пішки – підібрала мене попутна машина. І ось я вдома, що буде, те буде.

22

З Йосале Валахом ми росли разом від колиски. Взаєморозуміння між нами досягло тієї гармонійної злагодженості, яка трапляється між найближчими родичами. Досить було комусь одному ледь кивнути головою, моргнути або ще в інший непомітний для сторонніх спосіб подати умовний знак, щоб другий відразу без зайвих слів здогадався, про що йдеться. З ранку до вечора весь вільний час ми проводили нерозлучно. Тільки до шкіл ходили різних: Йосале віддали до польської школи, а мене, зрозуміло, – до української. Поза домом, на горі «гицля», куди залюбки взимку і влітку ходили гуляти, ми з Йосале теж трималися разом. Задерикуваті хлопчаки з чужих кварталів нас оминали, знали: зачеплять одного – заступиться другий. Словом, товаришували ми – нерозлийвода.

Постійно сидіти в темному підвалі ми з Йосале довго не могли. Тим більше, що на дворі стояла чудова погода: ясні, сонячні червневі дні. Як нас не пильнували батьки, при кожній зручній нагоді ми виривалися на світ божий. Одного разу, коли довший час вже не чутно було гуркотіння німецьких літаків, ми вилізли, мов щурі з нори, з остогидлої пивниці. Ніхто не стояв на заваді, коли ми крадькома подали-

ся на вулицю. Вийти з брами тепер стало просто і легко. На випадок обвалу будинку від прямого попадання бомби перегородки між подвір'ями окремих будинків наказано було розібрати. У нас утворилося одне велике спільне прохідне подвір'я аж для чотирьох будинків: двох будинків на Клепарівській та двох на Янівській вулицях. Для виходу на вулицю можна було скористатися однією з чотирьох брам. Ми спритно шмигнули через розгороджені подвір'я і враз опинилися на вулиці Янівській.

Трамвайні колії на Янівській припали пилом, автомобілів теж не було видно. Без звичного руху вулиця спорожніла і затихла. Лише біля костелу св. Анни зібрався у коло гурт жінок, щось гаряче коментуючи. Зацікавлені, ми підійшли до них. Поважні матрони-домогосподарки круглим вінком оточили двох військових. Посередині стояв чорнявий, схожий на кавказця, дебелий чоловік у добротній комісарській формі, а перед ним – молоденький рядовий червоноармієць у вилинялій до білизни довгій, схожій на дитячу сорочку, гімнастерці. То був ще зовсім хлопчисько з дівочим рум'янцем і ніжним пушком на щоках та тендітним юнацьким станом. Білява стрижена голова його золотилася на сонці. Пілотки він не мав, як і не мав при собі жодної зброї.

Комісар злими, уривчастими фразами допитував бійця, вдивляючись у нього яструбиними очима. Той стояв, виструнчившись, і щось тихо, безживним голосом відповідав. Він чимось нагадував школяра, що сильно завинив. Після кожної відповіді жінки дружно голосили:

– Не чіпайтеся хлопця! Пустіть бідного хлопчину! Пустіть, хай собі йде!

Комісар, не звертаючи уваги на їхні вигуки і вмовляння, навдивовижу спокійно вів допит, можливо, слабо розумів польське лементування жінок. Коли одна з них заговорила українською, він миттю відреагував:

– Що витріщилися! Розійдіться!

Жінки не послухали. Комісар розстебнув кобуру, витяг ремінцем причепленого пістолета і повів ним по колу:

– Забирайтеся геть!

Жінки замовкли, але продовжували стояти. Обличчя комісара стало наливатися кров'ю, зробилося темним і перекошеним. Розмахуючи перед жінками пістолетом, він люто гаркнув:

– Вашу мать, стрілятиму!

Не було сумніву, комісар готовий виконати свою погрозу. Жінки сахнулися і кинулися врозтіч. Більшість відбігла далеко, аж на Городоцьку, але деякі лише відійшли на інший бік вулиці. Ми з Йосале перейшли туди разом з ними.

Не випускаючи з рук оголеного пістолета, комісар вказав червоноармійцю на свіжовикопану траншею, що залишилась від будівельних робіт біля підніжжя костелу. Ґрунт зверху був перемішаний з жовтим, золотистим піском. Розгублений хлопчина, скоряючись команді, заліз у траншею. Вона сягала йому по пояс. Червоноармієць приклав благально до грудей долоні і щось спитав. У відповідь комісар сердито гримнув:

– Лажись!

Стрижена білява голова зникла в траншеї. Комісар вичекав, поки хлопець вляжеться, а тоді вистрелив. Потім неквапно заховав у кобуру пістолет і подався Янівською вгору.

Ми підійшли до траншеї. Червоноармієць лежав доліниць з простреленою головою. По шиї вже повзли, невідь звідки взявшись, мурашки.

– Клятий єврей убив такого гарного хлопця, – сказала одна з жінок.

– Євреї безжальні, – додала інша.

– Хіба ж він єврей? – спитав я, здивовано кинувши у бік комісара, що розмашистим кроком віддалявся.

– А то ж хто? – сказала жінка.

Коли ми з Йосале повернулися додому, нас зустріли докором:

– Де ви, шибеники, так довго лазили?

Нашою спільною відповіддю було тягуче мовчання.

23

Львів через своє географічне положення у новітню епоху не надавався до стійкої, довготривалої оборони. Достатньо було ворогові захопити якийсь з навколишніх пагорбів,

як місто, розташоване в долині річки Полтви, лежало перед ним беззахисно, мов на долоні. Остерігаючись оточення, совєтське командування на дев'ятий день війни вирішило вивести війська зі Львова.

В полудне останнього дня до брами нашого будинку під'їхав вершник. Не злазячи з коня, він став щось голосно гукати. Зацікавлені мешканці висипали з підвалу в коридор з'ясувати в чому річ. Яке ж було їхнє здивування, коли побачили у сідлі, на великому світло-рудому коні сусіда-«фризієра». На ньому була новенька військова форма, нові чоботи, а на голові до болю знайома синя енкаведистська «фуражка». Щоб кашкет не злетів під час їзди, він причепив його ремінцем до підборіддя. Це надавало обличчю суворого вигляду. Аж тепер вияснилося, де трудився вдаваний працівник ножиць і бритви. Не підвела мене спостережливість.

З обміну репліками випливало, що частина сусідів давно добре знала, ким є насправді «фризієр», але по-змовницькому мовчала. «Фризієр» приїхав на буланому коні забрати зі собою сім'ю. Товстенька, тілиста його дружина, про яку казали, що має усього сімнадцять літ, відзначалася мало не дитячою полохливістю. Мала вона звичку забиватися в глухий кут підвалу і там, не випускаючи свого малюка з рук, сидіти годинами вже після того, як пролунала команда «відбій повітряної тривоги». Як її не вмовляли, вона довго не вступалася з підвалу.

Поки її розшукували, сусіди обступили «фризієра», випитували у нього як в особи, наближеної до армії, про воєнні новини. Лише Веста Вайсман відійшла убік. Ми знали, що в неї на квартирі переховуються від енкаведистів дві польки, яким удалося втекти з в'язниці. Якийсь еврей напередодні з криком «Саро, де ти?» дістався до малих Бриґідок і повідчиняв жіночі камери. У цей момент тривала повітряна тривога і наглядачі сиділи в бомбосховищі та дудлили горілку. Таким чином врятувалося декілька десятків жінок, серед них ті дві польки. Вайсман і Желязни заопікувалися ними. Їх викупали, нагодували, переодягли. Вийти на вулицю без документів вони не наважувалися. Синій кашкет і для утікачок, і для самої Вайсман не віщував нічого доброго.

Незважаючи на те, що кінь злякано роздимав ніздрі, жінки впритул підійшли до «фризієра», щоб почути його власний погляд на військове становище. Вершник заспокійливо гладив буланого і тихцем, «по секрету», повідомляв сусідів, що до завтра Червона армія покине Львів. Звичайно, покине тимчасово. «Через тиждень-два ми повернемося», – запевняв «фризієр». Від такої звістки єврейська частина мешканців упала в зажуру.

А тим часом підійшов Блязер і заявив, що він в супроводі трьох сусідів ретельно обшукав увесь підвал, але дружини «фризієра» там нема.

– Вона у себе в квартирі, – сказав хтось.

– Покличте її негайно, – попросив «фризієр», – у мене обмаль часу. Скажіть, хай візьме з собою лише документи, решта хай покине. Хай швидко йде з дитиною як стоїть.

– Забираю їх зі собою, – розповідав «фризієр» сусідам, – посаджу на коня.

Він показав приторочений до сідла килимок і поплескав коня по широкому крупу. Буланий скидався на тих могутніх важковиків, що возили пиво з бровару. На ньому могло вміститися і п'ять осіб.

Квартира «фризієра» знаходилася на третьому поверсі. Туди побігли Іда Штарк і ще хтось. Їх довго не було видно, нарешті повернулися ні з чим.

– Двері замкнені на ключ. Ні на дзвінок, ні на стукіт ніхто не відзивається.

– Бідолашна, цілу ніч, мабуть, просиділа в пивниці. Зараз, певно, міцно спить, – заговорили жінки.

– Треба виламати двері. Немає іншої ради, – запропонувала Іда.

– Навіщо ламати, ми маємо фахівця, пішліть Желязного, він зуміє відчинити без ключа, – порадив Мусьо Штарк.

Так і зробили. Желязни разом з Блязером і Мусьом подалися на третій поверх. Через хвилину вони знічені повернулися.

– Вашої дружини там немає. Квартира порожня, – повідомили засмученого «фризієра».

Хтось нарешті згадав, що жінка «фризієра» збиралася піти з малюком ночувати до подруги, в якої була глибша пивниця, тобто надійніша. Наш підвал видавався їй не зовсім безпечним.

– До якої ще подруги? Де вона живе? – перепитав «фризієр» з нотками розпачу в голосі. Ніхто не знав, що відповісти. «Фризієр» мало не плакав. Глянувши на годинник, він натягнув вуздечку і стиснув буланого стременами.

– Я ще неодмінно приїду! – гукнув він, повернувшись до нас на прощання.

«Фризієр» дотримав слова. Він приїхав у 1945 році, відразу після закінчення війни. Вдруге він приїхав у 1947 році з Польщі, де проживав на той час. Останній раз приїхав у 1965 році із Західної Німеччини, громадянином якої він якимсь чином тоді став. З подиву гідною кмітливістю «фризієр» відразу знаходив мого батька, який за той час аж тричі міняв адресу. Він полюбляв з батьком вести ностальгійні розмови про ті часи, коли мав юну дружину і синка-первістка. За збігом обставин кожен раз, коли він приїжджав, мене не було у Львові. Можливо, так вийшло на краще, бо заощадило йому дізнатися від мене трагічно-жахливі подробиці, які батько не хотів йому розповідати.

Повідомлення «фризієра» про відхід Червоної армії розвіяло ілюзії і про налагодження постачання хліба. З вибухом війни продовольчі крамниці відразу спорожніли. За хлібом утворювалися величезні черги. Міщани, відомо, не мають великих запасів їжі: дезорганізація постачання відбивається на них вкрай боляче, ставить їх на грань голоду.

Зразу після від'їзду «фризієра» Блязер скликав чоловіків нашого будинку на нараду. Мешканці кварталу знали, що неподалік, на військових складах, роздають цивільному населенню продовольство, щоб воно не потрапило до німецьких рук. Блязер запропонував піти на склади, щоб трохи запастися харчами. Йти туди зголосилися не всі чоловіки, а найвідважніші, а може, найголодніші. Пішли Блязер, Валах, Желязни і мій батько.

Верталися вони поодинці. Кожен сам по собі ніс додому щось їстівне. Усі повернулися, а батька все не було. Ми хвилювалися. І не без підстав. Як дужий чоловік батько взяв на складі найважчий товар: мішок борошна. Так з мішком на плечах пі-

шов він Янівською вулицею додому. Несподівано по дорозі його перестріли озброєні молоді хлопці з червоними пов'язками на рукавах. За батьковим визначенням, це були євреї. Назвалися вони комсомольським патрулем. Комсомольці зажадали квитанцію на борошно. Пояснення, що зі складу роздають червоноармійці продовольство без усяких квитанцій, їх не задовольняло. Вони стали вимагати ще й особисті документи. І тут батько допустив фатальну помилку – пред'явив їм паспорт. Побачивши в паспорті запис трефної національності, комсомольці впали в лють.

– Мародер! Саботажник! Диверсант! – загорлали. Потім пошепталися між собою і оголосили батькові, що він підлягає негайному розстрілу.

– Ставай під стінку! – скомандували.

Від нехибної смерті батька дивом, в останню мить, врятували знайомі єврейські жінки, які надійшли з того ж складу, де теж чимось запаслися.

– Ви, хлопці, його розстріляєте і собі підете, – сказали вони комсомольцям, – а нам тут з сусідами жити, подумайте про наслідки.

Хлопці подумали. Батька не тільки відпустили, але ще й звдали мішок на плечі. Запас муки дав змогу нашій сім'ї якось пережити перші голодні місяці німецької окупації.

24

Під вечір останнього дня радянського панування у Львові нашу кам'яницю, як і будинки прилеглих кварталів, затягло чорним димом. Замітаючи за собою злочинні сліди, енкаведисти підпалили Бриґідки. Звідти напливав ядучий дим, у повітрі відчувався гар, заграва від пожежі виблискувала червоними вогнями в хмарах. Палали Бриґідки, палав навпроти статуї Богоматері найбільший львівський кінотеатр «Палас», палахкотіли інші будинки, горіли промислові склади на Городоцькій. Кривава заграва здіймалася над центром міста. На Янівській, на старих австрійських військових складах, раз у раз гриміли вибухи. Там у запалених складських приміщеннях розривалися боєприпаси.

Перелякані мешканці збіглися до рятівної пивниці, щоб у критичний момент переходу фронту перебути у захистку. Сусіди готувалися провести в підвалі усю ніч. Проте, звичайно, людська цікавість не знає ні меж, ні спокою. Миколі Щуру якимсь чином вдалося підмовити розважливих, обачливих на щодень чоловіків на небезпечну авантюру. Удосвіта, ще поки як слід не розвиднілося, за його намовою подалася компанія жителів нашого будинку на вулицю, щоб спостерігати, як німці входять до Львова. Щур запевнив, що боїв не буде, бо бачив, як німецькі мотоциклісти вже промчалися через місто.

Йти разом з Миколою Щуром зголосилися також Блязер, Валах, мій батько, ще хтось. Добровільно наражаючись на небезпеку, вони, не без ризику, взяли ще зі собою жінок і дітей, як захисний щит. Зібралося разом з десять осіб.

Зіщулені від ранішнього холоду, стали тісним гуртом під наріжним будинком номер два Клепарівської вулиці. Саме звідти сподівалися побачити на Янівській, що поряд з Городоцькою є артерією зв'язку Схід–Захід, перших німців.

Ледь-ледь світало. На віддалі кількох метрів неможливо було нічого розрізнити. Вулицями стелилася густа синя імла. Всі повитягували шиї, вдивляючись на роздоріжжя Клепарівської та Янівської. Так минали хвилини за хвилинами. У місті панувала мертва тиша. Навіть всюдисущі горобці ще дрімали, лише бездомні коти, тихо крадучись, швидко перебігали з брами в браму. Нетерплячий Валах висловив припущення про невдало вибране місце спостереження. «Німці сюдою не йтимуть, – твердив він, – увійдуть вони до Львова, певно, через Городоцьку або через вулицю Сапіги» (нині С. Бандери).

Між чоловіками розгорілася суперечка на улюблену тему військової стратегії і тактики. У розпалі чоловічих сперечань, якось крадькома, ніби нізвідки, на бруківці проїжджої частини роздоріжжя, саме там, де сподівалися, з'явився німецький солдат. З цікавістю і з острахом ми витріщилися на нього. Дивного сіро-сивого, а не звичного зеленого, кольору мундир, альпійські черевики, на голові – пілотка. Рукави засукані до ліктів, на грудях чорніє автомат. Солдат насторожено застиг і скерував у наш бік цівку. Відчувалося, що причаєна групка

нощей тривожила його, в будь-яку мить німецький розвідник був готовий відкрити вогонь. Ситуація, звісно, драматична. І тут знайшовся Микола Щур. Він приязним тоном гукнув через дорогу до німця вранішнє вітання:

– Gut morgen!

Почувши звичне для нього здоровкання, солдат відвернув від нас дуло автомата і миролюбиво відповів:

– Morgen!

Далі він поцікавився, чи немає поблизу большевицького війська, і, почувши заперечення, помітно розслабився. Ще запитав, що це горить. Йому відповіли – тюрма. Він закурив, кілька разів поспіхом затягнувся, а недопалок акуратно розтоптав черевиком. Потім обернувся назад, підняв угору руку, стиснув і розслабив кулак, даючи умовний знак своїм. Тоді поволі рушив у напрямку Оперного театру. Через дві-три хвилини на роздоріжжі появилися вже два німецькі солдати. Знову Щур їх привітав, знову німці спитали про большевицьке військо і, заспокоєні відповіддю, дали рукою знак своїм, а самі неквапливо пішли вперед. За ними через певний інтервал з'явився цілий підрозділ, який вже не звертав на нас уваги. Німецька армія без бою входила до Львова.

Побачивши те, що хотіли, втомлені від вражень, невиспані та зголоднілі люди повернулися до своїх домівок. Але ми з Йосале, сяк-так перекусивши, не всиділи і знову вибігли на вже гамірливу ранішню вулицю. Німецькі військові підрозділи продовжували рухатися Янівською до центру і далі на Схід. На тротуарах появилося вже чимало цивільних глядачів. Ми побачили зорганізовану групу жінок біля костелу св. Анни. Барвистий, святково вбраний гурт молодих жінок стояв під мурами костелу з великими оберемками квітів. Дівчата жваво щебетали українською мовою і нетерпляче виглядали якесь військо, що, ймовірно, мало надійти згори вулиці.

– Ідуть! Ідуть! – нарешті загукали вони радісно.

Розміреним військовим кроком надійшов згори Янівської вулиці новий військовий загін. Зустрівши його, жінки бурхливо заплескали в долоні. Залунали перемішані з оплесками захоплені вигуки:

– Слава Україні!

На що солдати дружно відповідали:

– Героям слава!

Не сповільнюючи кроку, солдати привітно махали вільними від зброї руками. Дівчата кинулися до чітких військових шеренг і стали вручати кожному воякові букет. Частину квітів стелили їм під ноги. Заквітчаний загін обійшов фронтон костелу і повернув праворуч на Городоцьку вулицю.

– Йдуть до Юра, до Шептицького! – рознеслося серед жіноцтва і дрібно зацокали каблучки услід за військом. Так увійшов до Львова український батальйон «Нахтігаль» («Соловейко»), навколо якого здійняли по війні величезний ідеологічний українофобський галас. Батальйону, зокрема, приписують розстріл львівських професорів і організацію єврейського погрому. Авторові монографії «Евреи Львова в годы Второй мировой войны и катастрофы европейского еврейства 1939–1944» Еліяху Йонесу видалося замало цих безпідставних звинувачень. Йонес, з характерним для нього незнанням українських справ, перетворив батальйон у цілу «дивізію Нахтігаль» і неправдиво твердить, що у червні до Львова увійшов другий український батальйон «Роланд». Насправді «Роланд» ніколи у Львові не був. У середині липня цей батальйон просувався у напрямку Одеси і, дійшовши до міста Балти, повернувся назад.

Потік військ через Янівську поволі висох. Останній німецький підрозділ зупинився на перепочинок прямо під брамою костелу. Солдати познімали з плечей важкі кулемети, а з рушниць спорудили піраміду. Самі ж посідали на скриньки набоїв і почали мляво гризти галети або курити.

Мешканці прилеглих кварталів обліпили військо, прагнучи ближче пізнати нових окупантів. Солдати поводилися дружелюбно, вступали по можливості в розмови, пригощали чоловіків цигарками. Але на заваді спілкуванню міцно стояв мовний бар'єр. Недаремно в слов'янських мовах германців називають німцями, тобто німими. А яка розмова з німим?

Старший за віком поляк розпитував солдатів, чи легко їм було взяти Львів, але вони нічого не розуміли. Польською мовою питання звучало: «Чи латво вам било».... Ніхто не ро-

зумів. Нарешті якийсь німець, завчивши, мабуть, з військового розмовника декілька російських фраз, відповів йому:

– Латвія уж наша.

І так повторилося кілька разів. Поляк питає: «Чи латво било?», а німець відповідає: «Латвія уж наша». Порозумітися вони не могли!

Ми з Йосале з вродженою хлоп'ячою цікавістю до війська і військового спорядження розглядали німецьку зброю. Придивлялись до незвичних автоматів, до кулеметів у «кожухах» з дірками. Німецькі солдати, замість примітивних «котелків», мали, як і польські, похідні судки з двох частин: один для рідкої страви, другий – для густої. Ми розглядали добротне солдатське взуття, зміцнене металевими шипами. Подивляли зручний військовий наплечник, покритий зверху від дощу рудою кошлатою телячою шкірою. Бачили, що солдатський обладунок продуманий до дрібниць. Але найбільше нас, як і багатьох інших, вражав солдатський ремінь. На його пряжці виділявся претензійний напис: «Gott mit uns». Насправді Господь Бог не міг бути разом з ворогами роду людського.

25

Галичина у минулому столітті переживала часту зміну влади. У 1914 році вибухнула Перша світова війна. На Галичину тоді насунулася російська навала, що прогнала австрійську адміністрацію і встановила свою. У 1915 році австрійським військам вдалося відвоювати Галичину і відновити своє панування. У 1918 році українці перейняли в австрійців владу, проголосивши Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР). У 1919 році внаслідок запеклої війни поляки окупували Галичину і встановили свої порядки. В 1939 році Червона армія з німецьким Вермахтом розгромила Польщу, зайняла західноукраїнські землі і проголосила тут радянську владу. Таким чином, лише за чверть століття (1914–1939 рр.) політичний режим і адміністрація докорінно мінялися в Галичині п'ять разів.

При кожній зміні влади виникали проблеми і з військовополоненими, і з політичними в'язнями. Не обходилося без надмірних репресій і жорстокостей. Але загалом вирішувалися вони з

дотриманням європейських гуманних засад. Військовополонених по певному часі відпускали додому, а політичні в'язні зі зміною режиму виходили на волю. Так, наприклад, у вересні 1939 року в польських в'язницях каралися з довічним вироком крайовий провідник ОУН Степан Бандера і його товариші, а також інші видатні українські політичні діячі. З розвалом Польщі всі вони вийшли з в'язниць живими і неушкодженими.

Шоста зміна влади в Галичині, в червні 1941 року, почалася з нечуваних звірств і засвідчила, що настала розбійницька ера в історії краю. З розповідей Владека Желязного та приголублених Вестою Вайсман жінок-утікачок мешканці нашої кам'яниці мали достатню уяву, чого можна очікувати в Бриґідках. Після відходу Червоної армії про це дізнався весь Львів. До місць ув'язнення кинулися родичі та знайомі заарештованих, а також частина міської публіки, яка не оминає видовищ.

Не втрималися і ми. Батько пішов до тюрми на Лонцького, сподіваючись там дізнатися про долю знайомих в'язнів, а я з мамою – до поблизької тюрми на вулицю Яховича. Широка залізна брама малих Бриґідок на Яховича була на чверть відхилена. Отже, можна було вільно пройти на зазвичай зачинене тюремне подвір'я. Під брамою тулилося декілька підвод з порожніми домовинами. Це приїхали родичі забрати понівечені тіла своїх близьких.

Переступивши поріг тюремного подвір'я, ми відразу зупинилися. Чувся огидний трупний сморід. Під стіною тюрми – рядами почорнілі, розпухлі тіла розстріляних. Якісь бородаті чоловіки, хитаючись під тягарем, виносили на ношах з підвалу щораз нові трупи і клали їх поряд. Нечисленні групки заплаканих жінок, притискаючи до носа хустинки, уважно розглядали загиблих, намагаючись впізнати своїх. Тут же на подвір'ї стояло декілька військових німців, а біля них крутилися цивільні молодики з синьо-жовтими пов'язками. Німці щось покрикували і наказували. Один німець у протигазі, з великим червоним хрестом на білій пов'язці то заходив, то виходив з приміщення. Ми трохи постояли, а коли винесли чергові ноші, з яких повіяло винятково сильним трупним сопухом, забралися геть. Видовище було, як кажуть, не для людей зі слабкими нервами.

За підрахунками сучасних дослідників, у чотирьох львівських тюрмах (малі й великі Бриґідки, Замарстинівська, Лонцьке) тоді було розстріляно понад 10 тисяч в'язнів. Навіть вельми неприхильні до українців польські дослідники визнають, що 75–80% помордованих у львівських тюрмах становили саме українці. Решта – поляки і трохи євреїв. Масові знищення політв'язнів викрито по всій Галичині. У Добромилі большевики закинули у соляні шахти понад 3 500 осіб, у Дрогобичі розстріляли 850, у Самборі – 900, у Станиславі – 1 500 осіб. Ями та тюремні камери, повні трупів в'язнів, знайшли в Перемишлі, Тернополі, Стрию, Бібрці, Жовкві, Калуші, Миколаєві, Чорткові. Подібні гекатомби трупів відкрито в тюрмах Волині та Буковини – усього в 22 місцевостях. Загальна кількість помордованих політв'язнів у Західній Україні становить 40 тисяч осіб. Скрізь жертвами енкаведистів стали, перш за все, представники української провідної верстви – інтелігенція і громадсько та політично активні селяни.

Вражала та обставина, що перед смертю в'язнів часто піддавали садистським тортурам. У Бриґідках знайшли камеру з живцем замурованими в'язнями, які задихнулися в кам'яному мішку. Спостерігалися розмаїті вигадливі випадки нелюдських тортур.

З першого дня німецько-радянська війна набрала особливого ідеологічного характеру. Московські пропагандисти називали гітлерівську «Німецьку націонал-соціалістичну робітничу партію» фашистською, а пропагандисти Геббельса – радянську владу – «жидокомуною». Готуючись до нападу на Радянський Союз, ґестапо створило спеціальні каральні загони поліції – айнзацгрупи. У Північній та Центральній Україні «зачисткою» прифронтової смуги мала займатися айнзацгрупа «Ц». Вже 30 червня передовий загін айнзацгрупи прибув до Львова. Загін мав завдання страчувати всіх комуністичних діячів, народних комісарів, євреїв-партійців та «всі радикальні елементи».

Репресії проти євреїв ґестапівці розпочали відразу. Вони не втрималися, щоб не продемонструвати у Львові шаблонну акцію, породжену германською манією чистоти (у німців найпопулярніші анекдоти пов'язані з дотриманням чистоти). На львівсько-

му Ринку євреї голими руками мусили збирати з площі навмисно розтовчене скло і всіляке сміття. Це принизливе для людської гідності знущання мало служити для «тубільців» показовою «лекцією», як треба поводитися з євреями. Шеф айнзацгрупи «Ц» доктор Отто Раш напучував своїх підлеглих: «Жидо-більшовицький режим, жидівське суспільство є відповідальними за вбивство тисяч політв'язнів і німецьких полонених; у відповідь треба розстріляти винних». Між помордованими німці знаходили трупи своїх льотчиків, які потрапили в полон. Для геббельсівської пропаганди більшевицькі звірства «під керівництвом євреїв» стали основною темою. До місць екзекуцій з тодішніх нейтральних країн до Львова, Стрия, Самбора було направлено спеціальних кореспондентів. Прибули журналісти зі Швеції, Португалії, Швейцарії, США, а також представники Міжнародного Червоного Хреста. Преса публікувала повідомлення і фотографії, в кінотеатрах демонстрували хроніку з жахливими кадрами, було випущено відповідні плакати, листівки. Наголошувалося, що винними у злочинах є саме євреї.

У галичан масове знищення в'язнів викликало емоційний шок, яким і вирішили скористатися гітлерівці. Вони заборонили родичам загиблих самим викопувати і розбирати гори розстріляних трупів. Мали це робити ті євреї, яких підозрювали, слушно чи неслушно, у співпраці з органами НКВД. Німці розставляли євреїв на тлі трупів і робили фотографії з підписами: «Ось вони, євреї-злочинці, поруч зі своїми невинними жертвами».

Так було організовано злісну ґестапівську провокацію, що тривала три дні. Історики називають її «в'язничною акцією» Прямо на вулицях хапали людей із яскраво вираженою єврейською зовнішністю (особливо пейсатих хасидів), приводили до тюрем і наказували виносити трупи. Липень – гарячий літній місяць. Трупи хутко розкладалися, сопух був неймовірний. Євреї голими руками, без санітарних пов'язок на обличчях, без рукавиць зносили на подвір'я з камер і підвалів людські останки. До тюрем прибули родичі та близькі помордованих, щоб забрати своїх і належно, за звичаєм, поховати. Ґестапівці підбурювали родичів загиблих фізично розправитися з Богу духа винними євреями, що були на території тюрем. Євреїв назива-

ні винуватцями розстрілів і закликали родичів помститися. Для цього заздалегідь приготували металеві палиці. Дехто з родичів помордованих, божеволіючи від горя, брався за них. Батьки помордованих мстилися за смерть своїх дітей. Можна уявити собі стан навіть найбільш стриманої особи, коли їй показують труп рідної людини і демонструють «вбивцю». Але треба сказати, на підставі свідчень під час Нюрнберзького процесу, випадки самосуду зі смертельними наслідками траплялися рідко. Астрономічні цифри, які подає Еліяху Йонес, належать до українофобського фольклору.

Вміщені в пресі нейтральних країн матеріали про масові вбивства політв'язнів на території Західної України змусили Москву якось відреагувати. У типово нахабний спосіб «Советское Информбюро» на початку серпня у спеціальному комунікаті «поінформувало», що у львівських в'язницях саме німцями розстріляно тисячі радянських громадян. Пізніше цей прийом «тримай злодія» застосували при тлумаченні обставин розстрілів польських офіцерів у Катині, українців у Вінниці.

Другого або третього липня я йшов до знайомих, що мешкали нижче теперішнього кінотеатру ім. Б. Хмельницького. На вулиці стояла валка сільських возів з трунами. Селяни приїхали забирати своїх загиблих. Сморід від розкладених трупів із Замарстинівської тюрми був таким сильним, що трамвай, який їздив цим маршрутом, припинив свої рейси. Знайомі розповідали, що в тюрмі побували представники Комісії Міжнародного Червоного Хреста з Швейцарії і американські кореспонденти (на той час між США та Німеччиною ще не було стану війни). Комісія ходила в протигазах. Найстрашніше вражало те, що немало жертв було по-садистському помордовано: виколоті очі, відрізані язики, руки, ноги, у жінок – груди. Коли, затуливши хустинкою носа, я підійшов ближче, то почув страшенний лемент. То кричали не родичі помордованих, як я спершу подумав, а євреї, яких били нещадно, до смерті. Били куди попало, хто впав, того копали ногами. Казали, що це євреї – большевицькі міліціонери, які не встигли втекти. Треба зазначити, що тодішні репресії проти співробітників НКВД, явних і таємних, стосувалися всіх запідозрених, незалежно від їхнього

національного походження. Антибольшевизм не тотожний з антисемітизмом. Інакше кажучи, справа була не в тому, хто то був, еврей чи нееврей, а в тому, що то був енкаведист.

Масові розстріли в'язнів у галицьких містах і містечках викликали загальну стійку ненависть населення (поляків і українців) до совєтської влади, її творців і пропагаторів комуністичної ідеології. Підсилювали ці почуття урочисті похорони більшевицьких жертв, в яких брали участь тисячі осіб і духовенство греко-католицьке, римо-католицьке, православне.

У 1956 році, в період хрущовської відлиги, Політбюро ЦК КПРС звернулося до Органів за цифрами репресованих з політичних мотивів. Органи підрахували і повідомили, що лише з 1935 до 1940 року, тобто в мирний час, через совєтські тюрми перейшло 18 840 тисяч політв'язнів. Із них 7 мільйонів було розстріляно. Решту відправили в «істрєбітєльниє лагєря». (Див. «Новый мир», 2001, № 8).

У порівнянні із загальним числом жертв більшовизму, що за сучасними авторитетними даними виносить близько 60 мільйонів, тих 40 тисяч політв'язнів, замордованих на теренах Західної України на початку війни, є краплею в морі пролитої людської крові. Але якраз це та краплина безчинства, яка переповнила чашу, або точніше, це та крапля, яка стала поштовхом, пусковим механізмом до нових геноцидних акцій гітлерівського звіра. Тисячі німецьких військових, що досі не мали поняття про московських опричників, на власні очі побачили масакри бузувірів. Їх водили до львівських тюрем як на екскурсію, показували розстріляних полонених солдатів вермахту і люфтваффе. Це побачили сотні тисяч німців у кінохроніці, читали в газетах і журналах. У дикій безбожній Росії, упевнилися німці, людське життя не має вартості. Панує тут державне беззаконня, терор і людожерська логіка. Виходить, мають рацію пропагандисти доктора Геббельса: Росію населяють расово неповноцінні підлюдки, стадне бидло, з яким можна безкарно робити що завгодно. Саме у Львові геноцидники з ґестапо отримали від енкаведистів першовзір на масові вбивства без суду і слідства. Збереглася фотографія такого змісту: чини сатанинського ґестапо оглядають у Бриґідках трупи по-

мордованих сталінськими енкаведистами людей. Рівно через три місяці після мордів на Лонцького, в Бриґідках, на Замарстинівській, в Бабиному Яру ґестапівці розстріляли перших 70 тисяч жертв. А далі пішло...

26

На час вибуху німецько-радянської війни в Галичині, попри два роки тотального енкаведистського терору, все ж таки уціліли дві могутні українські організовані сили: Греко-католицька Церква і Організація Українських Націоналістів. З калейдоскопу бурхливих подій перших днів німецької окупації сильне враження справило на галичан проголошення незалежності України. Акт цей мав вагоме значення для подальшого розвитку подій. У тексті проголошення було сказано, що «волею Українського Народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України. Організація Українських Націоналістів, яка під проводом її творця і вождя Євгена Коновальця вела в останніх десятиліттях кривавого московсько-більшовицького поневолення завзяту боротьбу за свободу, взиває увесь український народ не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Українська Суверенна Держава».

Для львів'ян програма і діяльність ОУН, а також особа крайового провідника Степана Бандери були достатньо знані. Саме у Львові у 1936 році у Бриґідках відбувався голосний політичний процес над крайовою екзекутивою (виконавчим комітетом) ОУН. Тоді польський суд засудив С. Бандеру до смертної кари, згодом заміненої на довічне ув'язнення. Про ОУН відомо було, що це не політична партія у традиційному розумінні, а таємна, підпільна революційна українська організація, побудована на суворій військовій дисципліні. Перша заповідь для членів ОУН голосила: «Здобудеш Українську Самостійну Соборну Державу або загинеш у боротьбі за неї». Складалася організація здебільшого з патріотичної молоді. Широко розгалужена мережа ОУН покривала Галичину і Волинь, частково Буковину і Закарпаття. Наприкінці тридцятих років організація ОУН зробилася пружною, ди-

намічною політичною силою, з якою мусило рахуватися усе західноукраїнське суспільство та спецслужби окупантів, зокрема польська «Дефензива» та НКВД.

Проголошення відновлення незалежності відбулося у скромних умовах, у невеличкому приміщенні «Просвіти» на львівському Ринку, під вечір 30 червня. Загал львів'ян дізнався про цю подію лише на другий день. З подиву гідною оперативністю львівські рабини того ж дня, 30 червня, зустрілися з митрополитом Андреєм Шептицьким і повідомили, що євреї Львова підтримують проголошення Української держави та сподіваються, що Українська держава захистить своїх громадян від будь-яких переслідувань. Митрополит Греко-католицької церкви запевнив рабинів, що державна влада не допустить антиєврейських ексцесів, що український уряд дбатиме про добро всіх замешкуючих край громадян, без різниці віросповідання, національності і соціального стану. Отож, проголошення в 1941 році незалежності України зовсім не злякало галицьких євреїв. Навпаки, євреї вбачали в Акті незалежності сприятливий для себе поворот подій.

Наша гостинна оселя у перших днях липня перетворилася на гучний дискусійний клуб. Сусіди-євреї горнулися до нас, щоб щось дізнатися про наміри нового уряду і розважити тему українсько-єврейських взаємин. Мусьо Штарк, який досі любив погомоніти з моїм татом як з представником робітничого класу, тепер став розмовляти з ним як з представником українства. Ще з австрійських часів українські політичні лідери Галичини дивилися на євреїв як на потенційних союзників. Вони намагалися залучити їх на свій бік до спільної боротьби за демократичні права, за національну справедливість. Відомий епізод, коли голова українського парламентського клубу Юліян Романчук виступив з вимогою реформувати виборчу систему і утворити єврейську курію. Тобто перейти в Австрії від визнання євреїв окремою релігійною спільнотою до визнання євреїв окремою нацією. На парламентських виборах 1907 року єврейських кандидатів підтримали українські селяни. У висліді за допомогою українських голосів перемогли чотири сіоністські посли і створили свою репрезентацію.

Українські політичні кола Галичини постійно ставилися до євреїв з винятковим розумінням. Не було жодної української політичної партії, яка б проповідувала антисемітизм, у тому числі й ОУН. Не домагаючись асиміляції євреїв, представники українського суспільства прагнули налагодити українсько-єврейські відносини на основі плюралізму та визнання прав євреїв як окремої національної групи, навзаєм очікуючи, що євреї не перешкоджатимуть українському відродженню.

Чоловіки, які збиралися у нас, мали всі близько сорока років і для них події, пов'язані з утворенням у 1918 році ЗУНР, були в пам'яті живими і свіжими. Уряд ЗУНР надав єврейській спільноті широку національно-культурну автономію і можливість захищати свої інтереси у всіх державних структурах. У 1941 році галицькі євреї сподівалися на подібне ставлення нової української влади. Забігаючи вперед, зазначу, що під час референдуму на підтримку Акта про державну незалежність України в 1991 році прагматичні євреї одностайно проголосували за незалежність. Чомусь вони зовсім не злякалися роздмухуваних українофобською пропагандою жахів стереотипу українця – генетичного антисеміта. Адже ті проникливі євреї, які спостерігали за політичним життям в Україні, попри весь намул непорозумінь знали, що реальна політична влада упродовж століть в Україні українському народові не належала. Що умови варварської сваволі, які панували в Україні до 1991 року, – це не результат діяльності українського народу, а наслідок «діяльності» над українським народом окупаційних властей Російської імперії чи Польщі. Чужинці, за винятком, можливо, австрійців, ніколи не намагалися перетворити Україну в цивілізовану правову територію, бо це перешкодило б їхньому пануванню. Окупанти постійно інспірували антисемітські настрої і виступи, щоб таким чином відвернути гнів уярмленого, приниженого народу від його справжніх гнобителів. У 1941 році галицькі євреї сподівалися, що з українською владою вони зуміють успішно налагодити взаємопорозуміння. В усякому разі такі бесіди велися у нашій хаті.

27

У шинелі з червоним підбором на розі Янівської вулиці стояв немолодий німецький генерал в оточенні дужих охоронців і спостерігав за рухом військ, що котилися лавиною на Схід. Появився підрозділ з екзотичними, у нас не баченими в'ючними мулами. Ці невибагливі, витривалі гібриди коня і осла тягнули на хребтах важкі міномети. Ми з Йосале притулилися до нашої брами й з цікавістю споглядали, як вулицею марширують нескінченні військові колони. Солдати були веселі, усміхнені, задоволені. Відчувалося, що військо охоплене ентузіастичним поривом отримати рішучу перемогу. Був початок спекотного літнього місяця липня. Одні солдати йшли в пілотках, інші – з непокритими головами. Німецьких солдатів не стригли «під нульку», вони мали акуратні чубчики.

Ми з Йосале заворожено дивилися на масу сіро-голубих мундирів, що видзвякували проїжджою частиною підкутими чобітьми. Раптом енергійною військовою ходою до нас підійшов німецький солдат і чистісінькою українською мовою запитав:

– Хлопці, скажіть, чи це п'ятий номер?

Від несподіванки, що німець заговорив українською, я аж онімів, а Йосале перелякано чкурнув кудись убік. Я вже тоді зауважив, що мій відчайдушний друг панічно боїться німців. (І недаремно. Жити йому по німецькій волі залишилось менше року.)

Дивний україномовний солдат поцікавився, чи тут проживає Микола Щур. Почувши ствердну відповідь, він попросив мене провести його до пана Миколи. Заінтригований, я піднявся з ним на перший поверх і вказав потрібну квартиру. Я не міг вийти з дива, коли побачив, як пан Микола та німецький солдат з радісними вигуками кинулися в обійми. Виявилося, що «німця» звуть Михайлом, і він – рідний брат Миколи Щура.

За якийсь час, прихопивши пляшку, брати прийшли в гості. Мусьо, що саме був у нас, відразу встав та й пішов геть. Зате кухар Матіїв, який заскочив лише на хвильку і збирався вже додому, залишився. Солдата засипали розмаїтими запитаннями. Багато говорилося про політику і перспективи української справи. А справа українська була простою – мати, як усі циві-

лізовані народи, власну державу. Цією ж темою переймався тоді увесь Львів і не лише українці, а й поляки та євреї.

Доля Михайла Щура була для галичан звично зрозумілою. Рятуючись від польських переслідувань за активну політичну діяльність, він змушений був, як десятки тисяч інших українців, еміґрувати за кордон. Залишивши вдома жінку і малолітню доньку, Михайло завербувався на роботу до Франції. Польська влада радо сприяла виїзду українців до Франції, Канади, США -- куди завгодно, аби лише подалі. Сибіру Польща не мала. У 1920–1939 роках з Галичини еміґрувало 120 тисяч українців, було б еміґрувало вдесятеро більше, якби не американські обмежувальні закони. У Франції з двадцятих років французькі чоловіки втратили охоту працювати на шахтах – адже робота важка і небезпечна. З Польщі до Франції на підземні роботи виїхало тоді на заробітки чимало людей. Михайло Щур працював шахтарем і одночасно як член ОУН виконував організаційні доручення. У Франції виходив тоді офіційний орган ОУН «Українське слово» і Михайло його активно розповсюджував. А коли розпочалося формування Дружини українських націоналістів, зголосився туди добровольцем, як усі решта. Так він опинився у батальйоні «Нахтігаль», з яким прийшов до Львова.

Український леґіон при німецькій армії, батальйони «Нахтігаль» і «Роланд» мали стати основою майбутньої народно-революційної української армії, як гадав Михайло Щур і як сподівалися українські патріоти. Вони пам'ятали, як після Першої світової війни з нечисленного леґіону Українських Січових Стрільців постала стотисячна Українська Галицька Армія. До слова, з аналогічного Польського леґіону під проводом Юзефа Пілсудського постало польське військо. Михайло багато схвального розповідав про свого командира Романа Шухевича і про те, що його брата Юрка Шухевича, молодого здібного оперного співака, знайшли серед помордованих у Бриґідках.

Знову вкотре зайшла мова про большевицькі звірства. Мій батько став розповідати, як ходив до в'язниці на Лонцького. Під стінами тюрми він бачив, як били нещасних євреїв, твердячи, що саме вони винні у загибелі політв'язнів. На погляд батька, не обходилося тут без особистої помсти. Не витримавши сопуху тіл, що

розкладалися, він швидко покинув територію тюрми. «Мене потягло на блювання, я мусів піти», – пояснював тато. Михайло запитав, як поводили себе за большевицьких часів сусіди-євреї. Тато відповів, що нормально, як всі. На закінчення теми Михайло з притиском повторив двічі фразу, походження якої я дізнався вже після війни. Він сказав: євреїв-енкаведистів треба покарати, але єврейських погромів робити не вільно.

«Якраз навпроти брами тюрми жив знайомий двірник, і я подався туди, – вів далі батько, – випити склянку води». Його зустріла заплакана жінка, а в хаті стояла труна з небіжчиком. На запитання, що трапилося, дружина розповіла таке: їхню квартиру здавна облюбували собі працівники з тюремної обслуги. Москаль, звісно, любить випити. Тут вони могли спокійно, без сторонніх очей, випити й закусити. «Напередодні своєї втечі, – розповідала жінка, – добре знайомі тюремники, які не раз і не два у нас за столом випивали, покликали чоловіка в коридор на термінову розмову. Чекаю, чекаю, а мого чоловіка все нема. Коли я вийшла в коридор подивитися, він лежав на сходах убитий. Щоб не робити шуму, в нього не стріляли, а нишком забили ногами. Лікар, який оглядав небіжчика, сказав, що у нього потрощені, поламані всі кісточки. Знав багато, тому його знищили», – заплакала жінка.

– Б'ють євреїв, – сказав батько, – а вбивці – москалі та, на жаль, східняки-українці. Знаю, серед тюремної обслуги євреїв не було.

– Зате вони ними командують, – прокоментував Михайло Щур.

Запам'яталася ще тодішня розповідь кухаря Матіїва. Перед війною він працював на кухні в ресторані готелю «Жорж». Десь за тиждень перед початком німецько-большевицької війни готельні прибиральниці стали скаржитися, що в будинку появилася велика кількість вгодованих, сильних пацюків, які нахабно лазять по кухні і кімнатах у нічний час. Про досі небачене засилля пацюків заговорили знайомі «каналяжі» (так звали у Львові робітників міської очисно-каналізаційної системи). «Десь тут їх хтось розводить, – твердив знайомий «каналяж», – ніколи раніше таких пацюків ми не бачили». «Я став здога-

дуватися, але не хотілося в таке вірити, – розповідав Матіїв. – Відразу після втечі большевиків я зі своїм другом Максимом за дорученням Організації перевірив енкаведистську садибу, що розташована поруч готелю «Жорж». У будинку, де кінотеатр «Європа» (тепер площа Галицька, 15), ми ретельно обшукали всі приміщення. Знали, що тут короткочасно утримували політичних в'язнів для якихось спеціальних допитів. Всі кімнати були порожніми, ані сліду по арештантах, скрізь було чисто, прибрано. Тоді ми зійшли вниз до підвалу. Підвальні приміщення були порожні, за винятком одного, найбільшого. Тут підлога була густо всипана шаром чистого жовтого піску. Каналізаційний люк був чомусь відкритим, а внизу шуміла річка Полтва. Відомо, що на тому місці колись стояв млин. Стіни цього підвального приміщення були вищерблені кулями. Не було сумніву– це розстрільна кімната. Куди ж тоді дівали трупи? Посередині стояв столик, а на ньому білів, можливо, забутий аркуш паперу. Була це облікова відомість зі списком осіб, яким видавалися патрони. Майже всі прізвища – на «-енко», тобто східноукраїнські, трохи російських, єврейських прізвищ там не значилося. Коли ми вийшли з підвалу наверх, то помітили, що підошви нашого взуття аж по ранти просякли кров'ю. Треба було довго мити взуття, бо людська кров дуже чіпка».

28

Вранці двірничка стала обходити квартири, збираючи ключі від підвалів. Для горища, на якому мешканці сушили білизну та шмаття, був один ключ на всіх. Зате від пивниці, розділеної на клітки дощатими перегородками за кількістю квартир, кожний відповідальний мешканець мав власний ключ від свого замка. Тут тримали картоплю, бочки квашеної капусти, домашні маринади, різні причандалля, а також запас вугілля та дров, бо наша кам'яниця газом не опалювалася. Двірничка пояснила, що німці мають провести перевірку горищ та підвалів у пошуках зачаєних червоноармійців. «Якщо не буде ключів, – погрожувала вона, – німці поламають перегородки або й запалять пивницю, таке вони вже робили».

Ще під час польсько-німецької війни, як згадувалося, два подвір'я з Янівської вулиці і два подвір'я від Клепарівської злилися в одне просторе дворище. Паркани між ними було розібрано. Військовий жандармський патруль мав зробити перевірку одночасно в усіх чотирьох будинках. Німці обшукували будинки за усталеною схемою: насамперед підвали, а відтак горища. У житлових кам'яницях великого міста із старовинною суцільною забудовою лише пивниці та горища є тими нічийними приміщеннями, де можуть непомітно заховатися сторонні особи. До квартир жандарми не навідувались. За квартири відповідали конкретні господарі.

Для здійснення перевірки на наше подвір'я зайшли два німецькі жандарми з вівчаркою та з цивільним перекладачем. Німецькі воєнно-польові жандарми мали страхітливо зловісний вигляд. Голови сховані у глибоких тьмяних шоломах з ремінцями, застібнутими під підборіддям. Незважаючи на теплий липневий день, жандарми були зодягнені у довгі, прогумовлені від негоди, сталевого кольору плащі, що сягали аж до кісток. На першому гудзику плаща висів на петельці квадратний чорний електроліхтарик. Зший жандармів, як намисто, звисали ланцюжки з білого металу. До них були причеплені білі бляхи у формі півмісяця з написом: «Feldgendarmerie». Поперек грудей – автомати. Один із жандармів тримав на повідку велику сторожову вівчарку. Цивільний перекладач стояв осторонь. Це був молодий, студентського вигляду тендітний хлопець із синьо-жовтою пов'язкою на лівому рукаві. Ні мого батька, ні більшості чоловіків не було тоді вдома, вони, згідно з розпорядженням німецького коменданта міста, пішли на свої роботи, ті ж, які були присутні, принишкли у своїх квартирах і не показувалися.

Жандармський патруль зустріла двірничка з в'язкою підвальних ключів. Стояли якісь дві-три сусідки і ще ми з Йосале зухвало спостерігали, що відбувається. Жандарм щось буркнув і наперед виступив перекладач. Він запитав двірничку, чи немає в кам'яниці большевицьких солдатів. Діставши заперечувальну відповідь, запитав, чи хтось підозрілий, бува часом, не ховається у підвалі або на горищі, на що знову дістав заперечу-

вашу відповідь. Перекладач якось сором'язливо відводив очі, ніби даючи зрозуміти, що його гнітить ця роль. Жандарми дивилися перед себе з байдужим виразом і ні разу не глянули у наш бік під час цієї розмови. Потім уся група з двірничкою попереду, не гаючи часу, спустилася східками у підвал.

Минуло декілька хвилин, і раптом знизу почувся страшенний, розпачливий жіночий крик. Він то наростав, то слабнув, але не вщухав. Нарешті з підвалу, похитуючись, вийшла смертельно перелякана дружина «фризієра», а за нею увесь патруль. Вона захисним жестом пригортала до грудей найдорожчий скарб – свого первістка. Відразу її важко було впізнати. Обличчя мала сильно розбите, видно, її вдарили чимось твердим просто в губи. Під оком виднівся величенький синець. Щоки в неї сіпалися. Щоб не заплямити малюка, жінка хильцем спльовувала на цементну долівку коридору брами яскраво-червону кров і білу кашу поламаних зубів. Із її повних стегон теж струмочками цебеніла кров. На литках виднілися сліди чистих собачих укусів.

Як з'ясувалося пізніше, безталанна жінка «фризієра» вернулася додому під вечір того ж дня, коли чоловік приїздив за нею на коні. З тієї пори вона невилазно перебувала у підвалі. Адже чоловік обіцяв, як їй передали, що невдовзі, через декілька днів, він повернеться. Молода жінка вірила чоловікові безмежно. Вона надумала пересидіти у підвалі німецьку окупацію, що мала так недовго тривати, і, зрештою, дочекатися чоловіка.

Схлипуючи, жінка намірилася піднятися на свій поверх, але жандарм з яструбиним обличчям загородив їй дорогу. Другий жандарм вийшов на вулицю і подав рукою якісь знаки. Двірничка жваво скоромовкою тлумачила, що це мирна мешканка нашої кам'яниці, яка живе на третьому поверсі в десятій квартирі, що нічого злого вона не зробила і зробити не може. Перекладач повторював німецькою її слова, але жандарм з яструбиним обличчям зовсім його не слухав. Він дочекався, коли з вулиці вернувся його напарник, і тоді вони, разом покрикуючи: «Los, los!», вивели дружину «фризієра» за браму. Два здорових чоловіки безжально штовхали молоду жінку з немовлям

на руках дулами автоматів у спину. Загарчав пес, знову готовий вчепитися зубами жінці в литки.

Двірничка, яка вийшла за ними на вулицю, потім розповідала, що до брами під'їхала крита військова вантажівка. Зверху жінку «фризієра» вхопив німець просто за волосся, а знизу жандарми підперли дулами і так висадили її у кузов. Більше бідолашну ніхто з нас не бачив – вона зникла-пропала.

29

Те, чого побоювався Мойсей Блязер у вересні 1939 року, сталося у липні 1941. У рапорті коменданта польського підпілля генерала Грот-Ровецького до лондонського уряду говорилося, що «міське шумовиння, підбурюване німцями», вчинило у Львові єврейський погром. Що погром зробило «міське шумовиння», «міська чернь», і що погром був заохочений німцями, говорять усі очевидці. Відомо, що райхсфюрер СС Гіммлер і шеф СД Гайдріх намагалися спрямувати антибольшевицькі настрої місцевого населення Прибалтики, Білорусії, України на проведення антиєврейських погромів. Таку ж мету переслідувала геббельсівська пропаганда, якій треба було показати, що місцеве населення активно виступає проти «жидокомуни» і підтримує німецький «новий порядок». Вже в перші години окупації Львова німці розклеювали по місту афіші, а також роздавали перехожим летючки, в яких представляли євреїв паліями війни і звинувачували їх у вбивстві кількох тисяч українців та поляків.

У південній, однорідно українській, частині галицького краю (Станіслав–Коломия–Городенка), яку в 1941 році окупувала угорська «Карпатська група», ніяких погромів не було. Тобто там у Галичині, куди не сягала німецька влада, погромів не відбулося.

У липні 1941 року населення Львова складалося із 170 тисяч поляків, 120 тисяч євреїв, близько 50 тисяч солдатів німецького гарнізону та військового запілля і лише 40 тисяч українців. Львівське «міське шумовиння» – розбещений люмпенпролетаріат і споріднені кримінально-авантюрні елементи – в силу історичних і соціальних причин були польськими, а точ-

ніше – польськомовними. Можна додати, що навіть і сьогодні львівський кримінальний світ не є україномовним, як, зрештою, і кримінальний світ Донецька, Харкова чи Одеси. Називати його українським можна лише умовно.

Львівський люмпен не почувався вільно і затишно в упорядкованій, густій забудові міста, він волів гніздитися на околицях. Із своїх непоказних халуп, із звивистих провулків Клепарова, Замарстинова та інших передмість банди погромників рушили в липні до середмістя. Гнав їх на розбій сталий потяг поживитися за рахунок чужого майна, а не антисемітська ідеологія. Випала нагода безкарно грабувати, вони й квапилися нею скористатися.

Якимсь собі відомим способом мешканці-євреї нашої кам'яниці дізналися, що пополудні можна сподіватися погрому. Блязер тут же скликав оперативну нараду. Більшість схилялася до гадки дати шумовинню відсіч. І мій батько, і Микола Щур солідаризувалися з такою настановою. Владек Желязни десь тоді з будинку зник. Припускали, що він з кримінальними дружками бере участь у цій ганебній справі. Під кінець наради взяв слово наймолодший її учасник – Іцик Ребіш. Іцик потерпав, що коли люди стануть захищатися, то бандити поскаржаться німцям, мовляв, кляті євреї на них нападають. А німці, ймовірно, застосують вогнепальну зброю. Отож оборона, до якої закликав Блязер, може викликати непередбачувані трагічні наслідки. Аргументи Іцика справили на присутніх гнітюче враження. У результаті на нерішучій, малодушній ноті закінчилася ця остання, як виявилось, спільна нарада. Більше їм вже не судилося зібратися разом, щоб спільно вирішувати якесь загальне питання.

В очікуванні погрому мешканці кам'яниці, звичайно ж, нервували, але паніки не відчувалося. Лише Йосале жалібно звірився мені, що боїться, бо погромники стануть різати серпом, колоти вилами і рубати сокирами. Я пообіцяв не покидати його в біді. Вразливий Йосале був під впливом оповідань сестри про страхітливі вила і серпи. У дощові теплі дні, коли дітлахи нашого двору примощувалися, мов горобці, десь у затишку, Туська, середуща донька кравця Валаха, драматичним тоном любила розповідати нам жахливі казкові історії. В них

виступали лихі грабіжники з вилами, серпами і сокирами, що нападають на добрих людей.

Для старшого покоління львів'ян реальні погромники, яких вони спізнали, не схожі були на казкових лиходіїв з сільськогосподарським реманентом. У листопаді 1918 року міське шумовиння і зумисне випущені з тюрми кримінальні злочинці вчинили у Львові кривавий погром. Це була інспірована ендеками розправа за лояльне ставлення євреїв до Західноукраїнської Народної Республіки. Тоді було вбито понад 100 «єврейських зрадників». До речі, прояви антисемітського цькування з боку польської націонал-демократичної партії (ендеки) спостерігалися у довоєнному Львові постійно. Відомий був їхній напівжартівливий заклик: «Бий жида, кохай жидівок!».

Північні райони Львова умовно вважалися єврейськими. Проте жоден будинок не заселяли самі єврейські родини – всі будинки були тією чи іншою мірою мішаними. Погромникам необхідно було чітко розпізнавати, котре помешкання єврейське, а котре неєврейське. Львівське шумовиння з цією проблемою справлялося напрочуд легко. Вони знали: як стрілка компаса вказує постійно на північ, так наявність мезузи безпомильно вказувала, яке помешкання належить євреям. Мезуза – мідний футлярчик в мізинець довжиною і в мізинець товщиною. Прибивали його навскіс (один кінець у бік дому, другий – у зовнішній світ) на висоті людського зросту до правого одвірка дверей. У футлярчику вміщався згорнутий стих зі Святого Письма, викаліграфований на пергаменті згідно з правилами. Служила мезуза домашнім оберегом. Виходячи чи входячи до помешкання, побожний єврей, імітуючи цілунок, прикладав два пальці до губ, а потім до мідного футлярчика. У нашому кварталі всі єврейські оселі мали на одвірках мезузи, і погромники, знаючи це, орієнтувалися саме на мідні футлярчики.

Трапилося так, що всі десь розійшлися, і ми з Йосале сиділи удвох у квартирі Валахів та грали в шашки, коли тихцем, злодійською ходою до кімнати проникли два чужих чоловіки. Я взяв переляканого Йосале за руку, а сам став пильно стежити за ними. Не мали вони ні сокир, ні гострих вил і нічим не

відрізнялися від тих пияків, яких ми часто бачили під дверима шинку на розі Янівської. Лише на рукавах їхніх м'ятих, заялозених піджаків виднілися синьо-жовті пов'язки. У Львові війна породила моду на нарукавні пов'язки, які називали «опаски». Мінлива мода відбивала не стільки уподобання носіїв «опасок», як політичну кон'юнктуру. В різний час, при різних владах, популярними ставали різні кольори: біло-червоний, червоний, червоно-біло-чорний, біло-чорний, біло-синій. У липні 1941 року на вулицях запанувала синьо-жовта барва. Для погромників, які начепили собі синьо-жовті пов'язки, вони служили політичним камуфляжем, а не національною ознакою.

З блискавичною спритністю бандюги обшукали вбогу оселю кравця. Діяли вони злагоджено, відчувався натренований фаховий тандем. Нічого пожиточного для себе не знайшовши, зосередили увагу на великому двоспальному сімейному ложі. Один злодій підійшов до ліжка справа, другий – зліва і розпочали синхронно прощупувати перини і матраци. Чомусь, як правило, прості люди ховають свої заощадження в ліжку під матрацом. Але погромники і там не знайшли собі поживи. Кравець жив бідно. Втомлені, вони присіли край ліжка і, по-змовницькому підморгнувши один одному, перекинулися кількома українськими фразами. Іменували себе навзаєм Грицьком і Семеном – насмішкуватими іменами з українофобських анекдотів. Так як у польській мові відсутня фонема «г», то ім'я «Грицько» звучало у них як «Хрицько», а «горілка» – як «хорілка». Як правдиво згадує той момент Кость Паньківський, «шумовиння, майже без винятку польське, грабуючи та побиваючи євреїв, причіпляло собі блакитно-жовті відзнаки та намагалося говорити по-українськи». Львівські поляки загалом розуміли українську мову, дехто з них був навіть переконаний, що знає її, хоч так насправді усеньке їхнє знання вміщалося у десятку нескладних речень. Літературною мовою вони, звісно, не володіли. Але найгірше стояла справа з фонетикою. За малим винятком львівські поляки говорили із помітним акцентом, який відразу зраджував їх правдиве походження. Про те, що погром «вчинив польський мотлох», написав у своєму щоденнику відомий львівський професор-юрист Маврицій Аллерганд.

Погромники, обшукавши декілька квартир, піднялися на другий поверх. Тут їх перестріли Блязер, Штарк і мій батько, які не витерпіли наруги. Зав'язалася словесна перепалка: з обох боків польська лайка присмачувалася російським матом. Зрештою, як не дивно, злодюги, плюнувши спересердя під ноги, забралися геть. На цьому погром у нашій кам'яниці закінчився.

Інакше події розгорталися у сусідньому будинку номер сім. У цій у стилі віденського модерну високій, гарній кам'яниці жили заможні євреї. Хто з них не спішив відчинити двері, тим погромники виламували замки і били за непокору, а одного старшого чоловіка задушили. Казали, що погромники, не бажаючи поплямити свій одяг людською кров'ю, воліли душити нещасні жертви.

30

У Львові після кожної зміни влади наступала і цілковита зміна декорацій. Символічна державна емблематика – герби, прапори, написи на установах, пам'ятні таблиці, портрети вождів та інша атрибутика попереднього режиму – враз ставала мотлохом, який потрібно негайно прибрати. Окрім того, наро стала хвиля перейменувань вулиць, площ, назв установ, навчальних закладів, кінотеатрів тощо. Для ілюстрацій того, як разом зі зміною політичної кон'юнктури змінювалися назви вулиць, приведу приклад. Одна з центральних львівських вулиць до 1940 року мала назву Леона Сапеги, відтак вулиця стала послідовно носити такі назви: Ленінського комсомолу, Фюрстенштрассе, Сталіна, Миру, і нарешті – Степана Бандери. Таким чином, з 1940 по 1990 роки одній і тій же вулиці змінювали назву шість разів. Крім окремих випадків, у подібний спосіб змінювали назву більшості львівських вулиць. Деяким вулицям міняли назву вісімнадцять разів.

Коли у Львові у вересні 1939 року почали знищувати польську державну символіку, то польське суспільство охопив відчай. Поляки намагалися перешкодити знищенню своїх національних символів. Пам'ятаю, як тривалий час не вдавалося зруйнувати польський державний герб, що знаходився у подвір'ї обласної бібліотеки для дітей та юнацтва (вул. Вин-

Винниченка, 1), через упертий саботаж комунальних робітників. Великий за розміром герб височів на рівні третього поверху, і робітники наводили розмаїті технічні причини, щоб ухилитися від виконання цього завдання. Тоді доручили справу робітникам-українцям, які з превеликим задоволенням взялися за неоружного «білого орла» і миттю розбили його в друзки. На внутрішньому балконі, що оперезує будинок бібліотеки, зібралися тоді принагідний гурт читачів. Коли з державного символу Польщі посипалися на землю розбиті уламки, вони мало не вголос заридали.

У липні 1941 року йшов я вулицею Сикстуською (тепер Дорошенка) униз. По дорозі спостерігав, як з фасаду Головної пошти скинули червону зірку і набір портретів большевицьких вождів, так званий «іконостас». Менші портрети вождів валялися по вулиці, їх просто на брук викидали з різних приміщень державних установ. На перехресті теперішнього проспекту Свободи і вулиці Дорошенка, приблизно там, де знаходиться знаменита «клумба», бовваніла висока, багатофігурна скульптурна група під назвою «Сталінська конституція». Коли я надійшов, бульдозер саме руйнував наочну агітацію большевицької демократії. На прилеглому тротуарі біліли цілі блоки гіпсу, виднілася заіржавіла павутина арматури, гнилі дошки і великі куски фанери та шматки червоного перкалю. Саме з такого нетривкого, дрантивого матеріалу було споруджено скульптурну групу, що мала символізувати облудну сталінську конституцію. Усе це вантажили на автомашини і вивозили на смітник. Перехожі, що з цікавості зупинилися, спостерігаючи за роботою бульдозериста, їдко кпинили і зі Сталіна, і з його псевдоконституції.

Зате від нових прапорів, що появилися на вежі міської ратуші, поляки відводили погляди. Там посередині повівав німецький державний прапор, з яким від біди, вимушено, можна було якось змиритися, бо по чотирьох боках вежі майоріли синьо-жовті стяги, які доводили польських патріотів до шалу. І небезпідставно. Всупереч офіційній польській пропаганді львівські поляки в глибині душі прекрасно усвідомлювали, що Львів є лише штучним польським островом, оточеним українським етнічним

морем. І при найменшому сприятливому повороті політичних подій море готове вмить поглинути чужорідний острів. Синьо-жовті прапори на львівській ратуші символізували історичний кінець польському пануванню в Галичині.

На тумбах для об'яв і просто на мурах будинків виднілися розклеєні плакати з текстом проголошення незалежності України. Кидалися у вічі продовгасті, вузькі афіші, де на червоному тлі білими літерами йшов лаконічний напис: «Україна – для українців». Мусьо Штарк прокоментував це гасло так: «Твердження зрозуміле і справедливе. Україна, природно, має належати українцям, але що на це скажуть німці?».

На відміну від поляків, галицькі євреї не боялися української державності ні в 1918, ні в 1991 роках. Не боялися і в 1941 році. Євреї знали, як я вже казав, що жодна українська політична сила не сповідує ідеологію антисемітизму, і досягти з українцями консенсусу, згоди буде не складно. Ось, наприклад, що писав про розвиток українсько-єврейських відносин у майбутній незалежній Українській державі визначний діяч ОУН, публіцист і теоретик українського націоналізму Микола Сціборський: «Обов'язком української суспільности є переконати єврейство в тому, що майбутня Українська Держава не заховає в собі для нього ніяких небезпек. Що більше, в умовах цієї державности та її майбутньої суспільно-продукційної й економічної організації – єврейство знайде для себе більш сприятливі умови для праці та існування, ніж воно має їх тепер на окупованих українських землях. При тих модифікаціях, головно економічного порядку, яких зазнає після розвалу окупації Україна, євреї з їх активністю та підприємчивістю зможуть і для себе віднайти сприятливе положення і принести користь загальному процесові державного будівництва. Зокрема дуже корисним для себе й для суспільства можуть бути євреї в оживленні вільного товаро-комерційного обороту на Україні після большевицького панування.

Поруч із тим конче треба виразно вказати єврейству, що наш державницький рух не бачить ніяких підстав та користей в обмеженні правного положення єврейства на Україні. Навпаки, завданням влади буде дати євреям рівноправне положення

її можність виявляти себе у всіх ділянках суспільно-громадської, культурної та іншої діяльности. Це спричиниться до скорого зникнення сучасної єврейської ізоляції. Що ж до побоювання, що рівноправність євреїв може принести шкоди державности, треба мати на увазі, що євреї не являють собою того роду національної меншости на Україні, яка б мала якісь суб'єктивні причини ставитися засаднично-вороже до нашої незалежности. Навпаки, сприятливі умови існування, втягнення в коловоріт державно-суспільної діяльности поруч із иншими – все це спричиниться до витворення в єврейських масах почуття не лише лояльности, але й пізнішого свідомого державницького патріотизму».

Наведені рядки із програмної статті «Український націоналізм і жидівство» були адресовані керівному активу Організації. Їх опублікував у тридцятих роках орган Проводу Українських Націоналістів – теоретичний журнал «Розбудова нації», що видавався із цензурних міркувань у Празі. Такий погляд на українсько-єврейські відносини в умовах незалежної України зберігає свою високу актуальність до сьогодні. Але повернемось до подій липня і до кількості тодішніх жертв.

За канонами і правилами іудаїзму, мерця мають поховати у день смерті до заходу сонця. У такий же стислий термін ховають своїх покійників і мусульмани. В країнах з жарким кліматом, де виникли ці дві конфесії, інакше з мертвими тілами поступати неможливо.

Єврейський поховальний обряд у Львові не міг зрівнятися з пишнотою католицького похорону. Зазвичай католицька похоронна процесія, якщо прямувала на Янівський цвинтар, формувалася поблизу костелу св. Анни, бо скоріше заважав їй пересуватися рух міського транспорту. Процесію очолював чоловік у білій з коронками накидці, що тримав у руках високий хрест. За ним йшов ксьондз. Далі гніді коні неспішно тягнули похоронну колісницю-караван. Оздоблений вигадливою бароковою різьбою львівський караван нагадував казкову кришталеву карету Попелюшки. Котився він на високих гумових колесах. Крізь прозорі скляні стінки каравану видно було катафалк, на якому покоїлася труна небіжчика, скорботна група

родичів та друзів повагом крокувала за караваном. Окрім візника, похоронну процесію ще обслуговували чотири носії, так звані «караваняжі». Вони робили всі потрібні маніпуляції з труною: переносили, клали, знімали, опускали.

Єврейський похорон виглядав скромніше і проходив менш церемонійно. Не пара баских гнідих, а один робочий коник, не карета-караван, а звичайний віз і проста нефарбована труна (віруючих хоронять у савані). Родичі та друзі єврейського покійника не стримували своїх почуттів, серед жалобників чулися тужні плачі та голосіння. У похороні брали участь професійні плакальниці. Від нашого кварталу до початку вулиці Золотої рукою подати, а ця вулиця закінчується перед ворітьми єврейського міського кладовища. Магістрат заборонив проводити поховальну процесію вулицею Золотою, вимагаючи чомусь, щоб процесія добиралася до цвинтаря лише вулицею Піліховського (тепер Єрошенка). На тому тлі виникали часті скандали, в які втручалася польська поліція.

У коридорі брами нашої кам'яниці якогось дня появилася групка юнаків з єврейської релігійної школи – єшиботу. Хлопці щось тихо між собою гомоніли незрозумілою мовою, яку Йосале визначив як гебрайську (іврит). Єшиботники разюче відрізнялися від звичайних єврейських хлопців. Одягнені в чорні лапсердаки, чорне взуття, чорні ярмулки, з-під яких звисали довгі, кручені пейси, вони скидалися на монастирських послушників. Їхній фізичний вигляд теж різнився від пересічних єврейських юнаків: вузькі плечі, тонкі, мов билинки, руки, худі, крейдяно-бліді обличчя, які, здавалось, ніколи не бачили сонця, лише очі книжників світилися фанатичним блиском. Відчувалося, що єшиботники заглиблені у ту реальність, яку ми називаємо духовним життям.

Чогось вони напружено чекали. Я зайшов у сусідній будинок – там теж у брамі чогось очікували кілька юнаків з єшиботу. Чаїлися вони і по інших сусідніх брамах. По хвилі з боку вулиці Яховича з'явився малий руденький коник, що тягнув невеличкий візок. У візку лежала схожа на скриньку труна з небіжчиком. Осоружної поліції поблизу не було. Пролунала команда, і єшиботники вискочили зі своїх схованок на проїжджу частину вулиці. Виявилося їх досить багато – чоловік із

горок. Вовтузячись, вони невміло випрягли коня. Потім одні вчепилися за оглоблі, інші стали дружно підштовхувати і візок з покійником прудко покотився вгору Золотою. Єшиботники так вшановували свого померлого наставника.

Після упадку Польщі не стало магістрату, перестали діяти магістратські накази, і ніхто більше не забороняв євреям проводити похоронні процесії вулицею Золотою. Влітку за день траплялося два-три похорони. Ми виростали без телевізорів, і кіно теж було для нас рідкістю, а тому полюбляли спостерігати з гори «гицля» поховальні процесії як видовище. Дорослі теж любили дивитися на похорон. Коли після «тюремного погрому» Мусьо Штарк назвав величезну кількість загиблих, біля 300 осіб, то мій батько зауважив, що Золотою пройшло не більше десятка похорон. З чого він зробив висновок, що цифри жертв, як це в подібних випадках часто буває, явно завищені. Вони тоді посперечалися і пішли удвох пересвідчитися на цвинтар, але там не знайшли якихось свіжих масових поховань нібито сотень жертв. Можливо, зрештою, частину загиблих поховали в іншому місці, як це сталося з жертвами з вулиці св. Анни.

Наприкінці позаминулого століття на кошти міста у Львові було споруджено десять репрезентаційних шкільних будівель за проектом відомого австрійського архітектора Гохберга. Російський військовий журналіст, який відвідав Львів у 1915 році, захоплено відзначив, що таких чудових шкільних будівель немає ні в Москві, ні в столичному Петербурзі. Ці будинки ще добре служать львівським школярам донині. Один із тих шкільних будинків, споруджений з міцної червоної цегли, стоїть на вулиці св. Анни (тепер Леонтовича). Семикласна, так звана «нормальна», школа (згодом СШ № 11, тепер правничий ліцей) дістала назву від поблизького одноіменного костьолу св. Анни. Учні польської школи св. Анни парадували у форменних кашкетах – «рогативках» з малиновим верхом і синьою облямівкою. До цієї школи ходив Йосале, якому я сильно заздрив, бо в моїй українській приватній «Рідній школі ім. Б. Грінченка» учням не належало носити форменні кашкети. Форменні кашкети, до речі, носили і львівські студенти. За радянської влади кашкети школярів і студентів були скасовані.

У перших днях липня 1941 року в просторому гімнастичному залі школи св. Анни розмістили поранених червоноармійців. Лежали вони на голій долівці, лише важкопораненим підстелили трошки старої соломи. Ніхто їх не доглядав. Виходило, їх покинули напризволяще, хоч офіційно вони вважалися військовополоненими. Жінки з навколишніх кварталів, у тому числі й з нашого будинку, стали навідуватись до поранених, приносили їм харчі. Серед червоноармійців переважали кавказці і середньоазіати, проте для жалісливих за своєю природою жінок національність поранених не грала ролі. Вони бачили перед собою молодих чоловіків, що страждають, і спішили допомогти чим можна.

Через декілька днів червоноармійців кудись забрали, а приміщення школи зайняла німецька військова частина. Фронт перекочувався через Галичину і квартирмейстри шукали по всьому місту вільні приміщення для цієї великої маси військ. Згодом, аж до кінця окупації, тут, у школі, розміщався німецький військовий лазарет. Львівську цитадель і розсіяні по місту казарми збудовано у такий спосіб, щоб вони не надто близько примикали до житлових будинків. Військові не люблять, коли цивільні особи мають можливість постійно спостерігати за ними зі своїх вікон. Німецькі солдати, які заселили школу св. Анни, були виставлені на безперешкодний огляд з близьких будинків протилежної частини вулиці. А там у високих сецесійних кам'яницях мешкали здебільшого євреї. Неминуче наростав конфлікт.

Якогось дня німці категорично заявили, що з вікон протилежного будинку стріляли «єврейські зловмисники». Як розповідала нам двірничка цього трагічного будинку, насправді хтось з молодих насмішкуватих єврейських мешканців не витерпів сусідства і став через вікно показувати німцям сценки з фільму Чарлі Чапліна про диктатора – пародіюючи Гітлера. Цього було досить. Ображені німецькі солдати увірвалися в будинок, вивели всіх дорослих єврейських чоловіків на подвір'я і розстріляли. Загинуло близько 20 осіб. Похоронну процесію ми не побачили, бо розстріляних нишком поховали на старому єврейському кладовищі, що знаходилось поруч.

31

«Хоч справжня Україна не тут, а за річкою Збруч, раз вже так трапилося, я не проти якогось крайового правління, але, скажіть на милість Божу, навіщо змушувати трамвайних кондукторів спілкуватися з пасажирами українською мовою? Ніхто її до ладу не знає. Це ж чиста комедія! Хіба селянська говірка надається до публічного вжитку у сучасному цивілізованому місті?»

Так, або майже так, говорив вуйко Камінський, який завітав до нас у перші дні окупації пересвідчитись, чи ми живі та здорові. Щось подібне можна було почути від більшості знайомих поляків. Сперечатися з ними, доказувати було марною справою.

Тодішні поляки, зокрема галицько-львівські, відзначалися затятою, войовничою українофобією, яка не допускала жодного компромісу, жодного примирення. У польській уяві українці ділилися на три категорії: перша – лояльні, малописьменні «поштиви русини», яких можна, за певних умов, толерувати; друга – члени змішаних сімей, родинно пов'язаних з поляками, за ними слід пильно наглядати і на випадок опору асиміляції належно їх провчити; і, нарешті, третя категорія – свідомі українці, з якими треба поводитися, як з ворогами, «справедливо, але суворо». Назагал українці – «дзіч гайдамацка», проводирями якої виступає «вошива псевдоінтелігенція і кудлаті попи». Осоружних проводирів треба скарати, а решту «бидла» примусово вислати кудись подалі, бажано на Схід. І польський уряд, що просидів усю війну у Лондоні, і керівництво польського підпілля, що діяло в краї, активно обдумували радикальні плани щодо післявоєнної депортації галицьких українців. У результаті вийшло з точністю до навпаки: з Галичини щезли якраз поляки.

За результатами Версальського договору, на українців не поширювалося одне з найдемократичніших гасел новітніх часів – право нації на самовизначення. В Галичині українці складали 73,2% населення, поляки – лише 16,2%. При потуранні світового співтовариства політика довоєнної Польщі, як і Росії,

Румунії, а згодом також Угорщини, зводилась до примусової асиміляції українців, тобто до ліквідації українського етносу на підвладній їм території. Ця українофобська політика набирала дедалі відвертіших рис державного тероризму і геноциду. На Західній Україні насильство польської меншості над корінною українською більшістю посилилося перед війною до крайніх меж. Навіть опортуністично, угодово налаштовані мирні українські громадяни розуміли, що такий стан довго не триватиме, що збройна боротьба з польським засиллям при найменшій зручній нагоді запалає знов. Українське галицьке суспільство тоді нагадувало суспільство Франції після програної франко-прусської війни. І одне, і друге жило пристрасною ідеєю реваншу, тобто ідеєю відплати за поразку, ідеєю повторної боротьби. Українці не визнавали вчиненого над ними насильства і ніяк не могли сприйняти польські аргументи щодо їхнього права володіти Галичиною. Ніяк галичани не могли змиритися з думкою, що Західною Україною навічно володітимуть польські загарбники. Запанувала природна людська ненависть до поневолювачів, які принесли на їхню землю терор, розбій і зневагу. У популярній галицькій пісні співалося:

Буде лях проклятий
Батьками орати,
Матерями волочити.

Закінчувалася пісня реваншистським акордом:

Ой, не тішся, ляше,
Що по Збруч – то ваше,
Вернуться ще тії,
Стрільці Січовії,
Задрожить тоді Варшава.

Про реванш говорилося вдома, в школі, в церкві, в колі друзів і знайомих, говорилося скрізь, де можна й не можна, говорилося при всякій нагоді. У завуальованій формі ідея реваншу пробивалася на сторінки української легальної преси, виголошувалася у публічних виступах, часто незалежно від теми самого виступу. Найвпливовіша ідеологічна книжка тієї пори – тогочасний бестселер «Націоналізм» Дмитра Донцова – наскрізь просякнута саме ідеєю реваншу. Щоб при неминучій

повторній боротьбі перемогти супротивника, відплатити йому за поразку, необхідно прискіпливо розглянути допущені похибки. Я знав таких людей, і їх було немало, які могли докладно, з годинниковою точністю описати кожен день українсько-польських боїв за Львів у листопаді 1918 року, що тривали майже місяць. Роздряпуючи рани, вони емоційно аналізували всі допущені тоді українцями фатальні помилки, що зводились до незлагодженості, а простіше – до неорганізованості.

Гіркий історичний досвід дав свої плоди. У липні 1941 року в Галичині українське населення продемонструвало відданість і жертовність ідеї свободи та динамічний рівень організованості. Одночасно з проголошенням незалежності було створено уряд, а на місцях, не гаючись, появилася заздалегідь підготовлена українська адміністрація. Негайно хотіли розпочати формування Української національної революційної армії. Тут же виникла «Управа міста Львова». Львівська радіостанція опинилася під українським контролем. На вулицях відразу з'явилися патрулі української міліції, на чолі якої став Омелян Матла – політв'язень, що дивом врятувався на Лонцького від смерті. Міські установи, підприємства, комунальні служби, торгівля, навчальні та культурні заклади перейшли в українські руки. Проте твердження історика Еліяху Йонеса, що, мовляв, тоді українці відібрали у львівських євреїв підприємства і крамниці, ні на йоту не відповідає правді, бо єврейське майно, як і майно польське та українське, большевики встигли націоналізувати ще півтора року раніше.

Напередодні німецько-радянської війни, у квітні 1941 року, відбувся Другий Великий Збір ОУН, який виробив актуальні програмні постанови, що заважили на стосунок до німецької окупації, а також на політику щодо поляків та євреїв. Не можна зрозуміти хід історичних подій, не враховуючи квітневі постанови. У тих постановах проголошено, що ОУН «бореться за Українську Суверенну Соборну Державу, за визволення поневолених Москвою народів Східної Європи й Азії, за новий справедливий лад на руїнах московської імперії СССР. Організація Українських Націоналістів продовжуватиме всіма силами революційну боротьбу за визволення Українського На-

роду без огляду на всі територіально-політичні зміни, які зайшли б на терені Східної Європи.

Шляхом до осягнення наших цілей є Українська Революція в московській імперії СССР в парі з визвольною боротьбою поневолених Москвою народів під гаслом: «Свобода народам і людині».

Великий Збір ОУН не оминув увагою взаємини з поляками та євреями. У постанові з польського питання сказано: «ОУН поборює акцію тих польських угруповань, що змагають до відновлення польської окупації українських земель. Ліквідація протиукраїнських акцій з боку поляків є передумовою унормування взаємин між українською й польською націями».

Своє ставлення до євреїв постанова ОУН заключила в трьох наступних реченнях: «Жиди в СССР є найвідданішою підпорою пануючого большевицького режиму та авангардом московського імперіалізму в Україні. Протижидівські настрої українських мас використовує московсько-большевицький уряд, щоб відвернути їхню увагу від дійсного спричинника лиха і щоб у час зриву спрямувати їх на погроми жидів. Організація Українських Націоналістів поборює жидів як підпору московсько-большевицького режиму, освідомлюючи рівночасно народні маси, що Москва це головний ворог». Не вдаючись до аналізу цих положень (тим займаються історики), підкреслимо, що з наведеної постанови чітко й ясно випливає, що ОУН завбачливо виступило проти єврейських погромів. Постанова виразно застерігала не ототожнювати антисоветизм з антисемітизмом. Еліяху Йонес вставив спрепарований уривок з цієї постанови в такий контекст, щоб з нього не було зрозумілим, що ОУН в 1941 році рішуче забороняла єврейські погроми.

Слідом за Йонесом та Вайсом, ось як, наприклад, подає лукаво текст цієї постанови ОУН відомий українофоб Солженіцин у своїй книзі «Двести лет вместе»: «Жиды в СССР являются самой преданной опорой господствующего большевистского режима и авангардом московского империализма в Украине ... Организация Украинских Националистов осознает жидов как опору московско-большевистского режима, просвещая одновременно народные массы, что Москва – это главный

краї». Поминаючи некоректний в російському перекладі термін «жид», маємо тут наочний яскравий приклад українофобських шахрайських маніпуляцій. За трьома крапками заховане найважливіше друге речення: «Протижидівські настрої українських мас використовує московсько-большевицький уряд, щоб відвернути їхню увагу від дійсного спричинника лиха і щоб у час зриву спрямувати їх на погроми жидів». Сказано виразно і зрозуміло кому і навіщо в Україні потрібні були єврейські погроми. Приписування структурам ОУН організації у Львові єврейських погромів є зловмисною вигадкою українофобів з метою дискредитації української визвольної боротьби.

32

При кожній зміні влади у Львові всіх працюючих зобов'язували негайно повертатися на свої місця роботи. Німці оголосили: «Хто не повернеться на місце праці, того чекає смертна кара». Мій батько поспішив на вулицю Сокола (тепер Ковжуна), в обласну друкарню, де він до початку війни працював у поліграфічному цеху газети «Вільна Україна». Друкарня залишилася неушкодженою воєнними діями і зберегла значний запас паперу, але большевицька газета, звичайно ж, за нової влади не могла виходити. У перші дні німецької окупації друкарня випускала лише плакати і листівки, які ніяк неспроможні були замінити собою періодичне видання з систематичним оперативним матеріалом, урядовими розпорядженнями і повідомленнями. У багатолюдному місті будь-яка адміністративна влада не може справно функціонувати без загальнодоступної щоденної газети.

П'ятого липня батько приніс з роботи свіжий номер щойно посталої львівської газети, яку офіційно стала видавати управа міста. Новий часопис дістав назву «Українські щоденні вісті», а його перше число роздавали львів'янам безплатно. Зацікавлення газетою серед спраглих свіжої інформації людей було надзвичайним. Щоб ознайомитись з першим номером офіційної газети, до нас прибігли відразу і Блязер, і Штарк, і Валах, і Щур. На тому не закінчилося. Наступного дня мене стали запрошувати до себе ті сусіди,

які слабше розуміли українську літературну мову, і просили прочитати та витлумачити їм окремі мовні звороти.

Вміщене в часописі «Слово Митрополита», в якому йшлося про те, що на основі солідарності та невтомної праці постане Соборна Україна не тільки як велике слово та ідея, але як живий, здоровий, життєздатний могутній державний організм, мої єврейські слухачі сприймали з розумінням і задоволенням. Євреї ніколи не мали з українцями щонайменших територіальних суперечок, а жити в українській державі їм, зрозуміло, подобалося більше, ніж в гітлерівському райху.

Стриманий коментар викликало суворе розпорядження німецького коменданта міста Львова генерала Ренца. Комендант сповіщав, що за найменшу спробу виступу проти німецьких військ – кара смерті. За зберігання вогнепальної зброї та амуніції – кара смерті. Несанкціоновані збори, демонстрації, вуличні походи – кара смерті. Комендант теж застеріг, що без дозволу військової влади не можна чинити жодних заходів поліційного, економічного та будь-якого іншого характеру. «Це, мабуть, незле, – розмірковували сусіди, – звісно, німці полюбляють чіткий порядок і залізну дисципліну і не допустять надалі жодного самоуправства».

Найбільше всім припало до вподоби подане в газеті одне коротеньке, але дуже вагоме практично оголошення: «Наказую всім органам міліції і торговельних підприємств м. Львова організувати під крамницями одну чергу громадян. Самовільний поділ черги по віросповіданні чи національності забороняється. Управа м. Львова». Таким чином, українське керівництво міста повідомило львів'ян, що воно налаштоване не на конфронтацію, а на співпрацю з усіма його жителями, без різниці національності. Стосувалося це передусім саме євреїв, бо їх жорстка дискримінація німцями на кожному кроці стала для всіх очевидною.

Проте вже через кілька днів під тиском ґестапо оголошено нову постанову, яка розділяла час продажу в продуктових крамницях окремо для євреїв, що було рівнозначне з дискримінаційним поділом черги за національною ознакою. На тому далекоприцільний ґестапівський курс ізоляції євреїв від решти

львів'ян не зупинився. У другій половині липня для єврейського населення відведено «окремі ресторани, кав'ярні, їдальні та крамниці на всі товари». Тоді ж їх перевели на голодоморний, наполовину менший від інших, рівень постачання харчовими продуктами.

У воєнне лихоліття ніщо так реально не показує дієздатність нової влади і її справжнє ставлення до підвладного населення, як забезпечення міста продуктами харчування. За радянських часів, хоча й виникали значні перебої з постачанням, але відповідальні органи намагалися якось цьому зарадити і пояснити населенню причини дефіциту, що до певної міри заспокоювало і давало сили терпіти злигодні. Відчувалося, що влада хоч на словах, але все-таки дбає про населення. Німці ж демонстрували холодну байдужість і повну відчуженість від місцевого населення. У перші тижні німецької окупації постачання Львова продуктами не мало виразної організаційної форми, яка існує при картковій системі. Панував суцільний безлад: комусь, щось, десь, колись видавали за якимись списками домоуправлінь. Комусь ще за якимись там іншими списками чи дорученнями... Бракувало найнеобхіднішого і, в першу чергу, хліба. Під харчовими крамницями за хлібом стояли довжелезні черги. Оскільки чоловіки ходили на роботу, то в чергах були переважно жінки і підлітки. Мені випало немало тоді вистояти. Збиралися під крамницями, як правило, люди з одного кварталу, що давно знали одне одного, і це створювало доброзичливу атмосферу.

Тоді, у липні 1941 року, розповсюдилася серед львів'ян, як пошесть, мода на політичні «пророцтва». Це захоплення проіснувало без перерви до післявоєнних літ. Серед українців поширення набули пророцтва відомої стигматички Насті Волошин. Щоб згаяти час, жінки в чергах переповідали одна одній розмаїті «пророчі» віщування популярної Михальди та різних інших ворожбитів. Особливо на їхню уяву впливала магія чисел, зокрема числа 21. Саме 21 день тривали українсько-польські вуличні бої у Львові в 1918 році. Польща після того проіснувала 21 рік. Польсько-німецька війна закінчилася на 21 день. Большевицьке панування у Галичині тривало 21 місяць.

Отже, робилися патріотичні висновки – через 21 тиждень або місяць наступить воскресіння Польщі, але тепер вже від «можа до можа», тобто від Балтійського до Чорного морів. Так себе розраджували львів'янки у липневих чергах.

Одного погожого дня стояв я у порівняно невеликій черзі на початку вулиці Яховича (тепер Кучера), близько її перетину з вулицею Бернштайна (тепер Шолома Алейхема). Місце тихе, спокійне. За списком домоуправи видавали нам десь по кілограму пересушеної, зацвілої тараньки. Казали, що ця малоїстивна солена риба походить ще зі совєтських тюремних запасів. Раптом з будівлі «Ізраелітської релігійної громади», що на Бернштайна 12, долинув сильний гамір. До слова, із проголошенням Україною незалежності цей величний будинок, після багаторічної перерви, був відразу повернутий українською обласною радою єврейській релігійній громаді Львова. З коридору широкої брами «ізраелітського» будинку почувся тонкий дівочий крик. Залунали ще грубі чоловічі голоси, які про щось, судячи з інтонації, грізно запитували, а у відповідь звучав розпачливий плач, змішаний з відчайдушним благанням. Жінки з черги насторожено повернули у той бік голови. З лункого коридору долітали до нас окремі слова, але ніхто не міг до ладу збагнути, що там відбувається. Крик залунав дужче і став наближатися до виходу.

Ми здивовано побачили, що з брами вибігла не дівчина, як ми по голосу сподівалися, а гладкий, плеканий єврейський хлопчина, який, мабуть, ще не перейшов мутацію голосу. Був він у добротному сірому літньому костюмі, що свідчило про неабиякі статки батьків. Вираз хлопець мав смертельно переляканої істоти, яка не розуміє, завіщо її безневинно цькують і мордують. Його обличчя з напружено вибаламушеними від страху очима було позбавлене живого кольору. На мить він завагався, куди тікати далі. Ліворуч розтяглася багатолюдна Городоцька вулиця, навпроти – наша черга, яка могла дати йому прихисток. Але він вибрав найгірший варіант – повернув праворуч у бік старого єврейського цвинтаря. За ним з брами, мов хижа вовча зграя, вискочила групка розлючених чоловіків. Розпізнати, хто вони такі, мешканцям нашого кварталу

було неважко з першого погляду. І їхня звісна нам манера триматися, і фасон цивільно застібнутого одягу, і підкреслено недбало натягнуті на очі кепки видавали в них кримінальників.

Хтось з них крикнув: «Дає нура! [утікає!] Не пустити!». Хлопчина відбіг лише декілька кроків, як один з напасників спритно підставив йому ногу, і він з розгону впав на тротуар. Тоді вони всі, а було їх шість-сім, підскочили до хлопця і стали бити його ногами.

– «Смарувати!» [бити його!] – викрикували розлючені бандити. Хлопець жалісно, якось по-дитячому заквилив під градом ударів. Жінки з черги не витримали і здійняли гвалт: «Що ви хочете від того хлопця? Припиніть його бити!» – навперебій кричали.

Поряд з брамою височіла залишена від ремонту пірамідка дорожнього каміння. У Львові брук вимощений важкими базальтовими кістками.

– «Закобзаць!» – скомандував їхній старший і вказав на каміння. На злодійському сленгу це означало «убити». Зловмисники миттю розібрали верхівку піраміди і, коли нещасний став підводитися, обступили його і з дикою люттю закидали камінням. Якийсь час хлопчина заслонювався, а потім, як підкошений, упав лицем униз.

– «Закобзаць!» – залунало знову, і бандити стали жбурляти базальтові кістки, цілячись у голову.

На ту хвилю підійшов немолодий німецький старшина. Жінки з лементом кинулися до нього за допомогою. Оцінивши ситуацію, старшина добув з кобури пістолет і вистрілив уверх. З напрочуд неймовірною миттєвою реакцією напасники кинулися врозтіч і тут же щезли, ніби розчинилися у повітрі.

На кам'яному тротуарі, з розбитою головою, залишилося лежати нерухоме тіло. Хлоп'ячий череп з одного боку був повністю оголений, виднілася біла з синіми прожилками речовина людського мозку. Тіло стрясали конвульсії, хлопець кілька разів сіпнув ногами і помер.

Потім жінки говорили, що кримінальники вбили не тільки хлопця, а вимордували усю його сім'ю. Зробили це з помсти. Хтось з них працював у большевицьких каральних органах.

33

Увечері до нас прийшов Мойсей Блязер.

– Маю важливу розмову, – звернувся до батька.

Той ввічливо відповів, що уважно слухає.

– Один мій родич, – почав Блязер, – скочив у халепу за свої політичні ліві переконання.

Помітивши, що батько на такі слова скривився, Блязер поправився:

– Власне, це не мій родич, а жінчин, і насправді він зовсім не якийсь там большевик. Просто за радянських часів, як людина запальна і наївна, зробився діяльним агітатором. Любить собі чоловік поговорити. Така натура. Він часто виступав на мітингах, намовляв селян вступати до колгоспу, вихваляв батька Сталіна і тому подібне. Цей родич моєї Малки, – продовжував Блязер, – мешкає у Глинній Наварії. Коли прийшли німці, він мусив сховатися, бо за ним стали приходити хлопці з української міліції. Наразі йому таланить, але чи довго вдасться так переховуватися, не знаю. Думаю, що ні. Міліціонери вже робили в хаті обшук, вони за ним полюють. Родич сильно страждає, ночує десь у полі під кущами, не має змоги поїсти теплої страви і взагалі постійно перебуває у великому страху, постійно під напругою. Дійшов до такого стану, що ладен накласти на себе руки. Треба нам разом обдумати, як йому допомогти.

– При чому тут я? – щиро здивувався батько. – Я його навіть не знаю.

– Гадаю, – незворушно продовжував Блязер, – єдиний вихід – це вибратися йому з Глинної Наварії. Необхідно спровадитися до Львова. У місті його ніхто не шукатиме. Правда?

– Може, й так, – байдужим тоном погодився батько.

– Саме так, – підхопив Блязер. – А тому пропоную вам піти до Глинної Наварії і привести його звідти.

– Як маю привести? – не зрозумів батько. – Хіба він сам не може прийти до Львова? Він що, каліка?

– Звичайно не каліка, міг би й сам, проте страх повністю паралізує його. Чоловік настільки наляканий, що нездатний сам пуститися у дорогу. Мусить його хтось супроводжувати.

Мені, зрозуміло, появлятися там небезпечно. Пропоную піти туди вам. Я віддячусь за послугу.

Тато рішуче, навіть обурено відмовився від такої пропозиції. На тому розмова закінчилася. Але не таким був Мойсей Блязер, щоб легко відступити від наміченого. Наступного дня, у відсутність тата, він став умовляти мою маму. Мати, пам'ятаючи, що завдяки ініціативі Блязера вона врятувалася від сибірського етапу, відчувала перед ним борг вдячності і погодилася вплинути на чоловіка. Обіцянку виконала. Після бурхливої домашньої розмови, яка не обійшлася без сліз і дорікань, тато здався.

Зі Львова до Глинної Наварії близько 15 кілометрів. З вибухом війни всяке транспортне сполучення припинилося. Покладатися треба було лише на власні ноги, а коли пощастить, – на попутні підводи. Немаловажною перепоною стала і проблема з особистим документом. На руках у населення залишалися ще радянські паспорти, які німецькі патрулі не вельми брали під увагу. Десь батько поклопотався у цій справі і здобув аж два різні посвідчення. В одному на відповідному офіційному бланку німецькою мовою підтверджувалося, що він працює у львівській державній друкарні, а в другому – що він проявляв себе повсякчасно як патріот і є довголітнім, перевіреним симпатиком ОУН. Посвідчення скріплювали кругла печатка з тризубом і підпис окружного провідника. Зі свого боку Мойсей Блязер дав батькові рекомендаційну записку до єврейської громади.

Вранці, у неділю, батько вирушив у дорогу. Повернутися необхідно було того ж дня, до поліційної години. Коли ми стали неабияк нервуватися, що час спливає, поліційна година отот наближається, батько нарешті появився. Мав він втомлений вигляд. Попрохав чаю, жадібно випив і тут же, не роздягаючись, заснув на канапі. Згодом розповів нам про свої пригоди.

Вийти зі Львова йому вдалося легко. Знайомими бічними стежками оминув німецьку заставу на рогачці і вийшов на шосе. Над'їхав селянський віз, і господар без слова погодився підвезти. Селянин цікавий був почути від людини з міста у той мінливий час свіжі новини. У Глинній Наварії теж швидко знайшов потрібну єврейську хату. Прийняли його не без обережної

настороженості. Прочитали записку, а потім делікатно попросили пред'явити паспорт. Аж тоді, пересвідчившись, що він є той, про кого пише Блязер в записці, покликали родича Малки. Появився середніх літ худорлявий чоловік у бідному, поношеному одязі з переляканим, застиглим виразом обличчя. Родич Малки знав про домовленість з Блязером і був готовий якстій рушити до Львова. Відбулося прощання з родиною з трьома малими дітьми. Всі розчулилися.

План батька мав такий маршрут: обійти Наварію городами, загумінками, щоб ніхто їх не запримітив, а там далі вийти на битий шлях і зупинити попутну підводу. Спочатку все йшло за планом. Коли вони вже минали село, раптом у видолинку натрапили на міліцейську засідку.

– Ти куди, Мошко, зібрався? – насмішкувато сказав міліціонер, поправляючи рушницю.

Родич глипав на батька злими очима, підозрюючи, що він у змові з міліціонерами. Але скоро переконався, що це не так. Міліціонери стали жорстко допитувати батька хто, звідки, де працює. Тато показав їм паспорт, потім німецьку довідку з місця праці. Тоді старший міліціонер сказав батькові, що він вільний, може собі йти.

– А той? – вказав батько на родича Малки, що стояв збоку ні живий, ні мертвий.

– Його заберемо з собою.

– І що з ним буде? – тихо спитав батько.

– Відведемо на цвинтар і там пристрелимо. Він агент НКВД. Через нього багацько наших людей вивезли на Сибір.

– Але ж це повинен вирішити суд, – запротестував батько. – Не можна самовільно страчувати людей.

– Йде війна, який може бути суд? – усміхнувся міліціонер.

– Подумайте собі, – сказав батько, – як це буде виглядати. Усі євреї в Наварії знають, що українець його вивів з хати. Виходить, я вивів людину на смерть. Де тоді моя честь? Тоді стріляйте нас обох, раз ви готові вбити людину без суду.

Міліціонер зняв рушницю і штовхнув прикладом батька в груди.

– Забирайся геть! – процідив сердито. – Невідомо хто ти є насправді, може, так само агент енкаведе. Будеш багато патякати, і ти опинишся на цвинтарі. Йди геть, поки ми добрі!

Тоді батько витягнув посвідчення з ОУН, яке справило на міліціонерів приголомшуюче враження. Посвідчення довго і уважно вивчали, навіть розглядали на світло. За словами тата, міліціонерів вразив підпис окружного провідника, якого вони, виявилось, знали особисто. Задали пару контрольно-перевірочних запитань і, переконавшись, що посвідчення справжнє, спустили з тону.

– Куди ви прямуєте? – запитали.

– До Львова, – відповів тато.

– А чому разом?

– Маю таке завдання, – відповів тато.

Почувши ті слова, міліціонери виструнчилися.

– Зичимо успіху! – побажали.

Більшу частину дороги здолали пішки, бо родич Малки боявся сідати на попутні підводи. Але справа зроблена: батько привів його цілого і здорового.

34

Старі, з австрійських часів, житлові будинки у Львові мають здебільшого внутрішні балкони. Довгі, з залізним поруччям, ці балкони оперізують поверхи таких будинків з краю в край. Влітку у гарну погоду жіноцтво нашого кварталу любило на гамірливих внутрішніх балконах ніжитися на сонці. Мамам і бабусям зручно було теж з висоти поверхів наглядати за своїми юними нащадками, що гралися з ровесниками внизу на подвір'ї. Голосні розмови перелітали з балкона на балкон, траплялося, що говорили одночасно кілька поверхів нараз. Серед мешканців панували доброзичливі стосунки спільноти і мало не родинна лагідність.

Будинки із внутрішніми балконами подобалися і вуличним музикантам. Сценою для музик служило подвір'я, тому їх зазвичай називали «подвірковими». Послухати і подивитися подвіркових артистів мешканці виходили на балкони, утворюючи там глядацьку публіку. В подяку за концерт належалися

дрібні монети. Їх загортали в папірці, аби не розгубилися по подвір'ї, і в такому вигляді кидали вниз, цілячись у підставлений капелюх музиканта. Подвіркові концерти користувалися незмінною увагою нашого жіноцтва, яке мало свої улюблені пісні. Вуличні скрипалі часто виконували одну із них – сентиментальну єврейську пісеньку про містечко Белз: «Мейн штейтеле Белз».

Kochany mój Belz,
Maleńka mieścina,
Gdzie moja rodzina,
Gdzie dom mój byl.

Ця тужлива, мелодійна пісня сприймалася як своєрідний гімн галицького еврейства.

Матронам, які висиджували влітку на внутрішніх балконах, перепадали з подвір'я ще й інші розваги. Якось серед чоловіків кам'яниці зайшла мода проводити у погожий вихідний день шахові змагання. Відбувався шаховий бліц-турнір прямо на подвір'ї. Глядачі на балконах з нетерпінням чекали на закінчення кожного поєдинку. Той, хто програв, мав, згідно з домовленістю, встати на повний зріст, повернутися обличчям до глядачів на балконах і тричі вигукнути на повний голос: «Я – не грач, а – партач, люди, навчіть мене грати!». У відповідь з усіх балконів нісся нестримний регіт.

З вибухом радянсько-німецької війни товариське життя на спільних балконах обірвалося. Ніхто більше не виходив побалакати з сусідами, погрітися на сонці. Балкони спорожніли.

Наприкінці липня з верхнього балкона будинку, розташованого на вул. Янівській 16, долетів до нас галас крикливої суперечки. Ми стали придивлятися, що там відбувається. Під дверима квартири, що виходила прямо на балкон, син двірнички Микола про щось затято сперечався з її господарем. З приходом німців Микола, недавній селюх, зробився поліцаєм. Його сусід за радянської дійсності працював службовцем в облвиконкомі. Микола, молодий ще хлопець, силоміць тягнув кудись статечного літнього сусіда, який опирався з усіх сил.

Раптом відчинилися двері і на балкон вискочила чорнява дівчина, яку звали Адою. Дружила вона з Ідою Штарк, і в нас

й усі знали. Ада вхопила за плечі статечного чоловіка, що був її батьком, і стала тягнути назад до помешкання, а Микола тримав його за рукав і тягнув на сходову клітку. Всі троє при цьому сильно кричали. Ада все ж таки перемогла – затягнула батька назад у хату.

Приголомшений рішучою відсіччю, Микола безрадно штупцював на балконі під їхніми дверима. Нарешті зібрався з духом і почав безперестанку люто гримати в двері. Коли стало зрозумілим, що він не зупиниться і поламає благенькі засклені двері, його впустили до помешкання. Незабаром він звідти вийшов, тримаючи за рукав статечного сусіда. Так вони разом відійшли від дверей на кілька кроків.

Але за ними знову вибігла розлючена Ада і стала відбирати батька. Гострий жіночий крик лунав над принишклим подвір'ям. Ні перекричати, ні втримати сусіда Микола не зумів – Ада ще раз повернула батька до хати.

Похнюпившись, Микола зник. На балконі все затихло. На тому, здавалось, інцидент вичерпався. Але насправді драма тільки розгорталася.

Через короткі хвилини Микола повернувся з двома німецькими жандармами. Львів'яни щиро ненавиділи українських поліцаїв, але не дуже їх боялися. З поліцаями могли вступати в суперечки, входити з ними, як говорилося, в «коншахти» (таємні зносини), давати їм хабарі та постійно з них, переважно вихідців із села, кпинити. Популярною стала дошкульна приповідка: «Як я жив на селі, то я пас корови, а тепер у місті я пан постерунковий». Зате німецьких жандармів, подібно як совєтських чекістів, люди боялися, мов вогню. З ними в ніякі суперечки, зрозуміло, навіть не пробували вступати.

Жандарми, не заходячи до середини квартири, викликали господаря на балкон. Переляканий до смерті, той слухняно вийшов. Його підштовхнули рушницею у напрямку сходової клітки, де чекав Микола. Нараз з квартири, вже вкотре, вибігла Ада і розпачливо заголосила. Жандарми зупинилися. Як потім розповідали близькі сусіди, що все чули, Ада кричала до німців, навіщо і куди вони забирають її батька. Жандарми спокійно пояснили, що він, як більшевицький функціонер, підлягає суворому

покаранню. Ада заскиглила і стала крізь сльози обзивати німців бандитами, на що жандарми наказали «проклятій єврейці, якій пора здохнути», долучитися до батька.

– Ні! – скрикнула у нестямі Ада. – Не дочекаєтесь! Мене не візьмете!

Вона вхопилася за поруччя балкону, перегнулася вперед головою вниз і відпустила руки. Ми почули лише глухий удар на бетонному подвір'ї.

Через декілька днів Микола зайшов у коридор своєї брами, приклав до скроні пістолет і натиснув на гачок.

35

Наприкінці липня кухар Матіїв приніс нам по секрету нову українську політичну летючку. Ставало ясним, що німці йдуть на Схід не визволяти з большевицького ярма, а завойовувати собі життєвий простір (лебенсраум). Досі ми знали антикомуністичні, ще раніше – антипольські летючки, але ця, як сказав Матіїв, була проти німців. Двосторінкова, довжелезна, виготовлена на тонкому, цигарковому папері, надрукована через кальку. Зверху йшов ідеологічний епіграф: «Свобода народам і людині», а внизу – заклик «Слава Україні!».

Зміст цієї прокламації складався з двох частин: історичної та прогностичної. У полемічно-історичній йшлося про те, що саме український народ, а не німці, першим з 1917 року розпочав боротьбу з большевизмом і веде її безперестанку вже чверть століття. В прогностичній частині застерігалося німецьке керівництво від ілюзій, що їм вдасться без українців подолати московсько-большевицьку імперію. У заключній частині запевнялося, що українські націоналісти ні за яких обставин не припинять боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу. Такі летючки набрали тоді поширення серед українців Галичини. Ознайомитися з летючкою батько дав Мусьові Штарку. Той уважно її прочитав, окремі місця двічі, замислився, а потім сказав: «Тут Гітлер може поламати собі зуби».

Більшість львів'ян думала інакше. Люди були переконані, що німці війну майже виграли. Німецька армія переможно рухалася вперед, червоноармійці здавалися в полон цілими пол-

ками, думалося, ще місяць-два – і все закінчиться. У центрі міста, там, де площа Підкови, встановили величезний стенд з картою Східної Європи. Карта мала демонструвати актуальний стан фронтових дій. Прямими чорними лініями з Заходу на Схід позначався блискавичний наступ німецьких військ. Що три дні чорні лінії домальовувались на декілька сантиметрів все далі і далі на Схід. Ще трохи – і лінії дійдуть до кінця карти. Через Львів на Схід марширували свіжі частини вермахту, сповна оснащені новою технікою та озброєнням. Шинок на розі Клепарівської змінив вивіску на «Bierenschranken nur für Militär» (Пивна для військових), куди цивільних не впускали. Зранку до вечора тут товпилися молоді, бадьорі солдати, весело горлаючи, ніби війна вже переможно закінчилася.

Тим часом німецька адміністрація повністю взяла під свій контроль місто. Одного дня Микола Щур схвильовано розповів про подію біля банку «Дністер», що на вулиці Руській. У цій знаменитій будівлі розміщувалися новоутворені розмаїті українські установи.

– Іду Руською, – оповідав Щур, – коли зауважую, що сюди під'їжджають великі криті автомашини. Це мене чомусь насторожило. Відійшов убік, без поспіху закурив, спостерігаю. Дивлюся, з будинку «Дністра» німці виводять людей і пакують у криті вантажівки. Якби я надійшов кілька хвилин раніше, і мене б замели.

Того дня, а було це 15 липня, через два тижні після вступу німців до Львова, ґестапо провело масові арешти серед українських політичних активістів по всій Галичині. Головний удар спрямовувався проти ОУН, яка була стрижнем національного визвольного руху. Кілька днів перед тим ґестапо таємно заарештувало Степана Бандеру, Ярослава Стецька та інших провідних діячів революційної ОУН. Треба сказати, що існувала ще одна організація, мельниківців, яка теж носила назву ОУН, і їх донині часто плутають. Складалася мельниківська ОУН здебільшого з емігрантів та групи опортуністично налаштованої інтелігенції, і відчутного впливу на широкі верстви українського суспільства вона не мала. З літа 1944 року вона остаточно втратила в Україні усякий вплив. Ці дві (зовсім різні) організації з окремим керівництвом, з різними структурами час-

то навмисне розглядають як дві фракції однієї і тієї ж організації, що не відповідає дійсності.

З 15 липня революційна ОУН (бандерівці, за ґестапівською термінологією – «Bandera-Leute») вийшла на шлях безкомпромісної боротьби з гітлерівською Німеччиною. Про цей факт не люблять згадувати дослідники антиукраїнського спрямування. Того ж дня оприлюднено німецьке розпорядження, за яким євреї, старші 14 років, зобов'язані носити на правій руці білі пов'язки з шестикутною голубою зіркою Давида. Кравець Валах за декілька годин наробив потрібних пов'язок на весь квартал. На перший погляд заведення спеціальних єврейських пов'язок виглядало на дурнувату примху німецької адміністрації, що згадала середньовічні звичаї, коли у деяких країнах євреїв змушували носити ознакування. У дійсності ж пов'язки започаткували організований, заздалегідь чітко продуманий процес ізоляції євреїв від решти населення.

Іда Штарк заявила, що вона як єврейка з гордістю носила би національну зірку Давида, проте, оскільки до цього її змушують вороги, вона не зважатиме на ґестапівські погрози. Її мати Хая Штарк, знаючи доччин характер, заплакала. На дверях вона причепила великий білий аркуш паперу з написом: «Виходиш з дому, не забувай про пов'язку», але це мало допомагало. Щоразу, коли Іда виходила з дому, чути було голосіння старої Хаї. Щоб не травмувати матір, Іда погоджувалася надягати пов'язку, але кожен раз треба було її до цього слізно вмовляти.

Натовп пішоходів на львівських вулицях розділився візуально на євреїв з білими пов'язками і неєвреїв, або за німецькою расовою теорією – на семітів і арійців. У повсякденні ці расистські, окупаційні терміни не прижилися, при потребі вживалися старі назви: євреї і християни. На пов'язки львів'яни не звертали ніякої уваги, але звертали німці.

Раз ми з Ґердом балакали на початку Янівської вулиці. Перед самою війною, про що я вже згадував, він прибув з Данціга (тепер Гданськ) і привіз з собою німецький молодіжний одяг: шкіряні шорти, мешти на товстій підошві, широкий ремінь. Ґерд якраз був у цьому вбранні. З Янівських казарм на-

йшла пара немолодих солдатів-тиловиків, які голосно про щось сперечалися. Ґерда мов струмом ударило. «Це «данціґери», – шепнув він мені і поквапився їм назустріч.

Хлопець сміло зачепив їх, і вони утрьох радісно і збуджено заговорили твердим прусським акцентом (на чужині земляки сприймаються як родичі). Білявий стрункий Ґерд зовсім не скидався на єврея. Радше виглядав типовим німецьким хлопчиськом, якого зображали на рекламних ілюстраціях. Під час бесіди Ґерд стояв якось боком і німці довго не помічали його єврейської пов'язки. А коли помітили, враз спохмурніли, принишли. Їхні обличчя не виражали ненависті, скоріше співчуття і жаль. Один з них добув з солдатської сумки банку консервів і тицьнув Ґерду в руки. Солдати спішно покинули його, ніби особу, хвору на проказу. Збентежений до сліз, Ґерд спробував до мене усміхнутися, але це йому не вдалося.

36

Навантаження на транспортні артерії Львова з пересуненням фронту далеко на схід помітно знизилося. Щезли моторизовані військові колони, як і довжелезні валки в'ючних мулів, через які нераз годі було перебратися на протилежний бік вулиці. Але спад перевезень не стосувався перехрестя Городоцької та Янівської вулиць. Тут сходилися аж чотири трамвайні колії і бурхливо вирував безкінечний потік автомобілів, мотоциклів і кінних упряжок. На роздоріжжя поставили регулювальника транспортного руху з так званої української допоміжної поліції («Ukrainische Hilfspolizei»). Регулювальник мав поперемінно, залежно від нагромадження, затримувати рух на Городоцькій, щоб пропустити транспорт з Янівської, а згодом навпаки – затримати рух на Янівській, щоб пропустити транспорт з Городоцької.

З часів Визвольних змагань відомі були два фасони українського військового накриття голови. В армії УНР військові шапки мали круглу форму, їх називали «петлюрівками». В армії УГА шапки мали спереду роздвоєння, їх називали «мазепинками». Службовці української допоміжної поліції носили мазепинки, кокарди з тризубом, темносині блюзи і чорні штани.

Для львівських поляків спостерігати на рухливому перехресті фігуру в ненависній мазепинці з тризубом, що нагадувало їм вояків УГА, було як плювок у душу.

Одного разу з Городоцької вниз над'їхало на роздоріжжя відразу чотири-п'ять лімузинів. Регулювальник забороняючим жестом затримав їх, забезпечивши проїзд транспорту з Янівської. З легковиків залунала лайка обурених пасажирів, а ними були німецькі офіцери. Цивільні пішоходи, зауваживши щойно виниклу конфліктну ситуацію, зупинялися. Так несамохіть почала збиратися юрба.

Регулювальник з упертості чи неуважності не давав лімузинам позачергово негайної дороги і далі продовжував пропускати транспорт з Янівської. Нарешті він милостиво дозволив їм проїхати, давши рукою знак: дорога вільна. Однак легкова кавалькада не зрушила з місця. Замість того, відчинилися дверцята автомобіля і вийшов бравий полковник. У літньому військовому френчі симпатичний білявий полковник мав надзвичайно картинну поставу. Треба сказати, що німецька офіцерська форма виглядала вишукано елегантно. Бравий полковник зробив декілька кроків, розминаючи ноги, потім, мигцем глянувши на поліцая, кивнув йому пальцем:

– Komm!

Поліцай, або точніше поліцист, бо так вони самі себе називали, розгублено зам'явся. Полковник грізним тоном повторив:

– Komm!

Юрба зловтішно розсміялася. Український поліцист підпорядковувався не тільки своєму начальству, а й кожному німцеві в уніформі. Явно неохоче поліцист покинув свій пост і наблизився до лімузина. Полковник відвів очі від виструнченого поліциста і весело глянув на юрбу, яка зацікавлено спостерігала за його діями. Усміхаючись, він демонстративно неквапно надягав лайкові рукавички. З автомашини вийшов ординарець і, поклавши руку на кобуру, став за спиною свого командира. З кожного лімузина вийшло по одному офіцеру. Публіка затихла.

Покінчивши вовтузитися з рукавичками, офіцер зміряв очима поліциста. Той був вищим, сильніше збудованим. Танцювальним кроком полковник підійшов ближче, розмахнувся і ляснув

щосяли його в пику. Юрба радісно засміялася, почулися оплески. Так під регіт польської публіки німецький полковник гучно ляскав беззбройного українського поліциста по щоках. Той стояв мовчки, не рухаючись, по команді струнко, і тільки обличчя налилося кров'ю. В якийсь момент він затиснув кулаки, відчувалось, що його розпирає лють і на удар може відповісти нищівним ударом. Поліцист був молодшим і дужчим. Але в останню секунду він спам'ятався. За прояв активного спротиву його б застрелили на місці. А полковник під оплески пішоходів бив усе дужче, увійшовши в смак. З почервонілого поліциста від сильного ляпаса злетіла мазепинка. Він рвучко підняв її і, покинувши пост, бігцем помчав у бік Городоцького поліційного комісаріату. Такого зловтішного реготу юрби, який полетів йому навздогін, я не чув за всі роки окупації.

Більше на перехрестя українських поліцаїв не виставляли. З погляду гітлерівської расової ідеології, неприпустимо було, щоб якийсь українець щось забороняв чи дозволяв німцеві. Гауляйтер України «брунатний пес» Еріх Кох полюбляв говорити, що коли йому трапиться здибати українця, гідного сидіти з ним за одним столом, то він накаже його негайно розстріляти. Гітлер застерігав: «Тільки німець повинен носити зброю, і не слов'янин, ні чех, ні козак, ні українець». За уявою Гітлера, українці належать до раси кроликів, які не мають права на власну державу, а повинні лише працювати на німців і в перспективі звільнити територію під німецький «лебенсраум». Український народ, як і решту слов'ян, гітлерівці мали за найнижчу расу, хоч нібито арійську, але не набагато кращу від неарійських євреїв і циган.

Презирливо-зневажливе ставлення німців відчували до себе всі львів'яни і загалом населення Галичини на кожному кроці. Хто твердить про українську колаборацію (співробітництво) з гітлерівцями, той або лукавить зі спеціальною українофобською метою, або зовсім не розуміє ментальності тодішніх німців, наскрізь просякнутих ідеологією шаленого расизму. Ніяка політична співпраця німців з українцями, ні взагалі будь-яка рівноправна співпраця, в точному недвозначному розумінні цього слова, в принципі була неможлива. Деяким

українцям вибірково дозволялося тільки прислужувати «расі панів». Не існувала жодна українська колаборація, всупереч твердженню українофобів, було лише прислужництво. Найяскравіше це видно якраз на прикладі «української допоміжної поліції», про що мова йтиме ще далі.

37

З відсуненням лінії фронту на схід до Дніпра, міське буття швидко налагоджувалося, принаймні зовні. Запрацював водогін, електростанція дала струм, на кухнях появився опалювальний газ, на вулицях задзеленчав трамвай, стали до ладу підприємства, відкрилися кінотеатри, і навіть ресторани та кав'ярні. Однак потреба в хлібі насущному виросла для простих львів'ян у проблему, яка з кожним днем загострювалася. Не зарадило харчовій кризі запровадження німцями продуктових карток (Lebensmittelkarte). Дорослим на таку картку призначалося 300 грамів хліба. Інших продуктів, переважно малокалорійних круп'яних виробів, видавали теж недостатньо. Підраховано, що харчів на місячні картки вистачало від сили на два тижні.

Мешканці єврейського роду і цього не отримували. Для них, крім низки дискримінаційних обмежень, серед яких психологічно дошкульним був примус носити пов'язки з зіркою Давида, реально нестерпною стала гітлерівська продовольча політика. Встановлений для львів'ян мізерний продовольчий пайок був для єврейської частини населення урізаний ще наполовину. Норма хліба на дорослого виносила заледве 150 грамів, для дітей – менше ста грамів. Фактично єврейську спільноту ґестапо посадило на карцерний режим харчування, з далекоглядним прицілом, що голодні, виснажені, деморалізовані люди не чинитимуть злочинцям опору. Бо людина, яка змушена постійно думати лише про їжу, є неповноцінною.

Проте вимоги життя сильніші від бюрократичних розрахунків і планів. Щоб не сидіти впроголодь, мешканці нашої кам'яниці шукали і у різний спосіб знаходили вихід. «Війна війною, – говорилося у ті часи, – але жити якось треба». У кінці вулиці Бема (тепер Ярослава Мудрого) розташувались величезні, споруджені ще австрійцями, інтендантські склади. Для

транспортування військових вантажів туди проклали навіть трамвайні рейки. На тих складах несли службу непридатні до бойових дій німецькі підстаршини. Кидалися у вічі незграбні фігури «інтендантських пацюків». Військова уніформа, розрахована на типові, стандартні розміри, пасувала їм, як гороховим опудалам. Кравець Валах без труднощів увійшов з ними в діловий контакт. Отож, Валах став обшивати непоказних тиловиків, надаючи їм за допомогою своєї чарівної голки бравого вигляду. Взамін вони носили йому в службових портфелях делікатеси: білий хліб, м'ясні консерви, мармелад.

Не один кравець знайшов вихід зі скрутного становища. Батько Іцхака Мотль Ребіш якимось чином влаштувався на хлібокомбінат. Він повертався з пекарні не тільки обсипаний борошном, від нього смачно несло хлібним духом. Домовласниця Вайсман влаштувалася у продовольчій крамниці. А Микола Щур поміняв своє малоприбуткове шевство на працю у фірмі Бачевського, що виготовляла знамениті горілки і лікери. У війну спирт – валюта валют. Про нагальну потребу перейти татові на якусь «хлібну» роботу говорилося у нас вдома постійно. Вижити на мізерну зарплату друкаря стало вельми сутужно.

Невдовзі львівські євреї відчули на собі новий удар німецької методичності та наполегливості. На їхню громаду для відбудови міста німці наклали височенну контрибуцію і одночасно взяли багато заручників з числа видатних єврейських громадян. Справа контрибуції викликала бурхливі дискусії. Штарк і Блязер оцінили контрибуційну данину, як надійний спосіб відкупитися від переслідувань. Говорилося, що треба розбійникам заткати пельку, і вони тоді заспокояться. Наївні люди ще достоту не розуміли, з ким мають справу.

За дорученням спеціально утвореної громадської комісії, збором контрибуційної данини у нашому будинку займався Іцик Ребіш. Звідкись Іцик був належно обізнаний з матеріальним становищем мешканців, і кожній єврейській сім'ї призначив відповідну до статків квоту контрибуції. На цьому тлі виникали нарікання і дрібні перемовки, адже нікому не легко задаром розлучатися з нажитим майном. Однак усі підкорилися Іцикові. Лише несподівано гостро збунтувалася проти

рознарядки сім'я фармацевтів Тевелів. Назначена квота їм видалася несправедливо завищеною. Йшлося там про якийсь сімейний браслет з коштовним камінням, який Роза Тевель нізащо не хотіла віддати.

Навіть через щільно зачинені двері було на весь будинок чути палку сварку за цей браслет. Іцик як ошпарений вискочив з їхньої квартири, почервонілий від досади, і кудись спішно побіг. Повернувся зі статечним чоловіком, схожим на рабина. Високий голос Рози знизився, ставав усе тихішим і тихішим, а в кінці зовсім затих. Знайшлися, мабуть, переконливі аргументи. З квартири вийшов Іцик, тріумфально несучи шкатулку з коштовним браслетом. Так фармацевти, як і багато інших родин, змушені були позбутися сімейної реліквії, що переходила з покоління в покоління.

Роза і Маєр Тевелі трималися підкреслено осторонь решти мешканців. Навіть у бомбосховищі, де всі вимушено збиралися гуртом, вони рідко спілкувалися з сусідами. Відчувалося, що Тевелі любили перебувати на самоті. Їм добре було разом без нікого чужого. Освічені, красиві – вважалися гарною молодою парою. Я любив спостерігати ті випадки, коли їм доводилося вступати в розмову зі сторонніми. Якщо говорив Маєр, то Роза не зводила з нього палаючих, мов зірки, мигдалевих очей, які світилися щастям. І навпаки, якщо говорила Роза, то Маєр не зводив з неї закоханих очей. Між собою вони розмовляли лагідним, ніжним тоном, що нагадував пташиний щебет. Інколи вони довший час невідривно дивилися одне на одного, і тоді їхні обличчя світилися радістю. Вони були мов одна душа. Частенько теж, взявшись за руки, мов діти, всміхалися одне до одного, сяючи з утіхи.

Високі, стрункі, були вони надзвичайно схожі між собою. Колись, ще перед війною, я запитав маму, чи Роза і Маєр справді дивно подібні, чи мені так видається. Мати, задоволена моєю спостережливістю, відповіла з усмішкою, що тут немає нічого дивного, адже вони двоюрідні брат і сестра. Наприкінці тридцять дев'ятого року в них народився гарний хлопчик. Через якийсь час виявилося, що дитина не говорить і має непереборні труднощі з ходінням.

38

З вибухом війни припинилися наші традиційні літні прогулянки на природі. Влітку діти і підлітки близьких до нас кварталів постійно збиралися на розлогому зеленому пагорбі, який мав аж три назви: дві офіційні та одну посполиту. Офіційно пагорб називали то «Горою страти», бо тут відбувалися страти гайдамаків, то парком Вісьнєвського, бо тут австрійці повісили і поховонили двох польських терористів – Вісьнєвського і Капусцінського, пам'ятник яким там стоїть досі, а нащодень у поточній розмові, пагорб просто йменували «гицля» гора, бо біля її підніжжя колись жив міський гицель (живодер). За горою «гицля» аж до широкого і глибокого яру, де містилося військове стрільбище, та ген аж до Будинку інвалідів простягався горбистий пустир. На траві, під тінистими кущами на цій мальовничій місцині любили відпочивати цілими сім'ями сотні простих львів'ян. У переносних буфетах жваво торгували морозивом, солодощами та молочними виробами. Зараз ця місцевість щільно забудована коробками багатоповерхових будинків у стилі «розвинутого соціалізму». А сам пагорб з доріжками, незугарно вимощеними потрісканими бетонними плитами, перетворився у брудний, затоптаний скверик для звісних собачих потреб.

Якось ми з Павлом Матіївим після багаторічної перерви заглянули туди і не повірили очам своїм, як зуміли післявоєнні господарі міста сплюндрувати затишну зелену оазу нашого дитинства. Але що ж дивуватися, коли після війни до керівництва містом приїхали зі сходу всуціль малоосвічені чужинці, до того ж «деревенщина», яка органічно була нездатною розуміти особливості стародавнього європейського міста. Для них як взірець містобудівництва устaлився вигляд невпорядкованої довжелезної російської «прамишлєнной дєрєвні», а вершинним мистецтвом архітектури – нудні, псевдопомпезні, казармоподібні будівлі столиці їхньої «родіни». Це ж вони виказали фатальну безпорадність з водопостачанням, каналізацією, транспортом і міським бруком. Післявоєнні міські власті «насазідалі» у Львові жахливих передмість з хаотичною, одноманітною

низькоякісною житловою забудовою. Щоб якось хоч трішки вивищити пам'ятник своєму лисому ідолу, здійснили реконструкцію площі перед Оперним театром у такий спосіб, що ця перлина львівської і європейської архітектури позбулася вхідних сходів і стала нижчою на півметра.

До слова, до війни львівські парки за австрійською традицією дбайливо і старанно доглядалися. У кожному парку реально, а не лише у паперових звітах, працювали повний робочий день сторож, двірник, садівник. Паркові стежки не заливали канцерогенним асфальтом, а утрамбовували подрібненою цегляною крихтою, що давало змогу надлишку вологи легко просякати в землю, не утворюючи калюжі. Обабіч простягалися чисті, незамулені канавки. Мураву відгороджували від стежок невисокими, пофарбованими в зелений колір дерев'яними стовпчиками, між якими блищав натягнутий дріт. Ходити можна було лише по доріжках, а не човгатися, як кому заманеться, в усіх напрямках парку. Кущі та дерева висаджувалися за продуманим композиційним планом, а не абияк. Трав'яне покриття ретельно плекали, підсівали і чистили, щоб на радість людям утримувати живий смарагдовий килим серед міських мурів. Псів у парках не вигулювали.

Влітку 1941 року «гицля» гора спорожніла. Припинилися й наші спільні заміські прогулянки, які влаштовував непосидющий Самуель Валах. Кравець народився у містечку Гримайлів, що на Поділлі. З гримайлівського дитинства він виніс зачароване захоплення українською народною піснею та любов до чудової подільської природи. Народних пісень він знав не менше, ніж музикальний українець, а щодо природи, то околиці Львова трохи нагадували йому його рідне Поділля. При всякій нагоді, збираючи навколо себе галасливу компанію, Валах проводив життєрадісні походи в Брюховичі, на Чортову скелю, на Кайзервальд або ще кудись.

Спекотним, трагічним літом 41-го року львівські євреї стали уникати зайвої зустрічі з німцями і без нагальної потреби на вулицях не показувалися, відсиджувалися вдома. Батьки перестали випускати дітей на вулицю, для забави та ігор їм залишалися тісні подвір'я. Йосале дуже тим мучився. На додаток

на нашому подвір'ї стало неможливим ні пограти в м'яч, ні навіть голосно скрикнути. В Мормурека раптово померла донька і ми своїм дзвінким галасом заважали йому дотримуватися обряду жалоби. Зі своєї кімнати Мормурек виніс усі меблі, застелив підлогу килимом і без взуття в самих шкарпетках сидів на ньому. Так Мормурек цілими днями, сидячи на килимі, приймав від знайомих співчуття, віддаючись посту та молитві.

Десь у ті дні розійшлася неймовірна вістка, що німецькі сапери методично знищують у Львові синагоги. Не рахуючись ні з чим, німці зруйнували в центрі міста «Золоту розу» – синагогу, яку в середньовіччі спорудив знаменитий архітектор Павло Римлянин, той що збудував Успенську церкву та костел Бернардинів (тепер церква св. Андрія). Неподалік від нас німці знищили синагоги на старому єврейському кладовищі і на вулиці Бема. Гнітюче враження на моїх єврейських сусідів справило зруйнування величної синагоги на Старому Ринку, що називалася «Темпель». До неї ходили сім'ї Валахів, Блязерів, Ребішів та інших знайомих євреїв.

Мій нерозлучний друт Йосале мав світлу душу, наповнену щирим, простим, не скаламученим ще нічим релігійним почуттям, яке часто буває у підлітковому віці і яке іноді повертається на схилі віку, як дар небес. Чутка про знищення синагоги «Темпель» його доглибинно потрясла. Він не міг у це повірити.

– Ходімо, – звернувся Йосале до мене, – я мушу наочно пересвідчитися.

І ми пішли на площу Старий Ринок, обминаючи головні вулиці, щоб не зустрічати німців. Йосале їх боявся. По дорозі, однак, ми побачили дивних солдатів в капелюхах, прикрашених півнячим пір'ям.

– А хто це? – здивувався Йосале.

Я часто вештався містом і вже знав, що у такий спосіб одягнена угорська військова жандармерія. Поблизу вокзалу, на теперішній вулиці С. Бандери, стояла військова частина угорської армії.

Нарешті без пригод ми добралися до того місця, де колись стояла синагога «Темпель». Німці спочатку підпалили її, щоб вигоріло убранство храму, а потім заклали динаміт і підірвали

будівлю. Сапери виконали свою справу вміло – цегла не розлетілася по площі, не загородила уламками трамвайну колію, що проходила поряд, а рівно, великими кусками мури синагоги розпалися на місці, немов осіли.

Йосале довго споглядав на руїни синагоги «Темпель», обійшов усю синагогу по периметру, постояв у задумі і спитав гіркотно:

– Як Бог таке дозволив?

39

Розташований у самому центрі Львова розлогий міський парк корінні львів'яни не називали інакше, як Єзуїтський город. Нова, невмотивована назва парк Костюшка не прижилася. (Теперішня назва парк Івана Франка теж не дуже популярна.) Завдяки центральному положенню і усебічним широким алеям Єзуїтський город є зручним пішоходним вузлом для навколишніх мешканців. Через цей тінистий міський сад мені доводилося часто ходити в різних напрямках.

У довоєнний час парк служив місцем розваг і дозвілля. Функціонував тут літній кінотеатр. Поблизу містився ресторан. У парковій ротонді давалися музичні концерти. На дитячому майданчику з пісочницями, турніками і гойдалками гомоніли діти.

Тепер все щезло, оніміло. Лише верхніми алеями блукав дивний жебрак – казали, збожеволілий оперний співак. Він поволі, нога за ногою, йшов алеєю і час від часу ритмічно проказував сильним, поставленим голосом одну й ту ж саму фразу:

– Дай ґрош! Дай ґрош!

Спонукальний тон і тембр голосу звучав ненамарно: перехожі опускали в металеву посудину, яку прошак тримав у руках, дрібні монети. Подателям дивний старець не дякував. Він взагалі не розмовляв, а лише ритмічно, як автомат, у рівних проміжках часу виголошував потужним голосом:

– Дай ґрош! Дай ґрош!

Одного разу, коли я ніс батькові в друкарню на вулицю Сокола обід і вийшов, за звичкою, на пряму нижню алею Єзуїтського городу, мене зупинив грізний окрик: «Halt!». На доріжці стовбичив жандарм і застережливо помахував транспорт-

ним жезлом. Німець підняв переді мною круглий червоно-білий щиток жезла, показуючи, що необхідно перейти на іншу, нишу алею. Аж тепер я зауважив, що перед фасадом університетської будівлі виднівся поліцейський ланцюг. Сам фасад був удекорований звисаючими червоними гітлерівськими стягами, що мали посередині біле коло, а в колі чорну свастику. Долітали маршові звуки духового оркестру. На унікальній, що гасила шум транспорту, дерев'яній проїжджій частині Університетської вулиці застигли розкішні лімузини. Біля входової арки тупцювала збентежено пара дівчат у ритуальній на такий випадок українській народній ноші. Обвішані розмаїтою апаратурою метушилися фотографи. Для кожного спостерігача було зрозумілим – відбувається церемонія вітання якогось високого німецького достойника. Поспішаючи, щоб не згаяти обідню перерву, я аж на виході з парку, під пам'ятником Голуховському, дізнався від зібраних там зівак, що до Львова з Кракова приїхав губернатор. Вітали промінентну особу, як це часто донині трапляється, спеціально підібрані, довірені люди, що мали відігравати роль вдячного місцевого населення. А справжній народ, як ведеться, міг дивитися на урочистість лише віддалік, крізь поліційний кордон. Зрештою, зібралося тоді зовсім мало зацікавлених візитом людей.

У той день до Львова переймати від вермахту владу і запровадити в Галичині німецьку цивільну адміністрацію приїхав губернатор Ганс Франк. Рівно через місяць від початку окупації Львова німці взялися адміністративно облаштовувати західноукраїнські землі. Твердження Йонеса, що німці надали українцям якусь «широку внутрішню автономію», не відповідає правді. Несподівано для українського суспільства оголошено про приєднання Галичини до Генерального губернаторства («Generalgouvernement»). Під такою дивоглядною назвою гітлерівці організували в 1939 році на окупованій польській території тоталітарну адміністративну структуру, як своєрідну колонію Німеччини. Досі до складу Генеральної губернії входили чотири області–дистрикти: Варшавський, Краківський, Радомський і Люблинський. Наприкінці липня 1941 року в Берліні вирішено до Генерал-губернаторства, а не до «Райхскомісаріату Україна»,

приєднати ще дистрикт Галичина. Одночасно на території Галичини запроваджено окупаційні польські злоті.

Губернатор Франк, що мав постійний осідок в польському Кракові, виявив велике задоволення розширенням свого колоніального володіння за рахунок родючої української землі. Дистрикт Галичина («Distrikt Galizien») давав сільськогосподарських продуктів стільки, скільки названі чотири етнічно польські дистрикти разом узяті. Значення цього факту було дуже суттєвим. Власне у природній нерівноцінній якості ґрунтів полягає одна з головних причина минулих українсько-польських конфліктів, про що сором'язливо рідко говорять польські історики. А саме тут лежить ключ до розуміння українсько-польського антагонізму протягом сторіч. Польська етнічна територія є від природи доволі бідною: «piasek i lasek» (пісок і лісок). Ось чому наші західні сусіди безперестанку з пожадливістю зазирали на український чорнозем. В уяві поляків (і німців теж) Україна виростала до міфічного «Ельдорадо», ставала для них райською країною, яка опливає молоком і медом. Польський вісімнадцятирічний поет Трембецький писав: «Witaj, kraino mlekiem płynąca i miodem!». Аналогічна за тематикою поезія відома і в російській літературі:

Ты знаешь край, где все обильем дышет,
Где реки льются чище серебра,
Где ветерок степной ковыль колышет,
В вишневых рощах тонут хутора,
Среди садов деревья гнутся долу,
И до земли висит их плод тяжелый,
И чист, и тих, и ясен свод небес…

Століттями польські королі намагалися закріпити польський етнос в Галичині, на Волині та Поділлі, але марно. Стійкий опір автохтонів не допустив до цього. Зокрема, Галицький край, хоча зазнав деяких етнічних втрат, як був, так і зостався, попри всі намагання, українським, а не польським. Польські поселенці не становили тут ніколи більше 25%.

Приєднання в серпні 1941 року дистрикту Галичина до Генерал-губернаторства викликало обурення і протест з боку українського суспільства і радісну втіху серед польського.

І одні, і другі, засліплені ненавистю, забували, що приєднання здійснили німці в своїх власних інтересах, які аж ніяк не співпадали ні з українськими, ні з польськими прагненнями і сподіваннями. В перспективі українців і поляків, згідно з таємними гітлерівськими планами, мали з Галичини виселити, бо ця територія підлягала германізації та прилученню до Райху.

– Нас знову повертають під Польщу, – бідкався кухар Матіїв у розмові з батьком.

На ту пору кухар щонеділі приходив до нас у гості. Веселі шахові турніри давно припинилися – єврейським чоловікам стало не до розваг. Однак невгамовному Матіїву, який ціле життя полюбляв усякі азартні ігри, вдалося, замість команди шахістів, згуртувати компанію картограїв. Збиралися вони по неділях, щоб, як самі казали, «різатись в шістдесят шість» і «забити час».

За картярським столом обговорювалися також пекучі політичні новини. Коли зайшла мова про приєднання Галичини до Генерал-губернаторства, вуйко Камінський з неприхованою зловтішністю зауважив, що, бач, німці так само не визнають Галичину українською територією, як і поляки. Тоді біля церкви св. Юра почув я український варіант модного анекдоту: «Німці всіх задовольнили: жидам дали воші, полякам – гроші, українцям – поліцію, а собі забрали Галіцію». Євреї до цієї події поставилися байдуже. Правда, Малка Блязер повідомила моїй матері, що тепер, коли зникли кордони, вона матиме, ймовірно, можливість спілкуватися з сестрою, що мешкала у Варшаві. Проте шалений розвиток подій наповнився таким драматизмом, що львівським євреям стало не до гітлерівських адміністративно-територіальних поділів.

40

Несподівано з фронту до брата приїхав Михайло Щур. Прибув він з військового лазарету, на один день, по дорозі в тиловий шпиталь. Не був пораненим, але його обличчя набрало зловісного сірого кольору, очі глибоко запали, виглядав кепсько.

Батальйон «Нахтігаль», який він називав не інакше як легіон, брав участь у важких боях під Браїлівом, на підступах до Києва. Обороняла Браїлів добірна дивізія НКВД і бої там були

запеклі. «Мене, – розповідав Михайло, – разом з іншим стрільцем післали на розвідувальну стежу. Завдання ми дістали ризиковане: з'ясувати, де розмістився штаб дивізії противника.

Ми обережно заглибилися у рідкий ліс, терен на Вінничині хвилястий – то горбок, то долинка. Припускали, що штаб знаходитиметься у якомусь яру. Так і було. Ми знайшли той яр, у якому перебував штаб противника. Стояла там прикрита гіллям штабна машина з радіоантеною. Звідти, з яру, тягнулися вгору телефонні дроти, туди під'їжджали на мотоциклах зв'язкові.

Завдання своє ми виконали, тепер залишалося непомітно вислизнути назад. У зворотній дорозі, коли, пригинаючись, перебігали через якусь полянку, нас таки зауважили. Зав'язалася перестрілка. Ми побігли, а за нами посипався град куль. Одна з них наздогнала мого товариша і він впав з простреленою головою навиліт. Я побіг далі, розуміючи безнадійність свого становища. За мною гналося зо два десятка «бойцов». Шансів на порятунок не мав. А здаватися у полон невільно. Всі ми знали, солдатів з синьо-жовтими нашивками на барчиках рукавів комісари розстрілюють відразу.

Вибіг я на якусь заболочену долинку, глянь, між очеретом блищить озерце. Там, на Вінничині, розкидано по долинках чимало таких ставків. Чую, погоня насувається і ось-ось мене наздоженуть. Вирішив, прийшов мені тут кінець. В останній момент згадалися козацькі хитрощі, про які я юнаком читав у повістях Чайковського. Миттю зірвав грубе стебло очерету і пірнув з ним в озеро.

Ліг плечима на глиняне дно, а через очеретину став дихати. Погоня прочесала навколишні кущі і, не знайшовши мене, помчала далі. Хотів я вже вилазити з води, коли чую підійшла нова група солдатів. Розклали вони неспішно на березі вогонь та почали варити кашу. Один з кашоварів підійшов до того місця, де я заховався, зачерпнув води. На мить наші погляди зустрілися, але він, на щастя, мене у воді не розгледів, хоч я бачив його виразно. Мабуть, тінь верби мене спасла.

Лежу під водою, проте виразно чую, що робиться довкруги. Солдати повечеряли і посідали покурити біля багаття. А я лежу на дні ставка і замерзаю. І ще кляті п'явки кружляють

біля обличчя. Надійшов вечір, солдати гомонять і, як на зло, довго не влягаються спати. А мене від холоду стали бити дрижаки. Майже півночі довелося пролежати у воді, тільки десь над ранком вибрався зі ставка і крадькома відповз. Тіло начисто задубіло, голова йшла обертом, ледве якось добрався до своїх.

Хлопці, побачивши в якому я стані, кинулися на порятунок. Міцно розтерли спиртом усе тіло з ніг до голови. Напоїли чаєм з ромом, переодягли в сухе. Командир наказав відправити в лазарет. Лікарі боялися, що в мене почалося запалення легенів, але знайшли запалення нирок. Не знаю що ліпше. Тепер маю скерування до шпиталю в місті Франкфурт. Сподіваюся, там мене поставлять на ноги».

Михайло захоплено ще розповідав про українського командира леґіону – Романа Шухевича. З гордістю підкреслював, що німецький командир полку постійно спілкується з Шухевичем, радячись з ним у всіх важливих справах.

– Часто радиться з ним і сам командир дивізії. Шухевич – це людина великих військових здібностей, – говорив Михайло, – він достойний стояти на чолі майбутньої української армії.

Усіх цікавило, як ставляться до леґіону люди на східноукраїнських землях.

– Спочатку з недовірою, – відповів Михайло, – але пересвідчившись, що ми справжні українці, – з великою симпатією. На постої ми залюбки співали народні пісні. Це приваблює молодь і старших. Українці закохані в хоровий спів. Нам стали носити молоко, мед і неймовірно смачні яблука. Подібних я ніколи не їв навіть у Франції. Однак найбільше на українське населення впливає наш священик. Коли перед польовим вівтарем капелан відправляє Службу Божу за участю батальйонного хору, збігаються навколишні люди і моляться разом з нами. Жінки плачуть від зворушення. Адже там зовсім немає діючих церков, большевики їх давно знищили.

Розмова поволі зайшла на найголовніше. Тоді львівські українці мали одну єдину болючу тему: власна держава. Арешт українського уряду, Бандери, Стецька та інших провідних членів ОУН німцями, приєднання Галичини до польської Генеральної губернії, а Буковини до Румунії, недвозначно вказувало,

що Німеччина виступає проти української незалежності. «Чи може бути нашим приятелем той, хто виступає проти української незалежності?» – говорили львів'яни.

– Ми не присягали ні на вірність Гітлеру, ні на вірність Німеччині, – сказав Михайло, – ми присягали на вірність Україні. Ми воюємо за інтереси України, за інтереси Гітлера воювати не збираємося.

– А як же бути? – спитав хтось. – Адже солдати воювати зобов'язані.

– Ми не німецькі солдати, ми українські добровольці і воювати за Німеччину не будемо, – повторив Михайло.

– У воєнний час за відмову воювати розстрілюють, – сказав хтось.

Михайло спохмурнів:

– Не знаю, як це зроблять, Роман Шухевич щось, напевне, придумає. За Німеччину воювати не будемо.

На початку серпня 1941 року сотник Роман Шухевич вислав до Головної команди вермахту заяву, що, внаслідок арешту українського уряду і керівників ОУН, батальйон «Нахтігаль» не може надалі залишатися у складі німецької армії. Леґіон роззброїли і розпустили, а частину, перетворену в поліційний відділ, змусили один рік відслужити на Білорусі.

Михайло Щур приїжджав до брата ще кілька разів. Його здоров'я неухильно і швидко погіршувалось. Запалення нирок (піелонефрит) не піддавалося лікуванню. Через неповний рік він передчасно помер. Від природи Михайло мав гарний голос і любив співати. Під кінець життя наспівував лише одну і ту саму пісню. Згодом її чув нераз від інших осіб. Для розуміння тогочасних подій на Західній Україні варто навести слова цієї програмної для його покоління пісні:

Зродились ми великої години,
З пожеж війни і з полум'я вогнів –
Плекав нас біль по втраті України,
Кормив нас гніт і гнів на ворогів.
І ось ідемо в бою життєвому,
Тверді, міцні, незламні, мов ґраніт –

Бо плач не дав свободи ще нікому,
А хто борець – той здобуває світ.
Не хочемо ні слави, ні заплати –
Заплатою нам розкіш боротьби:
Солодше нам у бою умирати,
Як жити в путах, мов німі раби.
Доволі нам руїни і незгоди –
Не сміє брат на брата йти у бій.
Під синьо-жовтим прапором свободи
З'єднаєм весь великий нарід свій.
Велику правду для усіх єдину
Наш гордий клич народові несе:
«Батьківщині будь вірний до загину –
Нам Україна вища понад все!»
Веде нас в бій борців упавших слава –
Для нас закон найвищий – це наказ:
Соборна Українськая Держава –
Вільна, міцна, від Тиси по Кавказ.

41

Львівський передвоєнний магістрат прийняв постанову, вочевидь, слушну, яка забороняла торгувати на вулицях з рук молочними продуктами і яриною, поза відведеними для цього місцями. Поліція з належною ретельністю пильнувала виконання магістратської постанови і порушників чекав дошкульно високий штраф.

Тим часом на прилеглому до нас відрізку Клепарівської вулиці щоранку на лічені хвилини з'являлися дві сільські молодиці і збували крадькома, просто з рук, так зване «зелене» – суповий набір з капусти, моркви, петрушки, кропу та ще чогось по сезону. Навколишні домогосподарки охоче брали цю дешевизну, ніж у перекупок на ринку, а головне – свіжу, щойно з грядок, ярину. Так тривало кілька тижнів, а, може, більше. Якось на незаконне торговище наспів поліцай. Жінки в паніці кинулися врозтіч. Одна в метушні розгубила кілька в'язок «зеленого». Я кинувся збирати свіжі дари природи з камінних плит

тротуару і знічев'я гукнув молодиці навздогін повернутися після переполоху, мовляв, товар збережу. Поліцай, зачувши, вирішив, що я спільник селянок. Особливо польського поліцая роздратувала моя українська мова. Він без слова вхопив мене за комір і брутально потягнув в комісаріат. Там він ствердив, що я, стоячи на чатах, своєчасно попередив селянок, завдяки чому їм вдалося втекти. З тієї пори я і боявся, і сильно не любив польських поліцаїв, зрештою, зізнаюся, не тільки польських.

Коли несподівано восени 1941 року в брамі нашої кам'яниці я раптом побачив зловісний силует польського поліцая, мимоволі гукнув до Асі Валах, що стояла неподалік:

– Тікаймо, до нас йде поліцай!

У відповідь Ася поблажливо усміхнулася.

– Та це ж Іцик, – відказала вона, – він тепер єврейський поліцай.

Справді, карбованим службовим кроком до нас наближався не хто інший, як Іцхак Ребіш. На голові він мав (до болю знайомого крою) темно-синю польську поліційну шапку. Але замість хижого польського орла на шапці блищала бляха з «Маген Давид». Ще там виднілися три латинські літери «J.O.L.», що розшифровувалися як «Judische Ordnungdienst Lemberg». До правого Іцикового зап'ястя петлею була прикріплена, як і в польських поліцаїв, довга ґумова палиця. Лівий рукав Іцика оперезувала особлива пов'язка не білого, а жовтого кольору, де, крім обов'язкової зірки Давида, була відбита ще німецька печатка зі свастикою. Щоб зберігати пов'язку в елегантній чистоті, Іцик акуратно обгорнув її прозорим целофаном. Одяг він носив цивільний – мундирів єврейським поліцаям німці не видавали. Проте Іцик, для кращого уподібнення до поліцая, підперезався широким армійським ременем польського зразка. Дотримуючись моди польської поліції, Іцик взувся у високі чоботи. У більш-менш схожий спосіб одягалася більшість єврейських поліцаїв. Підійшовши до нас, Іцик застебнув під бородою тонкий чорний ремінець від шапки, підніс до лискучого дашка руку, на якій теліпався ґумовий кийок, як це робили польські поліцаї, і замість грізного наказу, удавано суворим тоном сказав нам щось кумедно-веселе. Ми

дружно засміялися. Євреї на ту пору ще не втратили до решти вміння жартувати.

Єврейська поліція у Львові була організована за розпорядженням гітлерівців, а точніше – ґестапо (Geheime Staats Polizei), при національному єврейському представництві – Юденрат (Єврейська рада). Юденрат мав розгалужену організаційну структуру, нібито якийсь окремий автономний уряд. Його діяльність охоплювала і регламентувала життя єврейської спільноти у всіх її проявах. Ні українцям, ні полякам окупанти не дозволяли мати такі власні національні представництва. Втручатися у діяльність Юденрату ніхто, крім ґестапо, не мав права.

З утворенням Юденрату німці відокремили єврейську спільноту від так званого «арійського» населення, тобто від українців та поляків, адміністративно. Перед тим запровадженням обов'язкової нарукавної пов'язки з зіркою Давида німці відокремили євреїв від решти львів'ян за національним ознакуванням.

Незабаром окупанти стали відокремлювати львівських євреїв територіально. Всі ті та інші заходи були результатом продуманої, чітко спланованої, методичної німецької програми ізоляції євреїв від решти львівського населення. Представники, за націонал-соціалістичними гітлерівськими поняттями, нижчої раси – українці і поляки – в плануванні та організації антиєврейських починів саме через це ніякої участі не могли брати.

У щоденній мові львів'ян щоразу з'являлися нові, породжені реаліями німецької окупації слова та поняття. Поряд з новомодними словами «Арбайтсамт», «Юденрат», «аусвайс» та іншими у жовтні-листопаді 1941 року набрало стрімкого поширення нове, італійське за походженням, окупаційне слово – «ґетто». Словом «ґетто» в середньовічні часи називали відокремлений єврейський квартал міста. Німецькою мовою такий квартал носив назву «Judisches Wohnbezirk». Українською офіційно перекладався як «Жидівська мешканева дільниця» і так само тотожно польською мовою. Проте у повсякденному усному вживанні звучало лише коротке звучне слово «ґетто».

Утворення ґетто прямо або опосередковано зачіпало багатьох, якби не сказати всіх, мешканців Львова. Оприлюднене

окупантами оголошення про створення окремої єврейської дільниці читали і перечитували всі львів'яни. На території дистрикту Галичина державною мовою була лише німецька. Для полегшення спілкування окупаційної адміністрації з тубільним населенням вживання двох крайових мов: української та польської, милостиво допускалося. Відповідно афіші з важливими оголошеннями окупаційної адміністрації публікувалися одночасно трьома мовами: німецькою, українською і польською. Саме в такому переліченому порядку. Розклеєне на рекламних тумбах оголошення про створення ґетто львів'яни читали у певній послідовності. Зазвичай євреї спершу читали колонку з німецьким текстом, потім переходили на другий бік тумби і для контролю читали ще колонку польською мовою. У свою чергу поляки читали, зрозуміло, польський текст, а хто знав німецьку мову, перечитував ще німецьку колонку. Таким чином, набраний малознайомою для багатьох львів'ян кирилицею україномовний текст, що розміщався посередині афіші, ніхто, крім самих українців, не читав. А оскільки українців було відносно небагато – близько 15% від усього населення Львова, то місце посередині афіші, як правило, світилося порожнечею. Читаюча публіка збиралася або з того краю афіші, де надруковано німецький текст об'яви, або з протилежного, – де був польський текст. У книжці про Львів часів окупації Еліяху Йонес вмістив фотокопії саме україномовної колонки з розпорядженням про утворення ґетто. Зробив він це, звичайно, навмисне, для культивування примітивних українофобських настроїв серед своїх читачів. Ось вам, мовляв, наочний доказ, як вражі українці орудували єврейською громадою, як, мовляв, зловмисні українці запровадили у Львові для євреїв ґетто. І в цьому випадку, як і в багатьох інших, українофобські суґестії Еліяху Йонеса не мають нічого спільного з історичною правдою.

Німецьке розпорядження про створення ґетто мешканці нашої кам'яниці сприйняли порівняно спокійно. Блязер розповідав, що євреї Львова жили у відокремленій дільниці міста, тобто в ґетто, понад п'ять століть. Наприкінці XVIII століття євреям дозволялося мешкати лише у двох львівських передмістях: Жовківському і Краківському, і лише на трьох вулицях:

Жидівській, Руській і Зарванській. Аж в середині XIX століття австрійська влада зламала у Львові мур відчуження і дозволила євреям селитися по всьому місту.

Мій дідусь, – пригадував Мусьо Штарк, – ще пам'ятав львівське ґетто і говорив, що жити в ньому було не так вже і погано. Довкола усі були свої, ніхто не заважав у тиші і спокою святкувати суботу, ні проводити інші релігійні свята. Виниклі непорозуміння розв'язувалися у своєму дружньому колі. Жили однією сім'єю. Наші предки перебули приниження у старому ґетто, якось переживемо сучасне ґетто і ми, – завершив Штарк надто оптимістично.

Люди ще не розуміли справжніх гітлерівських намірів.

42

Нашим сусідам-євреям здавалося, що доля подарувала їм щасливий білет. Клепарівська вулиця повністю, по всій її довжині, опинилася в межах усталеного німцями львівського гетто. Реально це означало, що єврейським мешканцям Клепарівської немає потреби нікуди переселятися, вони автоматично стали жильцями ґетто. За розпорядженням губернатора дистрикту Галичина доктора Карла Ляша і штадтгауптмана (старости міста) доктора Ганса Куята, українці і поляки, які проживали в запланованому єврейському житловому районі, мали покинути його протягом місяця. Одночасно ті євреї, які проживали за межами призначеної для них північно-східної дільниці міста, мали покинути свої обжиті квартири і переселитися до ґетто теж упродовж одного місяця.

Поширилася чутка, що перекочування мешканців на тому не зупиниться, бо Львів, взагалі, поділять на чотири національні частини: південну заселять німці, західну – поляки, східну – українці, а північну – євреї. Словом, у Львові намічалося велике «переселення народів». Мало кому спадало на думку, що ґетто твориться не як район для мешкання, а щоб поступово і підступно, в організований спосіб проводити винищення зібраних там людей.

Північні райони Львова відокремлює від решти міста насип залізниці Львів–Тернопіль. У декількох місцях високий

залізничний насип прорізують мости. Найвищими і, головне, найважливішими для внутрішньоміського сполучення є два мости: Жовківський (Б. Хмельницького) і Полтв'яний (проспект Чорновола). Для євреїв-переселенців, які мусили, згідно з наказом, перебратися до ґетто з інших районів міста, німці створили спеціальний перепустковий пункт якраз під високим мостом на вулиці Полтв'яній, а Жовківський міст тимчасово закрили для переїзду. Мешканці нашого кварталу ходили туди подивитися, як відбувається перепусткова процедура через Полтв'яний міст у ґетто. Верталися люди пригніченими: творилися там нечувано жахливі речі. Моя мати повернулася звідти уся в сльозах. Вона заборонила мені наближатися до зловісного мосту.

– Краще тобі цього не бачити, – сказала мати, – іноді люди бувають гірші від звірів.

Йосале теж заборонили туди ходити. Але втримати нашу цікавість було нелегко. Якогось дня, прихопивши зі собою Асю, наперекір забороні, ми пішли в напрямку моста. Добратися до Полтв'яного мосту не змогли. Весь простір від нього аж до самого Оперного театру, а також бічні вулиці та провулки були запруджені людьми. Нам вдалося пробитися на вулицю Сонячну (тепер Куліша), на площу, яка називалася Збіжевою і де зараз стоїть новозбудований готель «Львів». Тоді там одиноко височіла глуха стіна житлового будинку. Праворуч відкривався нам вид на площу св. Теодора і вдалині виднівся сам міст. З радянських часів на глухій стіні залишилося величезне рекламне панно з зображенням усміхненого пекаря у високій білій шапці, який тримав у руках жовту хлібину, а зверху був напис: «Якість хал – вище похвал!». Під тим рекламним панно ми якраз вимушено зупинились.

Гамір численного натовпу злився у єдиний потужний гул, як це буває на велелюдному святочному ярмарку. Але це не був ярмарок і тим паче не святочний. Німці дозволяли переселенцям взяти з собою лише особисті речі загальною вагою близько двадцяти кілограмів. Кожна сім'я прихопила в першу чергу постіль. Скрізь по всьому тротуару від мосту до Оперного театру біліли перини і подушки. Зараз до мосту простягається

широка вулиця. Тоді тут були не одна, а дві вузькі проїжджі частини. Отож, переселенці їх заповнили всіма доступними засобами транспорту, крім моторного: підводами, візками, тачками, велосипедами, навіть дитячими візочками. Хто не зміг роздобути собі якогось транспорту, ніс домашній скарб на плечах у наплечниках, мішках, тлумаках або в руках – у торбах і валізках. Безперервний потік людей рухався цілеспрямовано в одному напрямку – до мосту.

Від самого Полтв'яного мосту постійно долинав розпачливий жіночий крик. Зі свого місця ми не могли побачити виразно, що там відбувається, але з переляканих розповідей оточуючих людей дізналися, що там есесівці сортують людей – здорових і сильних пропускають, а старих, немічних і бідняків відводять кудись убік. Жінки лементують, бо розривають родини: одних пропускають, інших – ні. Чинять, як їм заманеться. Ніби у пошуках зброї, есесівці переглядають майно і забирають коштовності, гроші, передусім зелені долари. Селекцію проводять есесівські офіцери, а пропуск у ґетто оформляють працівники Юденрату, що сидять за столиками зі списками під мостом. Міст оточував, крім есесівців, і озброєний гвинтівками гурт української допоміжної поліції. Була там і єврейська поліція з кийками.

На паралельній Сонячній вулиці було припинено рух дев'ятого трамваю, який тут курсував. Замість нього ми побачили вантажівку, наповнену людьми, що сиділи на дні кузова. Виднілися лише їхні голови. По кутках вантажівки, як втілення жаху, стояли чорні есесівці. Все в них по-диявольськи чорніло: чорні мундири, чорні автомати і вже зовсім незвичні, бо теж чорні, шоломи на головах... Казали, що есесівці відвозять «вибракуваних» людей до тюрми на Лонцького.

Заморосив осінній дощик. Люди не намагалися від мжички сховатися та й не було куди – стояли далі, приречено чекаючи своєї черги до воріт, як їм здавалось, раю, а насправді – пекла. Змоклі ми повернулися додому.

43

Зиґмунд Деґенштік, авторитетний фахівець друкарської справи та успішний, процвітаючий підприємець, обіймав до

війни престижну посаду голови Спілки львівських поліграфістів. Він був власником знаної у місті цинкографічної фірми зі звучною латинською назвою «Арс». У фірмі Деґенштіка з юнацьких літ працював мій батько. Цинкографія «Арс» була розміщена на вул. Сикстуській, 38 (тепер Дорошенка), займала весь перший поверх будинку. На вищих поверхах містилися житлові (чиншові) квартири. В одній із них, у сім'ї рідного дядька, виростала моя рано осиротіла мати. В 1939 році з приходом радянської влади фірма «Арс», як і зрештою усі без винятку поліграфічні установи Львова, була націоналізована, тобто одержавлена, а відтак зовсім ліквідована. Совєти боялися нецентралізованих, малих друкарських закладів, які ретельно проконтролювати було важко. Батько перейшов тоді працювати у велику друкарню видавництва «Вільна Україна» і зв'язок з колишнім шефом майже затратився.

Восени 1941 року, рано-вранці у неділю, до дверей нашого помешкання несподівано постукали. Це був Зиґмунд Деґенштік. Мої батьки, пам'ятаючи його випещеним, елеґантним паном, тепер ледве впізнали колишнього самовпевненого шефа. Зблякий, зморений, неголений, убого одягнений, скидався він на старого волоцюгу. Лише очі жевріли давнім вогнем.

– Марисю, – звернувся він по-свійському до моєї матері, яку знав ще дівчинкою, – я вже три дні не мав риски в роті, дай щось попоїсти.

Мати розгубилася. Як переважна більшість тогочасних львів'ян, жили ми скрутно. В хаті навіть шкоринки хліба не було. Дещицю хліба видавали на продовольчі картки, але його відразу з'їдали. Напередодні десь тато роздобув трохи свіжих, ситних шкварок, і це було все, чим мама розпоряджалася того дня на господарстві.

– Маю тільки шкварки, – знічено промовила вона, знаючи, що євреї свинину в їжу не вживають.

– Що ж, і то незле. Неси сюди шкварки! – втішився Деґенштік. Їв він хоча жадібно, але не похапцем, смакуючи, зберігаючи звичну пристойність.

– Не бажаю помирати голодним, – пояснив він, продовжуючи ласувати золотистими шкварками.

– Сьогодні увечері або найдалі завтра вранці мене німці застрелять, – повідомив він як про щось буденне спокійним тоном. При тих словах Деґенштік глянув мигцем через вікно на небеса. – Не хочеться помирати голодним, – повторив він.

Мама жалібно сплеснула руками.

– З квартири мене вигнали просто на вуличний брук і наказали перебиратися до ґетто. А під Полтв'яним мостом стоїть ґестапівська застава, яка старих і немічних туди не впускає. Старі люди їм не потрібні. Їх відвозять до Лисинич, на піщані кар'єри, де й розстрілюють.

– Можна б зі Львова кудись утекти, – висловив припущення тато.

– Застарий я вже на такі подвиги. Не ті літа.

– Треба кудись сховатися, – вів невпевнено тато.

Усі мимоволі окинули зором нашу скромну, маленьку квартиру і опустили погляди.

– Сховатися можна хіба в глухих селах, де немає німців. Але на таке потрібні гроші, яких я не маю, потрібні відповідні сільські знайомства, яких я теж не маю. Безнадійно! – він махнув приречено рукою.

Розправившись з чималою мискою шкварок, задоволений Деґенштік сердечно подякував за гостину. Рвучко підвівся і став прощатися словами: «Більше на тому світі не побачимось. А мені пора йти», – додав твердо.

На очі матері набігли сльози.

– Не плач, Марисю, я завжди відчував себе солдатом. Не раз на фронті дивився смерті просто в вічі. Чомусь знав, що не помру в ліжку. Так і сталося. Випало мені загинути солдатською смертю. Не шкодую.

Вже торкнувшись клямки дверей, раптом повернувся назад.

– Зовсім був би забув. Маю при собі найдорожче – мій бойовий орден. Більше вже нічого в мене не залишилося. Візьми, – звернувся він несподівано до мене, – збережи цей орден. Коли закінчиться війна, то розпорядишся ним. У нас тоді вже ні Гітлера, ні німців не буде.

Я взяв з його рук темно-синю коробку зі залізним хрестом «Virtuti militari» – найвищою військовою нагородою Польщі.

Орден цей відповідав званню героя Союзу. Хрестом «Virtuti militari» нагородили Деґенштіка за проявлену особисту хоробрість у боях з большевиками. Ще юнаком він зголосився добровольцем до польських леґіонів, які під проводом Пілсудського на боці Австрії боролися з Росією й здобули для Польщі втрачену незалежність. Так за польську незалежність галицький еврей Деґенштік воював, не шкодуючи ні крові, ні життя.

Після війни, в 1946 році, орден «Virtuti militari» Зиґмунда Деґенштіка я через вуйка Камінського передав до Польщі, до військового музею.

44

З вибухом німецько-радянської війни для польського суспільства настала різка зміна орієнтирів. Большевицька Росія, досі заклятий ворог і ненависний окупант, перетворилася в політичного союзника. Для львівських поляків, які спізнали на собі принади совєтського режиму, що обезкровив польську еліту Галичини, така метаморфоза була нелегкою для сприйняття. Ще ятрили незагоєні рани від систематичного антипольського терору. Як уже згадувалося, серед львів'ян у червні 1941 року поширився поголос, що совєти готують новий великий вивіз на Сибір. Ще подейкували, що списки на вивіз складалися за активною допомогою євреїв. І ось тепер, відразу, в один день, вражі большевики зробилися друзями-союзниками. За такої ситуації мій батько не пропускав нагоди ущипнути самолюбство польських знайомих.

– Чути стало, що у вас появився новий приятель.

– Цікаво хто?

– Як хто? Кохані большевички.

Співрозмовники замовкали у соромливій задумі.

Вуйко Камінський, ревний слухач лондонського радіо і пильний читач підпільних видань, пояснював зміну політичних орієнтирів тим арґументом, що: «Незалежність Польщі не має ціни. Якщо треба задля цього дружити з посланцями самого пекла, то ми, поляки, не вагаючись, з ними дружитимемо. Адже капіталістичні Аліянти – Англія і США – почали дружити з комуністичною Москвою. Мета в політиці виправдовує засо-

ни. А державна незалежність є найвищою політичною метою кожного уярмленого народу».

Традиційне вороже ставлення львівських поляків до українців після короткочасного епізоду з проголошенням української незалежності так поглибилось, що набрало рис тяжкої істерії. Хоч ґестапо заарештувало український уряд, у тому числі Степана Бандеру, Ярослава Стецька, Степана Ленкавського та інших провідних українських діячів, і розпочало полювання за рядовими членами ОУН, саме тоді, як не парадоксально, «нашіптувана» польська пропаганда стала приписувати українським патріотам колаборацію з гітлерівською Німеччиною. Міф про українське співробітництво з Німеччиною з різних причин став на довгі роки вигідним не лише Варшаві, а й Москві, а також згодом певним єврейським авторам.

Хоч у Галичині запанували німецькі окупанти і далі йшла кровопролитна війна з неясними кінцевими результатами, поляки вперто, усіма способами, старалися зберегти своє привілейоване, колонізаторське становище. Проте започаткований ще радянською владою демонтаж панівного статусу польської меншини, більш освіченої, краще влаштованої, ніж корінне населення, за німецької окупації далі продовжувався. У Галичині наставали інші, непольські часи. Львівські поляки, засліплені українофобією, втрачали почуття історичної реальності, не розуміли перебігу подій.

Одночасно з розпалюванням антиукраїнської істерії малоприхильне ставлення польського суспільства до євреїв не зазнало змін. Їм не могли пробачити поведінку в радянські часи. Всупереч сподіванням євреї тоді не проявили польського патріотизму, радше єврейській молоді став до вподоби совєтський «пролетарський інтернаціоналізм». Татові товариші з друкарні, наприклад, обурювалися, що єдина польськомовна газета «Czerwony Sztandar» постійно безчестить польські національні святощі. «Що від тої газетки чекати, – говорилося, – коли там в редакції поляків на лікарство немає, а лише одні євреї, а для них немає нічого святого».

Треба тут сказати, що відразу після упадку Польщі почалася організація польської конспірації. За планами польсько-

го уряду, що перебував в еміграції на Заході, місто Львів мало стати центром підпілля радянської зони окупації, а Варшава – німецької. Однак діяльність польського підпілля у Львові органами НКВД була напрочуд швидко паралізована. Дійшло до того, що на чолі львівської конспірації чекісти поставили свого провокатора. Керівництво польського підпілля невдачі у Львові пояснювало прокомуністичною поставою галицьких євреїв, про що воно повідомляло польський уряд.

З приходом німців польське підпілля у Львові відродилося, ожило і набрало великого розмаху. Гестапівські методи поборювання таємних організацій характеризував примітивізм і шаблонна прямолінійність. Режим, встановлений німецькими окупантами, був нещадним і жорстоким, але йому далеко було до дієвості радянських спецслужб. За радянської влади у львівському суспільстві панувала загальна паніка і страх, викликані масовими арештами і вивезеннями на Сибір, в тому числі жінок і дітей. Таємні агенти НКВД, здавалось, проникали скрізь. Люди повсякчас відчували над собою «недремне око». Чекістам йшлося про позбавлення громадянина власних, незалежних від пануючої доктрини, поглядів. Большевицькі кати вимагали, щоб стероризоване населення публічно проявляло до них любов. Гестапо мало цікавили настрої львівського суспільства. Вони й так знали, що всі проти них, і не намагалися тут щось змінити. За переказом, професійний конспіратор Юзеф Пілсудський на запитання, яка окупація для поляків гірша – російська чи німецька, відповів: «Німці загрожують лише фізичному існуванню польського народу, тоді як Росія убиває їх душі».

Восени 1941 року у Львові стали поширюватися польські підпільні листівки і газети. Конспірація швидко розросталася, охоплюючи своїми впливами усеньке польське суспільство. Павло Матіїв поділився зі мною спостереженням, що в сусідньому будинку, під номером сім «а», є явка польського підпілля. Там поселився польський поручник, що прибув з Варшави, і розгорнув бурхливу діяльність. До нього постійно приходять зв'язкові: хлопці та дівчата. Якось Павло показав мені того варшавського поручника, який виявився зовсім молодим. Ми побачили, як перед ним, не криючись, юнаки ставали «струн-

ко» і віддавали честь, по-військовому. Відчувалося, що поручник – чоловік енергійний і рішучий – кадровий військовик.

Невдовзі до нас прийшов старший Матіїв і повідомив, що збирається міняти квартиру.

– Мені лячно, – сказав він, – ми в кам'яниці єдина українська родина, а під боком майже відкрито діє польський підпільний осередок. Краще, від гріха подалі, вступитися.

Сім'я Матіївих перебралася на вулицю Городоцьку, 31 (тепер, після зміни нумерації, 79). Став я частенько заходити до Павла на їхню нову квартиру. З вікон помешкання чітко проглядався вхід до головної пересильної казарми міста. Браму казарми постійно обліплювали підлітки, які намагалися підмовити солдатів вермахту продати їм якісь харчі.

Паролем розмов служило запитання: «Haben sie etwas zu verkaufen?» («Чи маєте щось на продаж?»). Рядових німецьких солдатів, як, зрештою, солдатів усіх армій, цікавив у першу чергу «шнапс». Саме на горілку вони залюбки обмінювали ситні солдатські пайки. У покупців особливим попитом користувався такий делікатес воєнного часу, як солдатський білий хліб. Ті хлопці, яким не було чим торгувати, старалися біля казарми якось інакше підробити. Одні чистили німецьким солдатам взуття, інші ставали носильниками, допомагаючи солдатам нести важкі військові наплечники з казарми на головний залізничний вокзал. Мало не щодня 14–15-річні підлітки супроводжували в якості носильників німецькі регіменти з казарми на вокзал. Солдати розплачувалися за таку допомогу м'ясними консервами. Ніхто такий спосіб заробітку польських хлопців не осуджував. Час був голодний.

З внутрішнього балкона кам'яниці, де мешкали Матіїви, видно було, як на долоні, ще іншу казарму, розташовану на вулиці Замкненій у приміщенні української школи ім. Шашкевича (тепер СШ № 34). Після війни там близько спорудили цирк, що заслонив огляд. Біля цієї казарми ніхто з підлітків не вистоював. Зрештою, її всі обходили стороною. Там стаціонувала есесівська команда, яку в повсякденні називали «Зондердінст» (Sonderdienst). Щоранку есесівці цієї особливої служби шикувалися на подвір'ї школи на фізичну зарядку. Роздягнені

до пояса, вони демонстрували молоді, дужі тіла представників нордійської раси. Підібрані за приємною зовнішністю і за зростом, ці красиві, біляві, синьоокі німецькі юнаки в акуратних одностроях скидалися на глибокодумних університетських студентів, а насправді були огидними, безжальними вбивцями беззбройних мирних людей – жінок і діток.

Коли на подвір'я колишньої школи заїжджали криті вантажні машини і есесівці в чорних шоломах з гвинтівками в руках спритно туди сідали, то ми знали, що відбудеться чергова каральна акція. Тим словом у Львові називали німецькі терористичні заходи. Саме команда Зондердінсту з вулиці Замкненої виконувала «брудну роботу» – масові розстріли львівських євреїв. І не лише євреїв.

45

Ми з Йосале стояли собі на майданчику сходової клітки, коли знизу, з вулиці, надійшов Іцхак Ребіш. Він пройшов повз нас, не обізвавшись словом, що вельми здивувало, бо Іцик не лише відповідав завжди на вітання, а ще полюбляв нас зачепити якимсь веселим жартом. На цей раз він поспіхом пройшов мимо з похмурим камінним обличчям і невидющими очима. На дворі накрапував осінній дощик і на щоках Іцхака виднілися краплі вологи.

– Мабуть, Іцик сильно сьогодні змок, – висловив я припущення.

– Здається, він плаче, – заперечив здивовано Йосале.

Заінтриговані, ми пішли услід за ним на балкон до квартири Ребішів. Іцик не причинив щільно за собою двері на кухню, і ми мали можливість бачити все, що там відбувається. Переступивши поріг, Іцик відразу з розмахом, як ненависне ярмо, жбурнув на кухонну підлогу свою поліцейську шапку, а за нею ґумовий кийок.

– Іх габе ґенуґ! Іх габе ґенуґ! З мене досить! – заволав він розпачливим голосом і заплакав.

Ми були шоковані. Наш Іцик, наш спортсмен, наш веселий, бадьорий Іцик, кумир і гордість підлітків цілого кварталу, раптом розпустив нюні. Це ж він повчав, що справжній

молодець не плаче за ніяких обставин, а тепер сам зрадливо пускає сльози, як м'якотіле дівчисько.

З глибини квартири вибігла стривожена пані Мателка Ребіш – його мати. Схлипуючи, перериваним голосом Іцик став їй емоційно розповідати, що з ним трапилося. Те, що я не осягнув на ідиші, Йосале тут же тлумачив мені, хоч справа, по суті, була зрозуміла. Йшлося про події у школі ім. Чацького (тепер там Навчально-технологічний центр учнівської молоді Шевченківського району). Ця велика польськомовна школа розміщалася у монументальній триповерховій будівлі, що стоїть відокремлено від решти вуличної забудови. Подвір'я школи з боку теперішньої вулиці С. Лянберга відгороджувала висока кована огорожа (тепер металева сітка). Ґестапівці таке відокремлене розташування будівлі оцінили по-своєму. Там вони організували збірний пункт на зразок табірної пересилки. А єврейська поліція під їхнім наглядом виконувала на території цієї школи конвойні та наглядацькі функції. Сюди після облави приводили дві-три сотні переважно убогих, немічних людей похилого віку єврейського походження. Потім приречених ладували на вантажівки і партіями вивозили на «піски», де їх розстрілювали. Містом йшов недобрий поголос, що нібито Юденрат сприяв такому хірургічному способу очищення своєї громади від соціального баласту.

– Сьогодні вранці, – розповідав Іцик матері, – серед групи відловлених людей я зустрів свою бабцю. Нашу бабцю! Нашу бабцю! – повторив він зболілим голосом.

– Німці хочуть убивати євреїв з нашою допомогою! Я не буду цього далі робити! – скрикнув Іцик і з люттю докинув на підлогу ще свій ремінь, потім зняв і жбурнув піджак, залишаючись в самій сорочці. Він нібито здирав зі себе поліцейську шкуру.

– Іх габе ґенуґ! З мене досить! Я йду з поліції!

Він заметався по кімнаті, як тигр у клітці, щось мов у гарячці викрикував, здригаючись від ридання. Ми збагнули, що з Іциком сталася істерика. Пані Мателка приголубила свого сина, намагаючись заспокоїти, а ми відійшли геть.

Школа ім. Чацького знаходилася недалеко від Клепарівської вулиці. Мені доводилося нерідко біля неї проходити. Раз

я спостерігав таку сценку: в одному кутку шкільного подвір'я переляканно з'юрмилася група людей похилого віку, а по периметру огорожі стояли, нудьгуючи, єврейські поліцаї. У бічній брамі (зараз вона замурована) звідкись з'явився есесівець з черепом і схрещеними кістками на пілотці. Поява есесівця змусила поліцаїв стрепенутися. Німець подав команду і поліцаї кинулися заганяти стариків до приміщення школи. Ті рухалися мляво. Есесівець знову подав команду, і поліцаї дружно взялися за кийки. Періщили стариків театральним методом: з початковим великим замахом, але з ледь відчутним кінцевим ударом. Тихцем поліцаї просили стариків теж удавати, що їм дістається і голосно стогнати.

На цей час кілька випадкових перехожих зупинилися подивитися, що саме тут відбувається. Перехожа публіка осуджуючи дивилася, як єврейська поліція поводиться зі своїми одноплемінцями-євреями. Навіть прості, малоосвічені львів'яни добре розуміли: німці прагнуть, щоб єврейська поліція допомагала розправлятися з євреями, українська – з українцями, польська – з поляками, а німці як вища раса будуть над усіма зверху панувати. Мимовільним вуличним глядачам поліцаї стали по-змовницьки підморгувати, показуючи, що вони своїм поганого не чинять, що вони лише імітують удари. Збоку це могло скидатися на карнавальне дійство, коли учасники забавляються навмисними страхами-жахами, знаючи, що погрози не серйозні, що вони умовні, згідно з правилами гри. Есесівець і собі криво усміхався, він прекрасно все те бачив. Поліцейська хитрість його явно розвеселила, адже він знав трагічний фінал усіх учасників жахливої драми.

На відміну від армійської служби, ані в мирний час, ані в часи війни тоталітарні режими до поліції нікого не брали примусово. До поліції зголошувалися лише добровольці. Добровільність передбачає відбір, а критерії добору в свою чергу мають певні параметри. Львівське ґестапо, підбираючи кадри до єврейської, як і до української, поліції, чи до львівської кримінальної поліції, яка складалася з поляків, знаходили таких осіб, які, крім фізичної вправності, відзначалися безжалісністю, жорстокістю і, зрозуміло, слухняністю. Треба сказати, що до

єврейської поліції зголошувалися ті, хто думав у такий спосіб уникнути смерті.

Наївне сподівання галичан, що за окупаційного режиму вдасться якось створити таку поліцію, яка б захищала інтереси місцевого населення, швидко розвіялися. Німецька служба безпеки (СД) жорстко перетрушувала поліцейські кадри у потрібному їй дусі. Всілякі ідеалісти, якщо траплялися, нещадно виганялися, їх заступали особи кримінального нахилу, різного роду авантюристи та інші моральні покидьки, для яких нічого не було святого. Організовану за допомогою ОУН у перших днях німецької окупації явочним порядком українську міліцію ґестапо розпустило, а її керівника Равлика розстріляло. Німецька служба безпеки оголосила в Галичині про набір до української поліції і провела його на свій смак і розсуд. Треба додати, що як єврейська порядкова поліція, так і українська допоміжна не були справжніми поліціями ні в організаційному, ні в правовому відношенні. Це були лише додаткові допоміжні формування при німецьких поліційних органах. Організувало ці допоміжні служби, утримувало та керувало їхніми діями німецьке ґестапо. Робити з української допоміжної поліції, як це інколи намагаються, представництво саме українського народу є звичайною політичною спекуляцією, що має прозору мету – приховати величезний вклад українців у боротьбу з гітлерівським націонал-соціалізмом. На фронтах загинуло понад три мільйони українців. Порівняльна статистика свідчить, що в Європі немає народу, який би вніс у боях, підкреслюю, у боях, таку величезну данину крові для перемоги над Гітлером, як українці. Досить сказати, що українських вояків на полі бою з гітлерівськими поневолювачами загинуло більше, ніж військових Англії, Франції, Польщі, США, Бельгії, Голландії, Греції, Данії, Норвегії разом узятих. Тепер відомо, Україна зазнала найбільших втрат з усіх країн, що брали участь у Другій світовій війні –17 мільйонів загиблих. З фронту не повернувся кожен десятий. Траплялися українські села, до яких не повернувся ніхто.

Іцик Ребіш дотримав обіцянки і покинув ряди єврейської порядкової поліції. Невдовзі його запроторили в табір на вулиці Янівській, де він і загинув.

46

У 1940 році Іду Штарк прийняли до Ленінської комуністичної спілки молоді. Комсомол ще тоді не виродився у мертвотну, формальну бюрократичну структуру, якою він став опісля. В усякому разі, в тодішніх складних політичних умовах Західної України комсомол був дієвою організацією. Вступити до комсомолу означало стати активним «самовідданим бійцем» за світле майбутнє. За високопарними, красивими лозунгами на практиці ховалася вимога беззастережного послуху партії, уряду і, особливо, каральним органам. Отож, комсомольці мали ревно практично підтримувати всі заходи большевицького тоталітарного режиму і, зрозуміло, допомагати органам розкривати явних і прихованих «ворогів народу». Керівництво комсомолу, як і партійне, військове, адміністративне керівництво у Західній Україні, складалося виключно з присланих зі східних областей функціонерів. Місцевим кадрам ні тоді, ні потім керівні посади не довіряли. Болючим питанням став національний склад західноукраїнського комсомолу. Євреїв до комсомолу приймали неохоче, хоч серед єврейської молоді, в силу різних причин, виявилося найбільше бажаючих. Як українська, так і польська львівська молодь вступати до комсомолу не поспішала. Її політичні симпатії лежали поза ідеологією сталінського соціалізму. Додатково молодь відштовхувала від комсомолу його агресивно безбожницька настанова. Комсомолець, як молодший помічник партії, зобов'язаний був, згідно зі статутом, боротися з релігійними «забобонами», проти «попівства», тобто боротися проти Церкви, чого вихована в католицькому дусі галицька молодь робити не могла і не збиралася.

З першого дня війни Іда Штарк бурхливо займалася якимись комсомольськими справами. Додому вона приходила лише ночувати. Ймовірно, тоді комсомольців готували до підпільної боротьби в тилу ворога. З приходом німців Іда не принишкла вдома, як це зробив її брат Мусьо, а енергійно вибігала в місто, маючи якісь невідкладні справи. В компаньйонку або, точніше, в помічницю брала собі Гельку Валах. Ці дві красиві молоді дівчини почали постійно разом кудись ходити.

Ще до війни, на день народження подарували мені великий польський географічний атлас Ромера. Восени 1941 року, десь у жовтні, Іда і Гелька мало не кожен день приходили, щоб відшукати в атласі місцевості, що робилися актуальними в ході пересування фронтів. Шукали на картах Сходу Європи, на картах Заходу і навіть на картах Африки. Війна палала скрізь. Дівчата перед нами не приховували, що слухають польськомовні передачі радіо Бі-Бі-Сі. Для тлумачення лондонських комунікатів ставало необхідним віднаходити населені пункти в польському звучанні.

– Десь спритна дівка знайшла можливість слухати радіо. Не всі ж бо люди такі залякані, – похвалював тато Іду, рівночасно роблячи певний докір мамі.

Перед самим вибухом радянсько-німецької війни батькова сестра принесла нам великий восьмиламповий радіоприймач фірми «Телефункен» – чудо тодішньої радіотехніки. Я дуже пишався, бо ми були єдиною сім'єю не лише в будинку, а в цілому кварталі, яка має ламповий приймач. Втішалися ми не довго. У перших днях окупації вийшло розпорядження про негайну здачу лампових радіоприймачів. Хоч не хоч, довелося здати апарат. Батько трохи опирався, але обережна мати наполягла.

Однак не всі власники радіоапаратів були такими законослухняними. В усякому разі Іда систематично слухала Лондон і Москву. Зважаючи на її темперамент, вона не обмежувалася усним переказом відомостей. Імовірно, десь друкувався відповідний бюлетень.

Одного разу Іда Штарк і Гелька Валах, як звичайно, вибралися до міста. Зустрівся я з ними в коридорі нашої брами. Перед виходом на вулицю дівчата повитягали з рукавів шпильки, якими були прикріплені пов'язки з зіркою Давида; і сховали пов'язки до кишень. У доброму настрої вони безпричинно, як то молоді, сміялися, кпинили собі з німців, жартували зі мною. Гелька запитала мене веселим тоном:

– Правда, що я ніскілечки не схожа на єврейку?

Я лукаво підтвердив, хоча, насправді, виглядала вона типовою єврейкою. Так зі смішками розвеселені молодістю і тілесною красою дівчата випурхнули на вулицю.

Наближався вечір, а з ним і поліційна година. Ані Іда, ані Гелька додому не повернулися. Першою на сполох вдарила Фріда Валах. Материнське серце підказало – трапилася біда. Годинник на ратуші вибив дев'яту годину. Після дев'ятої без спеціальної перепустки львів'янам не вільно було з'являтися на вулицях. Дівчата не поверталися. Фріда Валах, ризикуючи, вибігла на ріг Клепарівської виглядати дочку. Стояла там доти, поки не сполошив її німецький патруль. Усю ніч обидві матері не лягали спати.

На другий день вдосвіта Хая Штарк помчалась на відому їй адресу дізнаватися, що трапилося. Їй там відповіли, що дівчата не появлялися. Нарешті хтось порадив звернутися до поліції. Жінки дочекалися, коли мій батько прийшов з роботи, і впросили його піти з ними разом на розташовану неподалік поліційну дільницю. Звісно було, що, виконуючи німецький наказ, українська допоміжна поліція виловлювала на вулицях тих євреїв, хто не носив пов'язки. Не становило таємниці, що за відповідний хабар поліція людей відпускала. Матері дівчат взяли з собою певну суму злотих і на чолі з батьком подалися викуповувати дочок.

– Де ви раніше були? – скрушно розвів руками черговий поліцист. – Ви прийшли на годинку запізно. Приїхала машина з ґестапо і всіх затриманих повезли на Лонцького.

Матері ходили на Лонцького, але безрезультатно. Потім звідкись дізналися, що Іду Штарк і Гельку Валах на піщаному кар'єрі в Лисиничах розстріляли.

– Пропала моя доня, вони її вбили! – заголосила пані Штарк.

З того дня, скаржився мені Йосале, його мати замкнулася у собі, геть втратила цікавість до життя.

47

На початку сорокових років минулого століття зими відзначалися незвичною суворістю. Львівські дотепники пояснювали це тим, що з приходом совєтів для Галичини навстіж відчинилися ворота крижаного Сибіру. Дуже холодною була зима 1940–1941 років, а ще лютішою і згубною для німецької армії

видалася зима 1941–1942 років. Ніби саме небо заприсяглося проти них.

У місті бракувало палива. Люди мерзли у холодних помешканнях, тріскалися на морозі водогінні труби. За винятком кількох головних вулиць, скрізь височіли неприбрані кучугури снігу.

Однак найгірше допікав львів'янам не так холод, як голод. На продовольчі картки видавалася така мізерна кількість продуктів, що елементарно вижити ставало неабиякою проблемою. Процвітала спекуляція, тобто торгівля поза рамками офіційної регламентації. Міщани, рятуючись, масово розпочали обмінювати свої домашні статки на селянську продукцію. Тоді багато злосливо говорилося про захланну селянську зажерливість. Балачки мали етнічний підтекст: селянство було українським, а міщанство – переважно польсько-єврейським. Часто розповідали історійку, як темний селянин обміняв три мішки картоплі на піаніно і цей, непотрібний йому, дорогий музичний інструмент поставив у стодолі, де по ньому лазять кури. Якби там не було, у війну прогодуватися на селі, безперечно, є легше і звідси загострився одвічний антагонізм село–місто. Найбільше голод допікав, звичайно, євреям. Вони на картки діставали наполовину менше продуктів, їх додатково ще пригнічували всякими поборами. Гітлерівці планомірно, цілеспрямовано і послідовно доводили єврейське населення до цілковитого зубожіння і голоду. В ґестапо добре знали, що виснажена голодом людина не здатна на активний спротив. Це психологічне правило, до речі, відчули на собі українці, які мільйонами гинули у голодний 33-й рік.

Після доволі смутного, напівголодного Різдва 1942 року мої батьки стали радитися, як бути далі. Вже були продані або обміняні на харчі найцінніші домашні речі: шлюбні обручки, килим, мамине хутро, батьківське зимове пальто, годинник тощо. Все, що можна було продати і обміняти, було продано і обміняно. На сімейній нараді було вирішено, що єдиний вихід – покинути татові малооплатну друкарню і шукати собі іншу, бажано «ситну» роботу. За збігом обставин йому вдалося таку «хлібну» роботу знайти у міській різні (м'ясокомбінаті). Там, не без великих труднощів, батько

влаштувався простим робітником у забійний цех великої рогатої худоби. До війни власником міської різні був маґістрат (управа міста). Ця обставина наклала відбиток на національний склад працівників. Ще з австрійської пори маґістратські урядники намагалися не допустити до різницького середовища греко-католиків, тобто українців. Їм це вдалося – вони перетворили міську різню у виключно польську кадрову монополію. З приходом радянської влади директором м'ясокомбінату став присланий зі Сходу партієць, а з приходом німців ним став фольксдойч. Проте далі всі різницькі майстри та їхні помічники і обслуговуючий персонал залишалися польськими. Вписатися у антиукраїнське, шовіністично налаштоване середовище батькові було нелегко, але йому, правда не відразу, це якось вдалося.

Тим часом події у місті набирали бурхливих обертів. Утворення єврейської мешканевої дільниці (ґетто) викликало небуденну хвилю переміщень населення. Міщани легко піддатливі на зміну помешкання, однак на цей раз настала небачена досі загальна «мандрівка народів». Десятки тисяч львів'ян не зі своєї волі переносилися з місця на місце. Наш будинок входив у засяг ґетто, і вибиратися з нього єврейським мешканцям не було потреби. Зате Желязні, Микола Щур і наша сім'я мусили, згідно з німецьким розпорядженням, перейти мешкати в інший район міста. Але сталося так, що першими вибралися з нашої кам'яниці саме єврейські сім'ї. Найпершими знялися Шнеєбауми. Прощаючись, Бернард Шнеєбаум сповістив: вони виїжджають у Румунію, там довго не засиджуватимуться, бо невдовзі подадуться у Палестину. Ніна Шнеєбаум, з властивою їй захопленістю, повідомила, що все вже домовлено, з дня на день вони опиняться у благословенній Палестині. Також раптово випровадилася з нашого будинку сім'я Штарків. Після загибелі Іди їхня родина, хоча не було на це видимої причини, спішно поміняла квартиру. Це підтверджувало опосередковано припущення моєї мами про якусь заборонену підпільну діяльність Іди. При від'їзді Мусьо подарував мені дещо зі своєї бібліотеки, зокрема великий німецько-польський словник, який потім довго в мене зберігався.

– Німці протримаються найдалі рік, але знати німецьку мову буде тобі все одно корисно, – сказав Мусьо.

Пізніше кілька разів я ходив на їхню нову квартиру в різних справах. Оселилися вони в дерев'яній веранді при невеликому будиночку на Клепарівській околиці. На моє запитання навіщо вони поміняли свою квартиру на тісну веранду, пані Штарк сухо відповіла:

– Так нам треба було.

Десь у той час покинула наш будинок сім'я Желязних. Владислав і Соня перебралися вверх по Янівській під номер 41, вище сучасної вулиці Бортнянського.

Незабаром після зміни батьком роботи і ми, нарешті, зважилися поміняти своє помешкання. Далі зволікати, опиратися грізним німецьким наказам, які зобов'язували «арійців», за націонал-соціалістичною термінологією, покинути єврейську мешканеву дільницю у найкоротший термін, ставало небезпечним. Хоч обмін між «арійцями» і євреями проводився через обмінне бюро, зазвичай, на практиці, відбувався через взаємодомовленість. Ми теж полюбовно домовились з однією єврейською сім'єю з вулиці Каспра Бочковського (тепер Одеська) і на початку квітня 1942 року покинули рідну Клепарівську. Там, на Клепарівській, я покинув своє дитинство і назавжди залишив частину свого серця.

48

Вулиця Гоголя (попередня назва Зиґмунтовська) і тепер належить до відносно спокійних бокових львівських вулиць: тут менше автомобілів і пішоходів негусто. У першій половині минулого століття, коли населення міста налічувалось утричі менше ніж зараз, а про теперішні табуни автомобілів говорити поготів, вулиця Зиґмунтовська нащодень виглядала майже безлюдною.

Ранньою весною 1942 року я йшов цією вулицею до Єзуїтського городу. І переді мною, і за мною людей не було видно. Раптом чую: хтось стрімкою ходою мене наздоганяє. Мимоволі озирнувся, бачу: за мною поспішає середніх літ чоловік з непокритою шпакуватою чуприною. Мав він гострі, схожі на птичі,

риси обличчя і білу єврейську пов'язку на правому рукаві. Впадала у вічі його сильна худоба: чоловік явно тривалий час жив упроголодь. Одягнений він був у чистий, праний-перепраний, але чомусь не по сезону благенький літній костюм, хоч у повітрі ще тримався пронизливий холод. Замість нормального взуття мав на ногах якісь убогі шматяні мешти. Хода його була навдивовиж прудкою і цілеспрямованою. Привернув увагу затято рішучий і водночас радісний вираз його обличчя. Дивився він не під ноги, а чомусь постійно задирав голову на небеса. Навіть не зиркнувши у мій бік, миттю перегнав мене. Дійшовши кінця вулиці, тобто до того місця, де розташована монументальна, з годинником на вежі, будівля Львівського управління залізниці, єврей враз, мов укопаний, зупинився.

Тут перпендикулярно до Гоголя простяглася магістральна вулиця Міцкевича (тепер Листопадового Чину), а навпроти – вхід у парк. Зараз там зробили підземний перехід. І неспроста – місцина для перехожих підступно небезпечна. Довга пряма вулиця Листопадового Чину бере свій початок на рівнині біля університету, поступово піднімається вгору аж на висоту святоюрської гори. Безперешкодному рухові транспорту не заважають ані вуличні перехрестя, ані трамвай. Зліва і справа тягнуться майже всуціль огорожі, що спонукає шоферів набирати великий розгін перед узвишшям. Найбільшої швидкості, часто з порушенням правил руху, автомобілі досягають якраз біля управління залізниці.

Єврей зупинився на брівці тротуару, зосереджено вдивляючись униз у бік університету. Проїжджа частина вулиці виглядала на ту хвилину вільною. Щось було в його збудженій поставі такого, що я, не дійшовши кілька кроків до нього, теж несамохіть зупинився. Інших перехожих поблизу не було, ми стояли під управлінням самітньо.

Внизу, на рівні університету, з'явився легковий автомобіль, який став набирати розгін. Єврей, зігнувшись від напруги, мов тятива лука, нетерпляче дивився у його бік. Коли на великій швидкості автомобіль наблизився, чоловік зненацька блискавицею кинувся вперед напереріз, ніби плавець у воду. Почувся сильний удар. Тіло, як пір'їнка, відлетіло назад, до краю тро-

туару. Від удару череп сплющився, мов м'яч, з якого вийшло повітря. Розрахунок був точним: смерть настала миттєво.

Автомобіль зупинився. Вискочив шофер – молоденький солдат у голубій формі німецьких авіаційних військ. Від пережитого шоку обличчя його стало крейдяним. Він приклав розгублено долоні до грудей і звернувся до мене – єдиного очевидця – зі словом «unschuldig». Я ствердно кивнув головою: водій справді не був винний. Солдат тремтливими руками відтягнув тіло убитого, поклавши його на край тротуару лицем уверх. Потім підняв шматяний мешт, що злетів з ноги самогубця і поклав йому на груди. З рота, носа і вух нещасного витекло трошки крові. Відкритими і вже незрячими очима він вдивлявся у львівське небо. З легковика почувся невдоволений гаркіт офіцера. Водій, мало не плачучи, сів за кермо і автомобіль, набираючи швидкість, від'їхав.

Навесні 1942 року частина львівських євреїв уже збагнула, що їх очікує близька неухильна смерть над розстрільною ямою. Те, що раніше навіть у найчорнішому сні не можна було уявити собі, ставало реальністю: могутня німецька державна машина зважилася на сатанинський план винищення цілого народу. Євреїв Гітлер оголосив смертельними ворогами націонал-соціалістичної Німеччини, які підлягають фізичному знищенню. Розпочалося пекло Шоа.

Стали проникати моторошні подробиці масових єврейських розстрілів. Перед стратою, – розповідали, – людей змушують наголо роздягтися. За непослух люто катують, ламають кості. Поранених не добивають – закопують живцем. Після розстрільної акції земля над могилою ще довго двигтить. Не витримуючи безперервного очікування смерті, мук голоду, постійних знущань, цькувань, терору, окремі євреї накладали на себе руки. Навесні і влітку 1942 року Львовом прокотилася хвиля єврейських самогубств.

За якийсь час після трагічного випадку біля управління залізниці я зайшов на рідну Клепарівську. Мій сердечний друг Йосале зустрів мене, як завжди, привітно і радісно. Ми довго не могли досхочу наговоритися. Але відчувалося –йому стають чужими звичайні хлоп'ячі справи. Зробився Йосале не по віку

серйозним, незвично спокійним і розсудливим. Говорив, що німці відправлятимуть євреїв на роботи кудись на Схід.

Балакали ми на подвір'ї, коли до мене підійшла мати Йосале. На бедрі, притримуючи рукою, тримала синочка подружжя Тевелів. Хлопчик був вже нівроку, десь біля трьох рочків, але ходити не вмів, говорити теж не вмів, лише постійно плакав. Вочевидь, дитина росла ненормальною. Казали, що це внаслідок близької спорідненості батьків. Пані Валахова поцікавилася, що в нашій сім'ї нового, але, втихомирюючи дитинча, скоро відійшла від нас.

На моє запитання Йосале розповів, що подружжя Тевелів прийшло до його матері просити на три дні припильнувати сина, бо вони, мовляв, мусять терміново кудись у дуже важливій справі від'їхати.

– Щоб мати погодилася, – розповідав Йосале, – Роза вручила конверт з грішми.

– Грошей багато? – запитав я.

– Трохи доларів, – відповів ухильно Йосале. – Я випадково спостерігав, – вів далі Йосале, – як Тевелі, з усіма попрощавшись, виходили з кам'яниці. Дивувало, що ніякої дорожньої поклажі вони зі собою не прихопили. Як молодята, Роза і Маєр взялися за руки і так вийшли разом на вулицю. Усім відомо, як вони любляться, – докинув Йосале.

Згодом ми дізналися – подружжя Тевелів подалося на єврейський цвинтар. Вони щедро заплатили наперед грабарям за пристойний похорон, відійшли на горбок, якийсь час там посиділи, а потім одночасно зажили отруту. Як професійні аптекарі вони мали у своєму розпорядженні найдієвішу з усіх отрут – ціанистий калій.

49

Влітку 1942 року ще мало людей вірило, що «надкультурні» німці здатні на масове народовбивство, на знищення цілого народу. Поширювалися чутки, що євреїв мають відправити на примусові роботи або на якесь сільськогосподарське поселення на Схід. Про весь жах Шоа львівського єврейства я дізнався з уст моєї товаришки дитячих років Асі Валах.

«Євреїв німці вбивають, розстрілюють з кулеметів. Вигадки, що буцімто їх висилають на роботу на Схід», – розповідали мені Ася, або попросту Ацька, ненатурально повільним голосом. Щось у ній змінилося глибинно, але я попервах не міг збагнути, що саме. Ми сиділи тісно, плече в плече, на вузькій дерев'яній лавці у дворі «рідного» для нас з Асею триповерхового будинку. Ацька, в'юнка, тоненька, розквітаюча дівчина, точніше дівчинка, у свіжовипраному темно-коричневому платтячку старшої сестри Рахілі, у якихось дитячих сандаліях.

Сонце після недавніх затяжних дощів, відробляючи залеглє, моментально нагріло вкрите сірим бетоном крихітне подвір'я, і ми, щоб не смажитись, поставили лавку в тінь. Голосистий донедавна будинок, що зранку до вечора наповнювався дитячим гамором, буркотінням бабусь, перегукуванням жінок, різкими викриками чоловіків, – враз став після так званої «акції» німотно тихим. «Велика акція» стосувалася усіх єврейських дітей до чотирнадцятирічного віку, стариків і непрацюючих жінок. У багатодітних Валахів «акції» не підлягав лише сам голова сім'ї – кравець Самуель Валах. Він став працювати у майстерні, яка шила мундири для вермахту.

Я мешкав тепер на іншій, чужій вулиці, в осоружній мені квартирі, і як тільки дізнався, що Ацька повернулася додому, кинув усе і примчав на рідну Клепарівську. Ми росли з Ацькою разом, якщо можна так висловитись, – від колиски. Повсякденно бавилися з нею і її братом Йосале. Влітку з батьками, що між собою по-сусідськи дружили, ходили у далекі походи в Брюховицькі чи Янівські ліси, взимку каталися на одних санках з гори Врубеля. Як не старалися батьки нас ізолювати, ми хворіли тими ж самими дитячими хворобами: коклюшем, свинкою, кором. До війни (тобто до вересня 1939 року) випало так, що ми разом з Асею навіть перебували місяць на дитячому курорті в Римanові на Лемківщині (тепер Польща). Стосунки між нами складалися як між братом і сестрою, набираючи поступово з віком, характеру, я б сказав, ніжної прив'язаності.

– Там, – торкнувшись моєї руки і дивлячись прямо перед собою, розповідала Ася, – викопаний глибокий і широкий рів. Через нього прокладена дошка. Євреям наказують

роздягатися зовсім і скидати речі на купу. Далі їх ставлять у чергу і підганяють на дошку. Неподалік сидить німець із «машінґвером» (кулеметом), попиває горілку, а коли на дошку заженуть чоловік із десять, стріляє чергою по потилицях. Завалять трупами частину рову – дошку пересунуть далі. Головне – стояти рівно, щоб трапив у потилицю або в серце. Поранені ж бо сильно мучаться. Їх добивають або й ні. Немовлят кидають у яму живцем. Знаєш, боюсь, щоб кулі не пройшли по мені надто високо, я ще не виросла, – Аська повернула безкровне обличчя і пильно зазирнула мені в очі.

...Пройшло не одне десятиліття від того спекотного дня, від того кривавого львівського літа 1942 року, але тодішній погляд Аськи обпікає мою душу до самого дна й донині.

Я нарешті зрозумів, що в ній змінилося. Замість іскрометних, насмішкуватих, знайомих темних очей дванадцятилітньої єврейської дівчинки на мене суворо дивилися чужі очі старої, пережитої людини, яка знала щось таке невимовно таємниче, чого мені збагнути несила. Знову, дивлячись прямо перед собою, тим же не властивим їй беземоційним голосом Ася вела розповідь далі:

– Чоловіків зразу ж відокремили, в тому числі й нашого Йосале, і тут же повели на страту. А кількасот жінок і малечу чомусь затримали на клаптику землі, огородженої «колючкою». Ні пити, ні їсти не давали. Збили так тісно, що той, хто вмер, навіть не падав. Йшли дощі, а ми так стояли. Стояли три доби. У дощ, мабуть, німцям не хотілося мокнути, – і розстріли припинилися. Позаминулої ночі, в бурю, мені вдалося низом переповзти під «колючкою» і втекти. Вартівники поховалися чи спали, проте ледь не спіймали собаки.

– Ох, ті пси! – перервала вона монотонну оповідь. Декілька раз Ася з ненавистю і страхом вигукнула: «Ох, ті пси, ті звірі!». Очі в неї від жаху розширилися. – Німці для розваги нацьковують собак. Вівчарка збиває людину з ніг, перегризає горло і хлебче свіжу кров, – продовжила вона знову ж тим дивним монотонним голосом. – Мабуть, сильний дощ не дав псам взяти мій слід. Я бігла провулками, щоб не попастися поліційним патрулям. На ранок добралася додому.

– Авжеж, – втрутився я, – дорога знайома. Скільки разів ми гуляли в Янівському лісі. Через цвинтар, через «гицля»...

– Ні, – заперечила Ацька, – в Янівському лаґері так само розстрілюють, але євреїв переважно розстрілюють у Лисиничах. Я втекла з Лисинич.

На мить я уявив її шлях. Від приміського, дачного селища Лисиничі до нашої Клепарівської – понад вісім кілометрів, враховуючи ту обставину, що Ацька уникала центральних артерій, – то десять, а може, й більше. Напівживе, голодне (три дні без їжі й питва), мокре, очікуючи щокроку на рівнозначну смерті команду «Гальт!», темної ночі бігло дівча такий шмат дороги.

– А як мама, як сестри?

– Учора, певно, їх уже розстріляли. Або сьогодні, – відповіла Ася тихо.

Вона пристрасно любила солодке. Нічого іншого не міг я в той день роздобути, як грамів двісті цукру-піску. Неочищеного (такий легше було дістати), жовтявого, що заносив буряковою мелясою. Проте це був справжній ходорівський цукор, а не біла таблетка німецького штучного сахарину. Цукру для тубільців у продажу не було, давали лише сахарин. Пакетик із жовтавим цукром лежав у Асі на колінах. Я заохочував її покуштувати гостинця, але вона відмовилась. Її вже не вабило солодке.

Якийсь час ми сиділи мовчки. Легка дівоча рука лежала на моїй. Кожен думав про своє. Раптом Ацька стиснула мою долоню і пронизливо, з такою силою, аж мені здалося, що чує не тільки весь будинок, але й половина вулиці, розпачливо закричала:

– Рятуй мене! Сховай мене! Спаси!

І далі, вже слабшим тоном, скоромовкою, як у гарячці, скрикнула:

– Ні, ти не врятуєш мене! Ніхто мене не врятує! Ніхто на світі! Ніхто! Вони вб'ють мене! Вони вб'ють мене! Уб'ють!..

Ася розгойдувалася від горя і стогнала. Проте очі в неї були без сліз. Сховати її я не міг, і вона це добре знала. Пройшли десятиліття – розпачливий крик дівчинки звучить у вухах, ніби це було вчора.

Надійшов з роботи її батько Самуель Валах. «Кум а гер. Гей а гейм. Ту дорст сіх окруен» [йди-но, дитино, додому. Тобі необхідно відпочити], – покликав він Асю. Вихований серед євреїв, я розумів прості фрази на їдиші.

Ми встали. Я запевнив, що завтра неодмінно прийду, і сказав їй: «До побачення». Ася глянула на мене дивними, всезнаючими очима і відповіла: «Прощавай, не приходь. Ми з тобою більше не побачимось».

Так і сталося. Коли на другий день пополудні я дістався на Клепарівську, пан Валах повідомив, що зранку німці, повторно прочісуючи квартал, забрали Асю. Чулий батько п'ятьох дітей, цей кравець в один день трагічно позбувся дітей і дружини. Залишився сам, як палець. Валах не плакав. Не плакала Ася, розповідаючи про загибель рідної мами, брата і сестер. Не плакав і я. Такий панував тоді дух часу. Ми знали – сльози не допоможуть.

Спогад про мужню єврейську дівчинку на ім'я Ася, що втекла з лап смерті всього на кілька днів, відтворюю документально. Є у житті людини моменти, коли якась розмова закарбовується у пам'яті назавжди. Розмову з Асею я запам'ятав і поновлюю слово в слово. Не зумів хіба відтворити збережені в пам'яті деталі. Наприклад, її змінену манеру рухатися, крейдяний колір обличчя з печаттю близької смерті, запах нафти, що йшов від волосся (так вона позбувалася паразитів). Не зумів передати як слід неземно мудрий вираз очей, загальмовану, безбарвну мову і крик – благання юної істоти про допомогу, що до сьогодні відбивається болем у моєму серці.

50

Не лише на селі, але й тут у великому місті мешканці зріднюються з навколишнім ландшафтом. Жителі міста, хоча й легкі на зміну житла, теж призвичаюються до тих вулиць, якими щоденно доводиться ходити до свого парафіяльного храму, звикають до знайомих крамниць, скверів, місць розваг, певна річ, і до свого будинку.

Мої батьки перебралися на нову квартиру, що була розташована не так вже й далеко від Клепарівської вулиці. Поруч мешкав Микола Щур. Поблизу Клепарівської поселилася сім'я

Митіївих, а ще ближче – Владек і Соня Желязні, хоч всі могли підшукати собі квартири в інших районах Львова. Спрацювали тут інерційна сила звички. Так само вимушене переселення не переривало усталених довготривалих людських стосунків між сусідами. Багаторічні дружні контакти продовжувалися далі. Навідуватися до колишніх сусідів-євреїв ходили ми всі. Щоправда, після останньої великої акції, яка забрала моїх друзів-однолітків, переступати рідні пороги став я вже зрідка.

Наприкінці літа 1942 року вийшов за підписом генерала СС Кацмана наказ про зменшення загальної площі ґетто. Немов бальзаківська шагренева шкіра, площа ґетто катастрофічно скорочувалася. Згідно з новим німецьким розпорядженням, Клепарівська вулиця раптом опинялася поза єврейською мешканевою дільницею. Найближчого дня батько поспішив до нашої кам'яниці дізнатися про стан справ у зв'язку з новим німецьким наказом. Вернувся він з Клепарівської сильно опечалений.

– Там ще живуть євреї, але немає вже нікого зі старих знайомих сусідів. Усі кудись поділися, – сповістив він.

Ця звістка так вразила мене, що я не втримався, щоб самому не пересвідчитися. На Городоцькій, поблизу костела св. Анни, доброзичливий старший чоловік притишеним голосом попереджував цивільних перехожих, киваючи в бік Клепарівської:

– Увага, туди не ходіть, там – «лапанка».

Словом «лапанка» називали у Львові поліційні облави окупантів. Одного разу я спостерігав перебіг класичної «лапанки» в самому центрі міста. Тоді уславлений Краківський ринок («Кракідали»), як я вже згадував, розміщувався не там, де зараз, а там, де торговий центр «Добробут», тобто навпроти щелицьового боку будівлі театру ім. Заньковецької. Я опинився під мурами театру якраз тоді, коли з вулиці Жовківської виповзла, мов змія, колона критих військових вантажівок. Рухалася колона без дотримання інтервалу. Автомобілі їхали небезпечно тісно, як кажуть у таких випадках водії: бампер в бампер, і проскочити між ними нікому не вдалося б. Вантажівки блищали чистотою і це нагадало мені постійно охайні нефронтові автомобілі карателів Зондердінсту на постої при школі ім. Шашкевича.

Захоплена круговертю купівлі-продажу заклопотана публіка на «Кракідалах» не звернула уваги на колону авт: йшла війна, через місто часто проїжджав військовий транспорт. Коли чоловий автомобіль досяг початку ринку, він плавно зупинився, а за ним усі решта. Враз із автомобілів почали вискакувати озброєні солдати, утворюючи живий ланцюг. Водночас у провулках з боку Замарстинова з'явилися німецькі жандарми і українська «гільфсполіція». Пастка закрилася. Розпочалася дика паніка. Знявся крик, гармидер, ґвалт. Люди покидали свій крам напризволяще, а самі метушливо забігали по периметру оточення в марних пошуках вільного проходу. Під ногами смертельно переляканого тлуму місилися овочі, ярина, ягоди, гриби, борошно, валялися покинуті одіж, взуття, якесь залізяччя і багато розмаїтого паперу. Перекупки, що торгували невибагливими їстівними стравами, виливали прямо на землю свої зупи, флячки, висипали варену картоплю. Продавці самогону намагалися свій посуд з цінною рідиною десь заховати, але це їм теж не вдавалося. Мов розгуканий табун диких коней, натовп усе трощив на своєму шляху.

У двох чи трьох місцях живого обруча німці створили проходи, де стовбичили ґестапівські офіцери з палицями в руках. Вони швидко сортували людей. Після поверхового обшуку старих і малих переважно відпускали. Відпускали і тих, хто мав надійні окупаційні документи, а решту скеровували на вантажівки, борти яких були для цього відкинуті. Натовп стишився; чути стало лише німецьку команду: «Льос! Льос!». Хто барився, того відразу сильно били. Через годинку «Кракідали» спорожніли. Облавники ретельно перешукали територію, заглянули навіть до двох металевих пісуарів, що стояли на Краківському ринку, і аж тоді зі своїм ясирем від'їхали. Доля зловлених на «лапанці» людей була двояка: більшість потрапляла на примусові роботи в Німеччину, а частина – в концтабір. Якщо траплявся еврей, то його доля була однозначною – розстріл.

Коли доброзичливець застеріг, що на Клепарівській «лапанка», я все ж таки надумав подивитися, що там відбувається. Справді, на тій стороні бовванів німецький солдат, але поряд не видно було інших німців, ані автомобілів. І попри все,

гоненький струмок перехожих перетікав повз солдата. Я підійшов ближче. У повній викладці, з карабіном, важким наплечником, металевою коробкою протигазу, стояв солдат на розі біля Клепарівської і Янівської вулиць. Пригрівало сонце. Свій сталевий шолом він причепив до наплечника і розстебнув верхні ґудзики френча. Вітер розвівав біляве волосся, а на молодому обличчі сяяла усмішка. Я впізнав красеня – він був одним з команди Зондердінсту, що стояла в школі ім. Шашкевича.

Зі здивуванням я зауважив, як німецький солдат широко усміхається до цивільних перехожих, більше того, він робив спроби заговорити до них. Солдат простягав вільну від зброї руку і запрошував людей подивитися на протилежний бік вулиці. Німець все повторював: «Кукен, кукен», тобто гляньте, мовляв, яких «унтерменшів», яких недолюдків і паразитів вполював, але ніхто не поділяв чомусь його радості, навпаки, перехожі, опустивши голови, швидко проходили мимо. На протилежному від солдата боці Клепарівської під мурами будинків номер три і п'ять стояли зо два десятка єврейських чоловіків, усі в чорному робочому одязі. Їх поставили ближче до стіни, з піднятими вгору руками на певній віддалі одного від іншого. Могло скластися враження, що зараз під цим муром їх будуть розстрілювати.

Перехожі, як я вже сказав, поспіхом, опустивши очі, оминали німця, лише я на хвильку затримався, пильно приглядаючись до нещасних жертв, у пошуках знайомих постатей, але сусідів серед них не було. Відійшовши до найближчого провулка, став спостерігати за дальшим ходом подій. Незабаром з міста під'їхали вантажні трамвайні платформи. Одна з платформ вже була запруджена єврейськими чоловіками, що тісно сиділи навпочіпки, а над ними стояли озброєні вартові. Тих з Клепарівської загнали на вільну платформу, посадили навпочіпки і так повезли догори по Янівській. Львів'яни знали – там жахливий концтабір і розстрільний піщаний кар'єр.

51

Перед тим, як розпочалися мої регулярні вояжі до міської різні, на родинній нараді докладно обмірковували, як і коли маю возити батькові обід, і довго вирішували чи не найважли-

вішу проблему: в якій сумці це робити – адже йшлося про те, що додому везтиму якісь м'ясні субпродукти (печінку, легені, серце). Зупинилися на моєму ще довоєнному шкільному портфелі, який у Галичині називали «течкою». Виготовлена з правдивої шкіри «течка» місцями вже втратила свій питомий коричневий колір і не впадала в око. Дарма, що портфель був добряче потріпаний часом, він зберіг міцний замок і мав додатково ще дві надійні застібки. За оманливим виглядом малого шкільного портфелика, затаїлася його чимала вмістимість за рахунок ширини. У портфелі легко поміщалося чотири-п'ять кілограмів м'ясопродуктів без видимого обтяження.

На прохідній сторожівці м'ясокомбінату мій портфель при вході прискіпливо-демонстративно перевіряли, навіть заглядали в каструльку, зате на виході, згідно з домовленістю, не заглядали до нього зовсім, хоч він був заповнений товаром. За брамою міської різні найнебезпечнішими для мене були три десятка метрів до найближчої трамвайної зупинки, бо кожна особа з багажем викликала зацікавлення поліції. З нетерпінням я чекав приїзду трамвая, щоб загубитися в ньому серед пасажирів. Задня платформа тодішніх трамвайних вагонів мала з трьох боків суцільну дерев'яну лавку. Сідаючи неодмінно на задній поміст, я відразу заштовхував важкий портфель під лавку і прикривав його ногами. Часто на наступній зупинці до вагону заглядали жандарми, які забирали людей з підозрілим багажем, проте на мій портфель ні разу не звернули увагу. Портфель був щасливим. Про всяк випадок мав я заготовлену леґенду, мовляв, портфель не мій, я його випадково знайшов. Рятунок від сумнівної леґенди був насправді сумнівним. Якби мене впіймали німецькі жандарми з винесеним м'ясом, не обійшлося би без тяжкого побиття – від ґестапівців чекали всякого. Якби впіймали з товаром батька – запроторили б у концтабір або й розстріляли. Але іншого виходу в голодне лихоліття не існувало: дехто з міських підлітків, ризикуючи, мусив допомагати утримувати родину. Саме підлітки могли непомітно кудись пролізти і вчинити те, чого не міг дорослий.

Я вже згадував, що в місті гостро бракувало палива. Стараючись допомогти батькам, підлітки нишпорили повсюдно в

пошуках дров, проявляючи нераз дивовижну кмітливість. Відразу за Оперним театром і в районах, прилеглих до Жовківської вулиці, траплялися зруйновані (часом і війною) старезні будинки, які у повсякденній мові називали латинським словом «рудери». З таких «рудер» підлітки крадькома витягали різну деревину, з великими колодами включно. Дорослих за такий вчинок могли запроторити до в'язниці. Якщо поліцаї ловили підлітка, то, відшмагавши ременем, відпускали.

Хлопчакам середмістя вдавалося промишляти не тільки дровами. Сміливці на Клепарівському вигині залізної дороги, де поїзди сповільнюють хід, видиралися на відкриті вагони, якими перевозили вугілля. На короткому відтинку колії – від Замарстинівського мосту до станції Підзамче – спритні хлопчаки жбурляли на насип куски вугілля, а їхні спільники підбирали викинене у приготовлені мішки. Підлітки-євреї в цьому промислі участі не брали: поза ґетто вони вже перестали появлятися.

Практика гітлерівської расової політики у Львові не зводилася лише до утворення ізольованого єврейського ґетто. Расова сеґреґація, що полягала у виокремлюванні німецької «раси панів» (Herrenfolk) від расово «неповноцінних» (Minderwertig) народів, стосувалася також українців і поляків. Мало не на кожному кроці очі львів'ян кололи написи «Nur für Deutsche» – «Тільки для німців». Найкращі крамниці, ресторани, пивні, лікарні, кінотеатри та низка установ вивісили цей застережливий для ненімців напис. Дотепники зробили «Nur für Deutsche» їдким компонентом львівської сатиричної пісеньки про невірну дівчину, яка злигалася з німцями:

Meine liebe Касько,
Meine liebe Frau,
Чи ти пам'ятаєш,
Як я тебе мав?
На вулиці Коперніка
Я тебе впізнав,
І на твоїх плечах
Я перечитав:
Що «Nur für Deutsche
Ist diese Frau».

Найбільше львів'янам оце «Nur für Deutsche» допікало в трамваях – єдиному загальнодоступному виді транспорту в місті. У мій обов'язок, про що вже йшлося, входило двічі на тиждень доставляти батькові на роботу обід, а від нього привозити додому товар. Від трамвайної зупинки поблизу костела св. Ельжбети до міської різні, розташованої в кінці Замарстинова на так званій Гаврилівці, – десять кілометрів – шмат дороги. Прямий трамвайний маршрут німці скасували, необхідно було в центрі, поблизу постамента Яну Собєському, пересідати з дев'ятого номера на шостий і відповідно у зворотньому напрямку – з шостого на дев'ятий. Дістатися до дев'ятого номера зробилося нелегкою справою через те, що «раса панів» не бажала їздити разом з расово «неповноцінними» автохтонами. Кожен трамвайний вагон, а якщо трамвай був спареним, то кожен перший вагон, розділили стальним ланцюгом, обшитим шкірою, на дві половини. На помості, де вагоноводій, і на лавках половини салону розміщалося декілька німців, траплялося, що не було там жодного, а в той же час у другій половині, за ланцюгом, – ніде встромити ногу, люди висіли на підніжках, а частина взагалі не могла потрапити до вагона.

Расово поділеному трамваю стало складно піднятися на Городоцький пагорб. Колись, за часів кінного трамваю, на площі Бема (тепер Я. Мудрого) була стайня, звідти виводили додаткову пару коней, щоб здолати цей підступно крутий пагорб. Тепер, коли одна половина вагона, призначена для Herrenfolk, була порожньою, а інша – обтяжена понад усяку міру, трамвай, долаючи пагорб, вперто задкував, втрачаючи стійку опору. Щоб запобігти катастрофі, переляканий водій вискакував і благав пасажирів тимчасово покинути вагон, доки він не промине критичну точку. Люди слухняно виходили, бігли за трамваєм, а потім знову вскакували досередини. Треба сказати, що німецьке замилування до порядку не допускало жебрацько-анархічного безплатного проїзду трамваєм. Платили всі: військові, поліцаї, есесівці.

Трамвай їздив повільніше, ніж сучасний, а інтервали між зупинками були меншими. Через постійну тісняву пасажири нерідко сварилися між собою, сипали прокльонами і, звичайно

ж, ділились новинами, не цураючись дражливих злободенних політичних тем. Особливо такі розмови велися на задньому помості. Одного разу я почув, що двоє чоловіків розмовляли про те, як проводяться масові розстріли євреїв у провінції. Один з них – очевидець – розповів, що маленькі діти плачуть і кличуть маму перед тим, як їх уб'ють. Розповідав з реалістичними подробицями, що морозили кров у жилах.

Я зійшов, як звичайно, на потрібній мені зупинці на вулиці Ядвіги (тепер Марка Вовчка) під сильним враженням від почутого. На розі працювала пивна knайпа з осоружним написом «Nur für Deutsche» і звідти долинали музика та спів. Якось мимоволі я підійшов до вітрини шинку. Грала скрипка і хрипкий тенорок виводив красиву ліричну пісню:

Темна нічка гори вкрила,
полонину всю залила,
а в ній постать сніжно-біла,
гуцул Ксеню в ній пізнав.
Він дивився в очі сині,
тихо спершись на сосині,
і слова ці безупину
він до неї промовляв:
– Гуцулко Ксеню,
Я тобі на трембіті,
Лиш одній в цілім світі,
Розкажу про свій жаль.
Душа страждає,
Звук трембіти лунає,
А що серце кохає,
Бо гаряче, мов жар.

Танго «Гуцулка Ксеня» Ярослава Барнича заполонила тоді всі львівські ресторани і шинки. Щодня з багатьох питних закладів по кілька разів на день, аж до несхочу, звучала ця сентиментальна мелодія. Німцям чомусь вона дуже припала до вподоби. Того дня, стоячи на вулиці Королеви Ядвіги під вітриною шинку, я задумався: чому на світі так є, що в той час, коли жорстоко вбивають невинних діток, неподалік спокійно п'ють пиво, веселяться і насолоджуються музикою і співом...

52

Одного дня, восени 1942 року, мати сказала мені, що сім'я Блязерів, про долю якої вона десь дізналася, сильно в ґетто бідує і здалося б з почуття вдячності, хоч якось допомогти. Треба занести їм трохи харчів.

– Згода, – відповів я.

– Візьмемо твою «течку», вона не кидається у вічі. Адресу Блязерів я маю точну. Мешкають вони неподалік Замарстинівського мосту. Туди підемо разом, але до середини ґетто я, мабуть, не зайду. Доведеться тобі йти самому, – сказала мати.

– Гаразд, – погодився я.

– Йти нам необхідно завтра. Відкладати не можна. Блязер тимчасово працює у другу зміну. Виходить, маємо потрапити в ґетто приблизно на одинадцяту годину.

– Добре, – ствердно кивнув головою.

Звечора мати довго поралася на кухні з моїм «чародійним» безрозмірним портфелем: щось туди клала, щось перекладала з місця на місце, дещо виймала, дещо додавала, аж, накінець, втомлено зітхнувши, позастібала всі пряжки і ляснула замком.

– Щоб вкласти все, що хотілося б, портфель, звичайно, замалий, – поскаржилася вона, – але й так на перший раз не є зле. Тільки б донести щасливо.

Наступного дня ми поїхали на означену годину трамваєм і зійшли на зупинці поблизу Замарстинівського мосту. Вдаючи звичайних перехожих, пройшлися під мостом кілька разів туди й назад, пильно роззираючись навколо. Німців не було видно ніде. Ґетто з замарстинівського боку міста ніхто не охороняв.

– Дорога вільна, йди, синку, з Богом, – сказала мати, – лише пам'ятай – не барися і будь вкрай обережним. Чекатиму тебе тут.

Я пішов бадьорим кроком, стискаючи в руках важкенький портфель. Але досить мені було відійти кілька метрів від вулиці Замарстинівської, у глиб ґетто, як мене скувала наростаюча тривога. Вражав незвичний вигляд вулиці. Доки сягало око, вона виглядала абсолютно порожньою: жодного перехожого,

ні дітей, ні якогось транспорту, ні звичних бродячих кішок, ні, навіть, всюдисутніх міських горобців. Нікогісінько! І тиша. Як часто полюбляють писати письменники – тиша аж дзвеніла. Я зупинився прислухаючись. Ніде найменшого шереху. Ніби в зачарованому злим духом казковому царстві – жодного звуку. Немов усе за помахом чарівника вмить застигло-завмерло. Брами і вікна будинків виглядали наглухо зачиненими. Ніщо не рипить, не скрипить, не дзеленькає. Не квилять немовлята, не чути жодних розмов, ніби все заніміло.

«Мабуть, геть усі на роботі», – втішив мене раптовий здогад. Самозаспокоєний, я рушив далі трохи упевненіше. Але гнітюча тривога до кінця не розвіювалася. Йти мені треба було лише прямо, не звертаючи в бічні вулиці, які теж вражали пусткою. Нарешті віднайшов я потрібний номер будинку і зупинився перед ним, уважно дослухаючись. За масивною дубовою брамою кам'яниці теж не чутно жодного людського голосу. Оглянувся: вулиця зовсім порожня, ніде ні живої душі. Набрався сміливості і рішуче натиснув на клямку.

Картина, яка враз відкрилася мені, запам'яталася на все життя. У багатьох сецесійних львівських кам'яницях сходова клітка починається з п'яти-шести широких сходинок. Відразу на першій сходинці і так до останньої, один біля одного, плече в плече, сиділи десятки людей. Сиділи вперемішку: чоловіки і жінки. Як за командою, вони мигцем глянули на мене єдиним напруженим переляканим поглядом. Тут же переляк у їхніх очах згас і вони знову, як за командою, мовчки відвернули погляд від мене, повертаючись у попередній свій зацепенілий стан. Невидющими очима дивилися вони непорушно на чорний прямокутник брами. Зморені, восково-бліді обличчя не виражали, як мені здавалось, жодних емоцій. Люди сиділи так тісно, що я розгубився, не знаючи, як мені пробратися наверх. Моє запитання, де тут мешкає Блязер, недоречно зависло в повітрі без відповіді. Ніхто на мене навіть не глянув, ніхто не зронив ані слова. Боком, попід стінкою, обережно переступаючи через нерухомо сидячих людей, я з трудом, навшпиньках, таки вибрався на поміст сходової клітки. Наступні сходові марші триповерхового будинку теж займали люди, що тісно притулились

одне до одного. Отак мовчазно сиділи вони на всіх сходах до самого горища.

Блязер мешкав на першому поверсі. Номер квартири був мені відомий. Я підійшов до потрібних дверей, але в цьому завороженому царстві тиші не наважився стукати. Тихенько натиснув на клямку – двері легко відчинилися. Квартира, до якої я зайшов, мала незвичний для мене вигляд. Львів'яни ще тоді не знали «добродійства» комуналок, коли житло скоріше нагадує багатолюдний загальний барак, аніж нормальну оселю. Блязери займали в одній з невеликих кімнат чверть її площі. Вся двокімнатна квартира разом з кухнею була поділена, якщо можна так сказати, на дрібні сімейні ділянки. Одну з ділянок займали Блязери. Щоб зберегти видимість приватного життя, кожна сім'я намагалася за допомогою занавісок відгородитися від решти співмешканців. Блязери відгородилися занавіскою і шафкою для білизни. Крім простих білизняних шаф і крихітних столиків, інших меблів я там не зауважив. У квартирі за браком місця не було ні ліжок, ні крісел, ні креденсів, ні дзеркал, ні інших звичних предметів побуту. Сиділи і спали жильці на підлозі.

Коли я увійшов, то застав подружжя Блязерів опертих на подушках, як це прийнято у безмебельних монгольських юртах. Моїй появі Блязери приємно здивувались. Для них я був посланцем з колишнього призабутого світу, який вони безповоротно втратили, переступивши поріг ґетто. Так у лікарнях безнадійно невиліковні хворі радісно сприймають відвідувачів, знаючи, що їм уже не повернутися до світу здорових людей, проте не хочеться втрачати з ними зв'язок.

Малка Блязер ніжно погладила мене по голові і прошепотіла:

– Нівроку ти підріс, хлопче.

На очі їй набігли сльози. Попередньо мама застерегла мене не розпитувати про Блязерового малюка, який не витримав злигоднів і помер. Мойсей Блязер теж ласкаво торкнувся мого вуха і потиснув мені руку, як дорослому. Він пошепки поцікавився, як нам ведеться.

Примостившись біля маленького круглого стола, який хіба колись служив підставкою для вази, я став виймати з портфеля

гостинці: банку топленого масла, цукор і ще там щось у маленьких мішечках та прегарний шматок волового м'яса. Блязер, побачивши м'ясо, не міг приховати задоволення.

– Скільки це добро коштує? – поцікавився він діловито.

– Нічого. Мама сказала, що це подарунок.

Блязер відлічив кілька окупаційних польських злотих і всунув мені в кишеню.

– На, матимеш на цукерки.

Пам'ятаючи наказ матері, я добув з кишені його злоті і поклав на столик.

– Мама категорично заборонила брати з вас якісь гроші.

– Хай Господь благословить твою маму, – промовила розчулено Малка і знов погладила мене по голові.

– І тебе, – додала.

Мойсей нашвидкоруч написав записку і поклав у портфель.

– Віддаси її мамі, – попросив.

Я розпрощався і вже на відході почув, як Блязери, перейшовши на їдиш (досі спілкувалися зі мною польською мовою), стали тихенько бідкатися, де знайти дров, щоб зварити м'ясо.

53

За гітлерівськими расовими «нюрнберзькими законами», що стали діяти в окупованій німцями Галичині, якщо хтось з батьків був євреєм, то їхні нащадки навіть до третього коліна вважалися євреями і підлягали дискримінації. У сім'ї Желязних, незважаючи на вихрещення, і Соня, і їхня маленька дитина, згідно з тими законами, вважалися расово євреями. Ґестапо подібним мішаним сім'ям пропонувало розлучення і повне припинення усяких родинних стосунків. Інакше арійський партнер ставав для ґестапівців злочинцем, який переховує євреїв і має за це бути покараний смертю. Відповідне оголошення під назвою «Престорога» було розплакатоване по місту і опубліковане в пресі. Розлучитися з Сонею реально означало б відправити її з дитиною в ґетто на вірну загибель.

Владислав Желязни кохав свою Соню, до безтями любив свого первістка і не міг їх віддати на поталу ґестапівцям. Він вирішив зберегти сім'ю за всяку ціну. Желязні поміняли лише

квартиру і мешкали тепер на вулиці Вестштрассе (Янівська) під сорок першим числом, де їх раніше ніхто не знав. Ми по старій добрій пам'яті часто до них навідувалися. Зовні сім'я Желязних не піддавалася паніці, вела себе спокійно і впевнено. Насправді, як звірялася Соня моїй матері, вони дуже переживали усвідомлюючи, що граються з долею. Смерть їх підстерігала кожної миті. Викриття можна було чекати з різних боків. Найбільше боялися доносів. Ґестапо і німецькі власті зобов'язали населення повідомляти про всіх підозрілих на єврейське походження осіб, які мешкають поза межами ґетто. За недонесення теж погрожували суворими карами. Сім'ю Желязних знало чимало людей, зокрема з львівського кримінального світу, але серед них існував своєрідний кодекс честі – не видавати своїх. Владек теж не боявся так званих «шмальцівників» – професійних шантажистів, які розшукували прихованих євреїв і вимагали від них за мовчанку відкуп. У Львові особливо відзначалася в тому банда якогось «Доктора», що навіть брав з собою на «полювання» спеціально дітей, які безпомильно визначали євреїв за зовнішніми ознаками, манерою триматися та жестами. «Якщо сюди прийдуть «шмальцівники» від Доктора, то я з ними розправлюся. Не зможу сам, покличу друзів, вони допоможуть», – твердив упевнено Владек. Він розповів нам про долю свого товариша Біндера. Той мав польську полюбовницю і якийсь час переховувався у її помешканні. Його діяльна натура не витримувала тривалого запертя і Біндер одного разу вийшов на вулицю у якійсь справі. Несподівано потрапив під облаву. Щоб вирватися з пастки, Біндер спробував утекти, але ґестапівська куля наздогнала його.

Як предмет релігійної пошани в кожному християнському помешканні у Львові побутували зображення Христа або святих, або картини подій святого Письма. Желязні ніколи не відзначалися особливою набожністю. Якийсь образок у них, мабуть, таки був, але я якось його не помічав. Тепер у Желязних на чільному місці виднівся надмірно великий для габаритів звичайного помешкання образ Богородиці в голубих шатах. Під ним блимала лампадка, а на спеціальному білому столику у вазах стояли паперові квіти, влітку – живі. Разом це утворювало щось на зразок дома-

ннього вівтаря. Кожен, хто заходив у їхню квартиру, мав відразу скласти собі враження, що потрапив у вельми благочестиву християнську оселю. Тепер Соня і Владек ретельно і регулярно відвідували костел. Доказати своє арійське походження Владеку було просто. Від чоловіків, звичайно, не вимагалося для цього надто демонстративної набожності. Їх перевіряли на предмет єврейського походження лише за так званим «конкретним доказом», тобто за наявністю обрізання крайньої плоті. Зате підозрілих жінок перевіряли ретельно за освідомленістю у християнських обрядах, за знанням молитов, перевіряли за народними християнськими звичаями, яких не вичитати в жодному молитовнику. При ґестапо було створено спеціальний відділ для розшуку єврейських жінок, які, вдаючи християнок, живуть у «арійській» частині міста. Нишпорки цього відділу застосовували різні методи для викриття прихованих єврейок.

Щоб не стягувати на себе найменшу підозру, не «засвітитися» перед поліційними органами, які по нитці могли дійти до клубка, Владислав Желязни занехаяв свій кримінальний промисел і поступив інструментальником на роботу в майстерні, що німці організували в кінці Янівської вулиці на базі колишньої єврейської фірми Штайнхауза. Майстерні стали називатися «DAW» – абревіатура від «Deutsche Ausrüstung Werke» (німецькі ремонтні майстерні). Робітники «DAW» працювали під керівництвом німецьких майстрів над ремонтом військової техніки. Їм видавали надійні «аусвайси» – особисті виказки і непогані продовольчі пайки. Спочатку на «DAW» працювало добровільно декілька сотень євреїв і близько триста поляків та українців. Владека Желязного дуже цінували там як висококваліфікованого слюсаря.

Одного дня німець – старший майстер – відкликав Владека убік на балачку «nur mit uns» і завів секретну розмову.

– Herr Желязни, – звернувся майстер тим поширеним німецько-польським волапюком, який вживали сілезькі (шльонські) німці, – раджу вам у найближчі три-чотири дні «zum arbeit» не виходити. Посидьте ті дні дома.

– Але ж, пане майстре, за невихід на роботу суворо карають. Я боюся.

– Herr Желязни, ви правдивий класний спеціаліст, таких людей німецькі майстри завжди шанують, коли раджу не виходити вам на роботу, то маю на те вагомі підстави. Зробіть, як я кажу.

– Став я вагатися, – розповідав нам Владек, – адже «DAW» – військове підприємство, ним керують есесівці. За невихід на роботу без поважних причин можуть як за саботаж і розстріляти. Час воєнний. Але я послухав старшого майстра. Роздобув не зовсім переконливу довідку про хворобу, нібито в мене щось не те зі шлунком, і сиджу, як радив майстер, вдома. Сиджу і тремчу, а тут ще зі мною Соня і малюк. Думаю, прийдуть есесівці, заберуть мене, загорнуть Соню і хлопця. Усіх нас знищать. Однак з другого боку – старий німецький майстер, до мене завжди явно прихильний, не став би безпідставно таке по секрету говорити.

Коли через три дні дізнаюся, начальник «DAW» Гебауер зібрав на площі робітників і оголосив: «З нинішнього дня ви всі залишаєтеся тут, додому не йдете». Таким способом усі робітники «DAW» раптом зробилися в'язнями! «За найменший непослух, – продовжував Гебауер, – чекає важка кара». Для залякування із сторожових вишок відкрили вогонь по тих, хто надто наблизився до огорожі.

Так розпочав своє існування Янівський лаґер примусової праці – «Zwangsarbeitlager Lemberg», який став відомою гітлерівською катівнею. Саме тут хочу зазначити, що я категорично проти словесної мімікрії, яку навмисне пропагують в українській мові щодо специфічних термінів тоталітарних репресивних режимів. Інколи тепер намагаються українізувати, ніби «одомашнити», криваві німецькі та російські терміни: «лагерь» у «табір». Слово «табір» в українській мові в'яжеться з поняттям відпочинку, радощів, сміху. За вимогами психології мови, не годиться перекладати слова: «Ґулаг» в «Гутаб», «ҐПУ» в «ДПУ», «енкаведе» в «енкавеес», «каґебіста» в «кадебіста» тощо. Усіма мовами світу, не перекладаючи, вживаються такі назви, як Ґестапо, КҐБ, Ґулаг, лаґер. Лише українською з дивного дива їх перекладають. Перетворити тоталітарний лаґер у милозвучний український «табір» (буває польовий, дитячий,

пластовий, дівочий, козацький, вишкільний тощо) – витівка, інспірована так званими «кадебістами». Ніхто не вживав у розмові надуманий канцелярський псевдонім «табір» замість живомовного «лаґер». Янівський лаґер так всі і називали – лаґер, а не інакше.

Місце розташування Янівського лаґера було вибрано ґестапівцями дуже зручне. Близько знаходилася товарна залізнична станція Клепарів, і лаґер став пересильним, транзитним. Звідси відправляли людей в Белзець і Треблінку. Зовсім недалеко від лаґера, біля підніжжя гори Кортумівки, знаходилась улоговина, прикрита з усіх боків високими горбами і тінистими деревами. Отож, природні умови місцевості, застосоване маскування і сильна охорона дозволяли катам вільно чинити там свою чорну справу. За півкілометра від лаґера знаходилося основне місце розстрілів, назване в'язнями «Долиною смерті». Янівський лаґер вважався центральним у Галичині, тут було розстріляно близько 200 тисяч осіб, переважно євреїв. Щоправда, ґестапівцям не вдавалося в глибокій таємниці розстрілювати людей, як це чинили енкаведисти до війни в Биківні, Сандормосі чи згодом в Катині. Про німецьку «фабрику смерті» на Янівській знало все місто. Львів'яни знали, що там, на «пісках», масово розстрілюють євреїв... і не тільки євреїв...

– Добре, що я послухав старого німецького майстра, – розповідав Владек Желязни. – Про мене в тому початковому організаційному хаосі на «DAW» зовсім забули, і я став на роботу в «Beutepark» (трофейний парк), що розміщається на колишній торговельній виставці у Стрийському парку. У парку була споруджена маленька домна, в якій виплавляли алюміній. Добиратися далеко, але є надійний «аусвайс», є пайок, щось платять. Ті мої товариші, що працювали зі мною разом в «DAW», тепер стали справжніми безпросвітними лаґерниками, частина з них вже загинула. Сам лаґер відгородили високим цегляним муром і колючим дротом. В'язні, залежно від національності, носять латки: поляки – червоні, українці – сині, а євреї – жовті. Коли б не послухав старого майстра, то гибів би в лаґері, якщо б не загинув, а що сталося б з Сонею і сином, не важко здогадатися.

У 1944 році під час авіанальоту Янівський лаґер розбомбили. Частина в'язнів, користуючись нагодою, втекла. Серед утікачів був знайомий мого батька на прізвище Чмир. Він розповідав про порядки в лаґері. Від нього ми дізналися, хто такі так звані «аскари». Назвою «аскари» німецькі колоністи в Африці (до 1918 року Німеччина мала в Африці колонії) називали тубільних поліцейських. «Аскари» Янівського лаґера складалися з угорських фольксдойчів і радянських полонених. Ті останні, виховані жорстокою большевицько-російською тоталітарною системою, були готові на найбільші підлоти і звірства. Говорили вони між собою по-російськи і так сильно підкреслювати їхнє українське походження, як це робить Йонес та інші єврейські автори, немає підстав. Нічого українського в них не залишилося, а переважно – й не було зовсім. «Аскари» в національному плані були росіянами, про що українофобськи налаштовані автори не люблять казати, воліючи говорити про українців, власовців і дезертирів.

Перших два роки окупації Соня Желязна сильно боялася і рідко виходила з дому, посилаючись на те, що вона мусить пильнувати непосидющого малюка. Але в 1943 році я кілька разів здибав її на ринку Теодора, де вона чимось торгувала. Була Соня вже вдруге вагітною. Хоча волосся пофарбувала в золотистий колір, обличчя її набрало яскраво єврейського виразу. Про це я сказав матері, вона у відповідь засміялася: «Це ти бачиш, бо знаєш, хто вона, а інші цього не помічають».

Забігаючи вперед, скажу, що восени 1944 року, у п'ятому парку, ми прощалися зі сім'єю Желязних, які щасливо пережили гітлерівське лихоліття. Не бажаючи жити під совєтами, як більшість львів'ян польського походження, вони виїхали на історичну батьківщину, до Польщі. Моя мама і Соня при прощанні біля вагона сильно плакали, між ними існувала довголітня симпатія. Чоловіки випили собі «на коня» і щось зворушливо говорили, маючи надію незабаром знов зустрітися в коханому Львові.

Не довелося.

54

При вході в ґетто, як з боку вулиці Пелтевної (Полтв'яної), так і від Замарстинівської, на видному місці стовбичили дощані стенди, на яких трьома мовами великими чорними літерами на білому сповіщалося, що вхід і вихід без дозволу з єврейської мешканевої дільниці карається смертю. Під грізним оголошенням виднівся підпис групенфюрера СС і начальника поліції дистрикту Галичина генерал-лейтенанта Фріца Кацмана. Останні події у Львові і ті, які долинули до нас з провінції, підтверджували, що німці виконують погрози і що вони з холодною, тупою безжальністю здатні на систематичні, сплановані звірства. На піскових кар'єрах Лисинич, на «пісках» Янівського лаґера та в інших місцях ґестапівці проводили масові розстріли не лише єврейських чоловіків, але й жінок та дітей. Без вагань кати жорстоко вбивали навіть невинних єврейських немовлят. Розстрілювали також поголовно циган. Водночас німці за будь-які, на їхній розсуд, провини не цуралися розстрілювати українців та поляків, зокрема за допомогу євреям. Той факт, що за будь-яку допомогу євреям в Україні людей розстрілювали, на відміну від значно м'якшої кари за цю «провину» в інших окупованих країнах, свідчить, що гітлерівці, знаючи поставу місцевого населення, боялися акції масового переховування.

Ми знову в полудне стояли з мамою біля Замарстинівського мосту. Знову в руках я тримав свій «чародійний», безрозмірний портфель і пильно роздивлявся навколо. Нічого підозрілого та небезпечного при вході до ґетто ми не помітили. Німців не було видно і близько. Як і першого разу, вулиця Германа виглядала зовсім порожньою.

– Можеш йти, – сказала теплим голосом мати, – будь обережним, чекатиму тут біля мосту.

Я бадьоро кивнув головою і швидким кроком відійшов. Соромно було признатися матері, що я боюся. Але в дійсності, як рибу вода, так мене в ґетто відразу оповила зловісна аура страху. Все тут дихало смертельною небезпекою. Тепер я вже знав: за фасадом беззвучних і нібито безлюдних будинків захована понад усяку мислиму міру величезна маса зацькованих

людей. Знав, що ті нещасні люди, які не вмістилися в кімнатах, туляться по сходах, на горищах, у підвалах, – скрізь, де можна і не можна. Більшість львів'ян не мала вже сумніву, що гітлерівці мають намір фізично знищити весь єврейський рід. Про це восени 1942 року часто говорилося вдома і поза домом. Говорилося, що всі жителі ґетто, незважаючи на вік і стать, рековані на смерть. Вирок на приречених уже запав, залишилося його виконати.

У мертвотній тиші ґетто лише мої кроки відлунювали порожньою вулицею. Я підійшов до знайомого будинку і сторожко озирнувся – нікогісінько. Тепер, відчиняючи браму, знав заздалегідь, що доведеться побачити. Як і минулого разу, на всіх сходах сиділи з відчуженими від земної суєти виразами облич, збайдужілі, апатичні від пережитих страждань, мовчазні постаті. Молоді серед них не спостерігалося, переважали люди середнього віку, які видавалися ветхими стариками. Бліді, змордовані голодом, журбою і страхом, змарнілі обличчя, на яких лежала печать близької насильницької смерті. Я розумів тепер шоковий стан приречених людей – вони чекали смерті. Моя поява на мить вивела їх з душевного самозаглиблення. Вони очікували команду «льос!», а далі – вантажівка, яма і куля в потилицю. Кінець всім нестерпним стражданням. З моєю появою команда не прозвучала, і люди повернулися у свій стан передсмертної туги.

Нераз потім чув я безглузді по своїй суті балачки, мовляв, євреї без спротиву, мов худоба, йшли на загибель. Ніби існувала для них тоді альтернатива. Ніби сотні тисяч радянських полонених, молодих, дужих військових чоловіків гинули інакше. Коли плем'я ґотів захопило Рим, що інакшого могли зробити горді римські сенатори, як не зібратися в останній раз на Капітолії і спокійно, мовчки чекати смерті від рук диких варварів.

Людина – смертна. Проте трудиться, планує, сподівається, бореться, любить, народжує дітей, досягає високої мети, втішається життям, так ніби її існуванню меж немає. А все тому, що час і обставини кончини людині не дано заздалегідь знати. Інша річ, ті, хто засуджені до страти. Їм відомий час і спосіб власної смерті. Правдива мужність приречених полягає в спокійному сприйнятті неминучого, коли іншого реального виходу з без-

виході немає. Коли польські жандарми вели в Бриґідках на шибеницю українських патріотів – Біласа і Данилишина, то хлопці роззулися, щоб рідна земля дала їм сили набратися мужності спокійно глянути у вічі катам. І спокійно глянули, і героїчно прийняли смерть. І дізналася про це вся Галичина. А скільки інших українських патріотів мужньо, спокійно прийняли смерть від рук ворогів, хто злічить.

Я зайшов до знайомої кімнати, де мешкали Блязери. Від попередньої зустрічі минуло небагато – якихось два-три тижні, але Блязери настільки змінилися, що мені аж стало не по собі. Малка Блязер враз перетворилася в посивілу бабцю, а завжди бадьорий, рухливий, мов ртуть, Мойсей зів'яв нанівець. Ніби відповідаючи на моє німе запитання, Блязер пояснив: «Мене переводять на іншу, тяжчу роботу, а що трапиться з дружиною, не знаю».

Мамина передача їх все ж таки розворушила. При вигляді добрячого шматка м'яса Блязер хмикнув, а Малка стала міркувати, як його приготувати. Ми коротко, як було прийнято, пошепки поговорили, і я, обіцяючи скоро навідатися знову, попрощався. Чомусь відчув, що бачу їх востаннє. Переступаючи через незворушні постаті на сходах, я з полегшенням добрався вулиці. Надворі яскраво світило сонце, стояв погожий день золотої львівської осені. Безтурботно пустився серединою вулиці, адже тут не їздив ніякий транспорт. Навколо панували тиша і спокій. Гнітюча аура страху покидала мене. Йшов я з легким серцем людини, яка виконала потрібну і добру справу.

Коли вже вийшов на пряму і до мосту залишилося не так уже й далеко, раптом побачив есесівця. Як господар у своїх володіннях він неспішно прямував мені назустріч. За час війни я мав змогу бачити мундири різних армій, у тому числі французької, англійської, американської, іспанської, словацької. Мушу зізнатися, німецькі мундири своєю ужитковою доцільністю сподобалися мені найбільше. Чорний есесівський мундир, особливо елегантний офіцерський, нагадував парадний костюм для урочистих випадків. Особливо цей мундир надавався для... похорон. І недарма, він, мабуть, для цього був задуманий. Додам, що актор Тіхонов у ролі Штірліца, мав величезний успіх, частково, як визнають кінокритики, завдяки есесівському

мундиру. Гітлерівська націонал-соціалістична ідеологія ділила людство на вищі і нижчі раси. Найвищою расою, покликаною панувати над світом, оголошено, звичайно, германську. В перспективі передбачалося тотальне винищення так званих «неповноцінних» рас. Очищення світу від «нижчих» рас поклали на есесівські формації. Недарма на шапках вони носили зроблену з алюмінію емблему смерті: череп і схрещені кістки. За це їх називали «ангелами смерті».

У перший момент, побачивши «ангела смерті», я подумав: кудись утекти в бік, сховатися, заскочивши в якусь браму. Але згадав, що брами переповнені людьми і сховатися там ніяк не вдасться. «Єдиний порятунок не виказати страху», – подумалось. «Портфель мій порожній, – гарячково міркував я, – сьогодні Блязер не поклав туди записки, а тільки усно передав подяку, грошей при собі не маю. Як запитає, що я тут роблю, відповім, що заблудився». Я став розпачливо згадувати, як німецькою буде слово «заблудився». Крутилося слово «die Irre».

Есесівець наближався. Він здалеку сверлив мене очима і з єхидною усмішкою професійного убивці опустив руку на кобуру пістолета. «Не відводь погляду, – шепнув мені внутрішній голос. – Не відводь!» Зібравши всю волю, я став напружено дивитися йому прямо у вічі. Краєм ока за його спиною побачив міст, а біля нього постать матері. Вона нервово приклала руки до грудей, готова кинутися мені на допомогу. Есесівець бачив, що перед ним світловолосий, сіроокий хлопчина в куртці з хутряним коміром, а вже рік як євреям носити хутрові вироби заборонялось під карою смерті, тобто він бачив, що перед ним явно не єврей. До того ж, на вулицях ґетто вже ні підлітків, ні дітей не було видно.

Ми неухильно наближались один до одного. Не звертаючи нікуди, я йшов просто, як і спочатку, проїжджою частиною вулиці, а він – тротуаром. Погляду від його мутних, водянистих очей я ні на мить не відводив. Коли ми порівнялися, «ангел смерті» відірвав руку від кобури і мовчки погрозив мені пальцем. Так ми розійшлися. Стримуючись, щоб не побігти, рівним кроком я підійшов до матері. Її трусило, як у лихоманці.

– Більше до ґетто не підеш, – сказала вона твердо.

55

Мабуть, ніщо так не дивує і не гніває людей, які спостерігали за перебігом Шоа у Львові, як твердження деяких єврейських авторів, що львів'яни мало не оплескували та оваціями зустрічали трамвайні платформи, заповнені євреями, яких везли на Янівську чи в Лисиничі на страту. Може і траплялися окремі виродки, одурманені антисемітизмом, які виказували зловтіху, але переважна більшість львівських людей щиро, по-християнськи співчувала приреченим. Побачивши таку платформу, перехожі ціпеніли й зупинялися, схиляючи голови, як під час похорону. Жінки, за природою своєю, органічно не могли не жахатися ґестапівським дітовбивством. Нераз я чув жіночі розмови на цю тему: для них найбільшим злочином, який волає до неба, було беззастережно дітовбивство. Церковні структури, як українські, так і польські, намагалися, по можливості, хоч якось рятувати, в першу чергу, саме єврейських дітей.

Одного вечора, коли ми зібралися вдома всі разом, мати розповіла, що зустріла Весту Вайсман і та запропонувала їй взяти єврейську дівчинку, доньку її племінниці, на переховування. Обіцяла за спасіння дитини добрі гроші авансом, а після війни ще більші, бо родичі дівчинки, багаті американські євреї, готові будуть за врятування кревної дати кругленьку суму. Певна річ, для мами головне тут були не гроші. Вона завжди бажала мати дівчинку. «Якщо справді після війни об'являться багаті американські кревні, то віддамо дитину, а якщо ні, то залишимо собі, – сказала замріяно мати. – Дівчинка білява, синьоока, зовсім не схожа на типових єврейських дітей. І дуже, дуже мила дитина».

Батько відразу заперечив і навів низку вагомих перешкод, чому не можна адаптувати єврейську дитину. Треба було, перш за все, дістати десь сфальсифіковану метрику. По-друге, усі наші численні родичі і знайомі знали, що в нас немає ніякої дівчинки, а звідки раптом могли взятися у тих часах три-чотирирічні діти, не важко було здогадатися. Наші нові малознайомі ще сусіди теж знали, що в нас немає дівчинки і як тепер пояснити її несподівану появу. Сім'я наша була україномовна,

а чому тоді наша дівчинка не знає української мови. І таких колізій було повно. Нарешті, маленька чотирирічна дівчинка могла легко при сторонніх щось випатякати про себе і своїх справжніх батьків.

За переховування євреїв за окупаційними законами належалася смертна кара. Скрізь по місту були розліплені оголошення «Командира Безпеки й СД Галицької області», що переховування жидів – це кари гідний страшний злочин і замах на німецьку справу «відбудови» Генеральної Губернії. В оголошенні говорилося: «Забороняється приймати жидів до будинків і мешкань нежидівської людності. Той, хто свідомо надає жидові притулок, зокрема приміщує, харчує або переховує жида, буде покараний смертю». Повідомлялося: «Згідно з цим приписом, застосовуватимуться заходи поліційної безпеки проти того, хто, довідавшись про безправне перебування єврея поза його мешканевою дільницею, не повідомить про це поліцію». Тобто передбачалося покарання за недонесення. Далі сповіщалося, що зокрема несе відповідальність кожний домовласник, домоуправитель і відповідальний квартиронаймач. Про безправне перебування євреїв слід негайно повідомляти поліцію. За таке повідомлення можна отримати винагороду.

За друкованими погрозами наступили конкретні дієві заходи. Дільничі поліцисти регулярно робили по квартирах обшуки. Сховатися у тісних квартирах центральної частини міста з її суцільною забудовою було нелегко. Виникали проблеми з туалетами, які були, як правило, загальними на спільному балконі. У тих голодних роках цікаві сусідки любили заглядати на чужі кухні, до чужих баняків, встановлюючи, що і скільки вариться. Словом, у місті чужі допитливі очі, при бажанні, бачать багато, якщо не все. Недарма професійні конспіратори обирали за свій осідок будинки поза центром міста. Керівника польського підпілля у Львові, полковника Окуліцького чекісти впіймали в особняку біля «Рокси», а Роман Шухевич мав свою останню квартиру в окремому будинку на Білогорщі. Ті євреї, яким вдалося переховатися у Львові, збереглися, як правило, саме на околицях міста.

У сільській місцевості німці пригрозили за переховування євреїв не тільки стратити укривачів, а й спалити все село. Тут

застосовувався принцип колективної відповідальності. У неділю під церквою св. Юра якось розповідали, що гестапівський офіцер, дізнавшись про проживання в одному селі літньої єврейки-вихрестки, що давно асимілювалася, прибув до її хати і там власноручно застрелив на порозі бабусю, заборонивши хоронити її за християнським обрядом. Крім грізних наказів, гестапо широко застосовувало метод «шептаної пропаганди». Серед населення постійно поширювалися чутки про жахи, які чинять німці тим, хто переховує євреїв. Про розстріли людей, які рятували євреїв, повідомлялось в газетах і в спеціальних розклеюваних на видних місцях плакатах червоного кольору. Метою такої оперативної інформації було залякування українського і польського населення.

Можливо, мої батьки зважилися б взяти єврейську дівчинку, але склалося так, що десь на другий день наша худа і писката двірничка зібрала квартиронаймачів і заявила їм приблизно таке:

– Я бідна вдова, мій чоловік помер, залишив мене з трьома дітьми. Німецький жандарм нас двірників попередив, що коли в будинку знайдуть захованого єврея, то відправлять усю двірничу сім'ю за недогляд у лаґер примусової праці. Я не бажаю, щоб мої дітки загинули в лаґері. Я все спостерігаю і все бачу, чесно, відкрито попереджаю усіх, за найменшої підозри піду і викажу.

Вона тут вжила популярний термін «зденціоную». На початку 1945 року ця ж сама двірничка говорила мешканцям: «У мене троє ще малих дітей. Совєтський начальник сказав, що в місті багацько дезертирів і підозрілих непрописаних осіб. Я все спостерігаю і все бачу. Чесно, відкрито попереджаю – на Сибір за когось з дітьми не поїду. Зауважу щось підозріле – негайно повідомлю кого слід. Начувайтеся!».

Додатково оливи до вогню підлив вуйко Камінський. Він розповів, як у його знайомого знайшли єврея і німці повісили не лише його, а й усю сім'ю укривачів. Страх пройняв нас, і мати з болем серця відмовилася взяти дівчинку, про що потім жаліла до кінця життя. Треба наголосити, що люди, які бралися переховувати євреїв, незалежно від мотивів, ризикували не

лише власним життям, а й життям своїх близьких. А це вия великої особистої відваги, довготривалого межового ризик; словом, це – тихий героїзм.

56

Мене сильно здивувало, коли, йдучи Городоцькою, по6 лизу костела св. Ельжбети, з вікна наріжного будинку вули; Хотинської до мене привітно замахали руками і покликали п імені. Вражений, я глянув у той бік – не підлягало сумніву; відкритого, облитого сонцем вікна на мене дивилися усміхне радісні обличчя Ґізи та Куби Шнеєбаумів. Виявилося, що вон тепер мешкають саме тут, на Хотинській. Тепер у цьому буді нку розмістилися адміністративні установи, а браму, що то виходила на Городоцьку, після ремонту замурували. На м запитання, чому вони, Шнеєбауми, не перебувають у ґетті в'юнка Ґіза відрубала чітким, твердим голосом:

– Чого нам там бути, адже ми – не євреї.

– А хто ж ви? – перепитав я вкрай спантеличений.

– Ми румуни, – відказала Ґіза.

– Незабаром від'їдемо до Румунії, – додав Куба.

– І ви не носите єврейських пов'язок? – перепитав я недо вірливо.

– Не носимо і батьки наші не носять, адже ми не євреї, знову з притиском відказала Ґіза, дивлячись навмисне ме прямо в очі.

– Ні, так ні, – відповів, – мені ж то все одно. Раз румуни, т румуни, – хоч насправді був я вкрай здивований.

За тих десять-одинадцять місяців, що ми не бачили сестра і брат помітно підросли, подорослішали. Ґіза офор лялася на вродливу чорняву дівчину, а Куба помітно зму нів, набрав у плечах ширини. Шнеєбауми мешкали тепер просторій двокімнатній квартирі, обставленій добротним старими меблями. Їм явно велося непогано. Батьків не бул вдома, як розповів Куба, вони працювали в якійсь поважні німецькій фірмі.

Згадалися колишні часи і я попросив завести патефон шекспірівськими монологами.

– На жаль, патефон довелося нам продати, – сумним тоном сповістила Ґіза. – Зрештою, ми зараз вивчаємо не англійську, а румунську мову. – Вона вказала на румуно-польський словник і ще якусь грубу румунську книжку, що лежала на столі. Потім Ґіза метнулася на кухню, вийшла звідти у барвистому, заквітчаному фартушку і стала щось декламувати, як сказала, румунською мовою. Я уловлював лише окремі зрозумілі слова і зробив висновок, що декламується поезія, присвячена красотам румунського краю.

Куба запропонував мені зіграти шаховий бліц з трьох партій, і я при активній допомозі Ґізи програв усі три. Грали ми з веселими приповідками, Ґіза сипала незлобними дотепами і мені не зробилося ані боляче, ані образливо програвати. Потім Куба показав свої гантелі, похвалився нарощеними м'язами і запропонував поборотися. Хлопчаки, як молоді півники, люблять при нагоді і без нагоди помірятися силою. Досі я постійно його долав. Тепер кряжистий Куба, як я не старався, на велику радість Ґізи мене поборов. Щоб потішити, Куба подарував мені поштову марку з зображенням красивого молодого чоловіка з написом «Romania».

– Це – наш румунський король Міхай, – пояснив Куба.

Став я розповідати про трагедію Валахових дітей, про Аську Валах, але Ґіза рішуче мене обірвала, сказавши: «Нам то не цікаво слухати». Потім Ґіза запросила до кухні на філіжанку чаю. Окупаційний чай не був справжнім, якийсь квітковий, і солодили його не цукром, а сахарином. Ґіза вкинула до філіжанок по крихітній білій таблетці. Потрапивши у воду, таблетки сахарину бурхливо розпускалися ще й з шумом. Смак від них був приторно солодкавий, аж до гіркоти. Такий це був німецький «ерзац» цукор. Як настала пора мені йти додому, Куба попросив:

– Знаєш, ми зараз нікуди не ходимо, постійно сидимо вдома, тільки те й робимо, що заглядаємо через вікно. Заходь до нас частіше.

– Заходь частіше, – радісно підтримала його Ґіза.

Я задоволено погодився приходити частіше, і ми домовилися, що прийду наприкінці тижня. Призначили і конкретний день.

– А ви за той час не дременете у свою Румунію? – перепитав я.

– Ні, – відповіла Гіза, – ми маємо від'їхати напочатку наступного місяця. Не турбуйся. Приходь, ми завжди тобі раді, – сказала вона і зиркнула на мене своїми блискучими, чорними, як вугілля, очима. Я вловив якусь глибинну затаєну печаль в її погляді.

Минула обумовлена кількість днів, і в призначений час я, радісно збуджений, прийшов на Хотинську вулицю. Вікно було зачинене. Я зайшов у коридор і подзвонив до квартири Шнеєбаумів. Ніхто не відповідав. Постояв, вичекав і знов подзвонив – безрезультатно. «Може дзвінок зіпсутий», – подумалось, і я став стукати в двері. Ніхто не відповідав. Нарешті, коли востаннє сильно грюкнув, відчинилися двері, але не ті, а навпроти і звідти спочатку вибіг, дзявкаючи, кудлатий песик, а за ним двірничка. Тодішніх двірничок я впізнавав відразу. Чомусь це були переважно вічно сердиті, худющі, пискаті і нахабні істоти, від яких пахло капусняком, а траплялося – й алкоголем.

– Тобі кого? – запитала двірничка, нічого доброго не віщуючи сварливим тоном, а її песик і собі став на мене дзявкати.

Я знітився.

– Мені, власне, треба сюди, – показав на двері Шнеєбаумів.

– А ти хто їм такий?

– Просто знайомий.

– У тебе є з ними якісь справи?

– Ніяких спеціальних справ, я домовився сьогодні з ними зустрітися.

– Цікаво, що в тебе за справи з жидами? – запитала двірничка крикливим тоном. Кудлатий песик не переставав на мене дзявкати.

– З якими жидами? – перепитав я наївно. – Вони ж румуни.

– Які ще, такої матері, румуни, – визвірилася двірничка. – Вчора була тут і поліція, і ґестапо і твоїх жидів забрали. А я не збираюся за всяку приблудлу холеру відповідати. Забирайся геть звідси, поки я добра, і не швендяйся тут більше. А то покличу поліцію і ще й тебе загребуть як жидівського посібника.

Двірничка почала на мене так верещати, вкупі зі своїм песиком, що, здавалось, чутно стало аж на Городоцькій. Я утік як ошпарений.

57

Мешканці кам'яниці на вулиці Каспра Бочковського, до якої ми нещодавно переселилися, рахувалися всуціль поляками, за винятком малописьменної біженки-українки зі східних областей. Після війни стало відомо, що «біженка» – дружина офіцера НКВД і росіянка, а не українка, ще й до того вчителька. Мій батько, який любив проявляти здоровий скепсис до справжньої ідентичності львівських поляків, познайомившись з мешканцями будинку, заявив удома, що всі тутешні родини або мішанці, або за походженням таки полонізовані українці. Лише про наших безпосередніх сусідів по балкону на прізвище Офман висловився, що це хіба єдині правдиві чисті поляки. І помилився. Тими сусідами була поважна матрона з двома синами і донькою. Голова сім'ї помер ще перед війною. Жили Офмани скромно, якби не сказати бідно. Зрештою бідував тоді цілий окупований Львів, а про нужду євреїв казати вже нічого. Сини десь працювали, один з них, горбатенький, зумів влаштуватися в годинникарську майстерню, що містилася неподалік на Городоцькій. Саме він підтримував на плаву цілу родину. Німецькі військові за ремонт годинників розплачувалися пайковим хлібом. Старший син і донька заробляли, як і всі, мізерні гроші.

Донька, років двадцяти, на ім'я Катерина, поводилася, як запекла полька. Стала вона мене буквально переслідувати, маючи утопічний намір переробити на поляка. Кася переконувала мене, що бути поляком – це висока честь і відповідальність. Зауваживши мій нахил до читання, Кася постійно підсовувала мені патріотичну польську літературу, а серед неї, – бо якже інакше, – біблію польського шовінізму «Огнем і мечем» Генрика Сєнкевича. Цей, сповнений туги за втраченою імперією, псевдоісторичний художній твір, що є частиною ширшої «Трилогії», де переплутані справжні події з вимислом, справжні історичні постаті з вигаданими, а все разом має доказати виняткову цивілізаторську

роль поляків у Східній Європі і зокрема в Україні, на польських читачів справляв і досі справляє заворожуючий вплив. Катерина, згадуючи героїв цього роману, впадала в патріотичний транс, ніби в гарячку. Вона задихалася, вимовляючи імена Скшетуського, Заглоби, Яреми та інших літературних героїв з цієї книжки. Проте скоро вона мала пересвідчитися, що художні образи в белетристиці – це щось зовсім інакше, аніж жорстока реальність окупаційного Львова.

Влітку 1942 року німці завоювали майже всю Європу і гітлерівський Третій Райх досяг вершини своєї військової могутності та успіху. Львів'яни це стали відчувати на кожному кроці і про це говорили. На подвір'ї собору св. Юра після Служби Божої чоловіки, скупчуючись невеликими гуртами, обмінювалися думками про актуальні події.

– Гляньте на німаків, – почув я там одного разу, – пригляньтеся, як вони стали тепер ходити. Мов індики.

Справді, німецькі солдати влітку 42-го ходили поважно надуті і з особливою пихою так енергійно розмахували руками, що долоні мало не торкалися сідниць. Самовпевненість і бундючність німців тоді сягла апогею. На тубільців споглядали зверхньо, а якщо й говорили з ними, то підкреслено з погордою.

Якось ми стояли в черзі за буряковою «мармолядою», яку видавали на продовольчі картки. Ерзац-повидло мало за німецьким звичаєм замінити споживачам і цукор, і жир, і молоко, і ще там щось. Продавець сповістила, що «мармоляди» всім не вистачить. Збуджений натовп миттю утворив клубок при вході до крамниці. Спалахнули сварки, піднявся шум і гам. Багатьох жінок вдома чекали голодні дітки. Надійшов на це німецький старшина і почав наводити порядок серед тубільців. В руках у нього звідкись взявся замашистий ціпок і він став ним бити людей. Лупив, куди попало: по головах, по плечах, по раменах, відсікаючи від черги так звані «прилипки», тобто тих, хто не стояв чітко в шерензі, а дещо збоку. Так німець, б'ючи ціпком, пройшов уздовж усю чергу. Вкінці, засапаний, мав він презирливо-торжествуючий вигляд: навчив слов'янську голоту дотримуватись порядку. Не мине й року, як сотні тисяч голодних німецьких військовополонених стануть безладно юрми-

тися перед котлом з баландою, не дотримуючись ні черги, ні порядку. Голод – не тітка. Зі ста восьми тисяч полонених німців на Волзі додому повернеться заледве п'ять тисяч...

У 1942 році Галичина стала глибоким німецьким тилом. У Львові скасували затемнення – по вечорах на вулицях світилися ліхтарі, вітрини і подекуди неони. На вулиці Зеленій німецька гімназія наповнилася дитячим гамором. Стала виходити німецькомовна газета «Lemberger Zeitung». Львів германізувався – в центрі біля Оперного театру встановили ґранітний куб з бронзовим написом «Adolf Hitler Ring». Зверху в чавунній чаші горів «вічний» вогонь. Потім на тому самому місці більшевики встановили пам'ятник Леніну і, що цікаво, у фундамет пам'ятника заклали хрести з українських і польських військових поховань. Офіційно Львів українською і польською мовами треба було називати Лємбергом. Усі основні вулиці дістали німецькі назви.

Німецький адміністративний апарат намагався охопити своїм контролем життя галицького краю. Проте цивільних німців на таку велику територію не вистачало. З одного боку, гітлерівці дуже дбали про чистоту германської раси, але з іншого – треба було, щоб німців було багато. Клопіт кожної окупаційної влади в Галичині полягав у відсутності потрібної кількості надійних етнічних кадрів, особливо в середній та нижній ланках, в тих, що найближче до місцевого населення. Німці стали шукати вихід і знайшли його у фольксдойчах. Існувала низка спеціальних державних установ, які мали завдання вишукувати асимільованих німців і виявляти осіб німецького походження. Юридичноправні німецькі громадяни називалися «reichsdeutsche», а особи німецького походження, що проживали поза межами німецької держави, носили назву «volksdeutsche». Під цю останню категорію стали поступово підганяти щораз ширше коло осіб. Запис на так звану «volksliste» першопочатково відбувався на добровільних засадах. Спочатку фольксдойчами вважалися родовиті німці з матері і батька, потім – нащадки мішаних сімей. Згодом планку опускали все нижче і нижче: фольксдойчами визнавали осіб, якщо хоч один з предків у третьому коліні (дід або баба) мали в собі ні-

мецьку кров. З часом осіб, які мали по материнській лінії німецького предка або мали німецьке прізвище, стали записувати у фольксдойчі майже примусово.

Ми довідалися, що Офмани піддалися натискам та намовам і подали заяву на включення їх до списку фольксдойчів. Їхній дід виявився німцем і по лінії матері щось там було німецького. Процедура надання статусу фольксдойчства тривала певний час. Завершувалася вона огляданням квартири спеціальною комісією. Одного дня під наш будинок під'їхало аж три легкові автомобілі. Вийшла група поважних цивільних німців. Один з них носив на вилозі піджака позолочений значок Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії – «NSDAP» (таку офіційну назву мала гітлерівська партія). Серед членів комісії були також заклопотані, серйозні немолоді німкені. Комісія докладно перевірила житло сім'ї Офманів на стан порядку та гігієни. Розповідали, що з особливою прискіпливістю члени комісії оглядали кухню і шафи з жіночою білизною. Вважалося: справжня німецька родина повинна культивувати ідеальну чистоту. Висновок комісії був позитивний для Офманів.

Незабаром в житті наших сусідів відбулися разючі зміни. Старший син став носити тирольський капелюшок з пір'ячком і працювати у львівській кримінальній поліції. Ця поліція, про що не люблять говорити українофоби, мала значно більше прав і впливу, ніж українська допоміжна, і складалася виключно з поляків з додатком польських фольксдойчів. Діловодство львівської кримінальної поліції, відомо, велося польською мовою. Годинникаря відразу поставили директором майстерні. Він вже не мусів сидіти, як раніше, за шибкою вітрини, на очах у перехожих. Катерина стала секретаркою в якійсь німецькій установі. А головне: як фольксдойчі, вони були закріплені за спеціальною німецькою крамницею. Звідти носили білий хліб, масло, шинки, ковбаси, голландський сир, французькі вина, рибні консерви та подібні, недоступні львів'янам, продукти. До того ж – в належній кількості. А ще – одержували одяг, взуття тощо. І, звичайно, мали різні привілеї.

Невдовзі їм виділили нову квартиру на вулиці Тарнавській. Ходив я раз туди, щоб віддати Касі забуту книжку.

Офмани займали тепер цілий поверх в солідному будинку з австрійських часів. Мали вони високі, просторі кімнати, повні гарних меблів.

– А як же, Катрін, бути з гордістю польки? – уїдливо запитав я дівчину.

– Я цього не бажала, – відповіла Катерина, – але так склалося життя, що ж поробиш. Ми – німці.

Фольксдойчі у Львові і в Галичині рекрутувалися майже виключно з польського середовища. Кількість їх у Львові оцінювалася на дев'ять тисяч осіб. З історії відомо, руські князі, а потім польські королі, запрошували німецьких ремісників поселятися у галицьких містах. З плином часу німецькі міщани асимілювалися, злилися з польським міщанством. З тих пір немала кількість німецьких прізвищ побутує серед польської інтелігенції. Деякі львівські фольксдойчі, знаючи місцеві обставини, спричинювалися до виловлювання євреїв, які скривалися поза ґетто. Вони ж часто нацьковували німецькі власті на українців.

58

Обширна територія, яка прилягає до Святоюрської гори з боку вулиці Городоцької, згідно з маґістратським рішенням, забудові не підлягала, щоб не псувати панорами барокового архітектурного ансамблю. До речі, саме з того боку, зокрема від вулиці Ярослава Мудрого, Святоюрська гора має найбільш величавий вид. До Другої світової війни розлоге підніжжя, або «підошва», Святоюрської гори, яке перебувало у власності Греко-католицької церкви, здавалось в оренду різним підприємцям. Орендатори зберігали тут промислові матеріали під відкритим небом. Влітку інколи на місяць-два на цій площі розкидав табір барвистий Луна-парк з різними атракціонами, що приїжджав до Львова на гастролі здебільшого з Австрії або Чехословаччини. Решта року, як було сказано, площу використовували під склади покрівельних матеріалів, дощок, брусів, паркету та інших будівельних виробів. Від пішохідного тротуару склади відділяв щільний, високий паркан, фарбований у ясно-голубий колір, що робив цю ділянку Городоцької вулиці світлою та веселою.

У 1941 році, панічно втікаючи від німців, енкаведисти підпалили склади. Їх у воєнному хаосі ніхто не брався гасити. Горіли вони декілька днів, оповиті їдким чорним димом, бо, крім легкозаймистої деревини, там складувався просякнутий дьогтем покрівельний толь. Внаслідок пожежі вигоріло все, разом з голубим парканом.

Під Святоюрською горою залишилось чорною плямою суцільне згарище. Так простояли пусткою вкрита густою кіптявою земля і рештки недогорілого паркану більше року.

Навпроти підніжжя, через дорогу, розташований на Городоцькій монументальний комплекс споруд казарм Франца-Фердинанда, відомий з пори запеклих українсько-польських вуличних боїв у 1918 році. Стіни казарми, і це було прикметною ознакою, густо сповивав зелений плющ (після війни нові господарі його знищили). За німецької окупації, дотримуючись австрійської традиції, тут розмістили базову казарму – «Soldatenheim». При брамі повівав гітлерівський чорно-біло-червоний прапор з «гакенкрайцем» і стояла цілодобово зовнішня варта. Контраст між дбайливо утримуваною, вкритою зеленню казармою та сусіднім попелищем не міг не кидатися у вічі. Мабуть, постійне споглядання з вікон казарми сплюндрованої землі, на якій ні трава не хотіла рости, ні пташка сісти, впливало на настрої солдат, нагадуючи їм у глибокому тилу спустошені фронтові пейзажі.

Так чи інакше, але влітку 1942 року прийшла до святоюрського підніжжя партія німецьких геодезистів і почала розмічувати територію. А у вересні на понівечену землю привели з ґетто кілька робочих бригад розбивати, як виявилось, новий міський парк, який прикрашає Львів донині. Проходячи якось попри це місце, я несамохіть зауважив серед тлуму працюючих людей Мойсея Штарка. Підійти до нього відразу не наважувався, побоюючись конвою. На той час поодинокі євреї зникли з вулиць міста. Тепер їх можна було побачити лише в шеренгах колон у супроводі конвою. Настороженo роззираючись навкруг, я здивовано з'ясував повну відсутність якихось дозорців. Не видно було ні ґестапівських жандармів, ні «аскарів» (нагадаємо, так називали російськомовних конвойників), ні поліцаїв

українських, ні поліцаїв єврейських. Бригади працювали вільно, без жодної зовнішньої поліційної охорони.

Заохочений таким, здавалось, сприятливим збігом обставин, я сміло підійшов до Муся і радісно, емоційно поздоровався. У відповідь Мусьо щось непривітно буркнув, не перестаючи гатити киркою запечену землю. Він чомусь не проявляв бажання зі мною спілкуватися. На запитання про долю колишніх спільних єврейських сусідів неохоче коротко зронив: «Не знаю. Мабуть, не живуть». Тільки коли я запитав про брата, він чітко відповів: «Його німці розстріляли».

– Але ж він лікар? – виявив я подив, пам'ятаючи поширювані чутки, ніби лікарів німці не чіпають.

– Що з того, що лікар? Адже він для них, перш за все, єврей.

Мусьо не випускав кирки з рук, і наша розмова ніяк не клеїлась. Збентежений його непривітністю, я поплентався додому. Йти недалеко: на вулицю Каспра Бочковського. Матеріальне становище нашої сім'ї тоді перемінилося на ліпше. Як я вже казав, батькові вдалося покинути голодну роботу в типографії і влаштуватися чорноробом у різні. Треба додати, що на основних продовольчих виробництвах Львова в часи окупації, як і раніше, поляки займали мало не всі «хлібні» посади: скажімо, на горілчаних заводах Бачевського, у міському броварі, на кондитерській фабриці «Бранка» (тепер «Світоч»), на мукомельній фабриці, у міських пекарнях тощо.

Вдома я розповів матері про несподівану зустріч з Мойсеєм Штарком. Відгукнулася вона блискавично. Через декілька хвилин з чималим бутербродом я вже мчав назад на Городоцьку. А там, на святоюрському підніжжі, робота продовжувала кипіти: спалену землю очищали, вирівнювали, перекопували, переносили. Розставлені по всій території бригади працювали невтомно, немов мурашки. Мусьо, не збавляючи темпу, далі затято довбав киркою. Побачивши в моїх руках пакет з бутербродом, він на хвильку перервав роботу. Ковтаючи голодну слину, Мусьо переляканим тоном став гаряче відмовлятися від гостинця. І тоді, раптом, спала з моїх очей полуда. Його поведінка стала зрозумілою. Адже він боїться конвою, а роль конвоїрів виконують єврейські

бригадири. Якраз один з них, високий, атлетичної будови, спираючись на довгу палицю, незадоволено з-під лоба дивився у наш бік. Мусьо від його погляду знітився і знов схопився за кирку. Бригадир гукнув, щоб я забирався геть, не заважав працювати.

Коли бригадир відвернувся, мені вдалося спритно всунути пакет з бутербродом Мусьові за пояс, а він миттю прикрив його сорочкою.

– Не замітив? – боязко спитав Мусьо.

– Ні.

– Скажи мамі, що сердечно дякую.

– Мама просила передати, що готує для вас великий пакунок з їжею, десь за годинку вам принесу.

– Не треба, на сьогодні більш нічого, – скрушно відповів Мусьо. – Нас при вході, на брамі ґетто, ретельно обшукують. Знайдуть – відберуть, ще й дуже, дуже суворо покарають, – він гірко зітхнув.

– Іще раз подякуй мамі, а тепер йди собі. Мені треба виконати норму, – він сторожко глянув у бік бригадира.

Я відійшов од Муся, але приковано спостерігав за незвичним робітником. Досі я знав грабарів-землекопів як осіб маргінальної долі із миршавими, тупими, зарослими щетиною писками, нехлюйних, опухлих від алкоголю, в брудній, неохайній, подертій одежі. Адже на чорні, земляні роботи наймалися ті, що вже ніде не могли знайти праці через відсутність якоїнебудь кваліфікації або через темний анальфабетизм, або через безпросвітне пияцтво.

А тепер мав я перед собою підкреслено акуратно одягнених грабарів, чисто вимитих, ретельно поголених, із сніжно-білими єврейськими означувальними пов'язками на рукавах. Ці люди, явно освічені, напевне, мають пристойні кваліфікації, а лише під страхом смерті змушені взятися за лопати.

Не було сумніву, єврейські бригадири суворо наглядали за своїми робітниками. Вони на них гнівно покрикували, застрашки розмахували палицями. На Соловках запровадили в двадцятих роках подібну самоварту – «самокарауливание», коли підібрані тюремним начальством арештанти охороняли реш-

і у собі подібних. Мрія тюремщиків: в'язень пильнує сам себе – не чужа була ґестапівцям.

Пішов я додому з надією, що завтра побачу Муся знову. Проте Мойсея Штарка не побачив я ні завтра, ані на другий день, ані на третій, четвертий... Більше його так і не зустрів ніколи.

59

Вижити цивільному населенню тристатисячного Львова на мізерні німецькі «лебенсміттелькарте» було неспромога. Мешканці ґетто діставали офіційно на половину меншу норму продовольства (на практиці ще менше), тобто поставлені були на грань голодомору. Тоді говорилося, що українці і поляки дістають 50% від пайка німецьких цивільних осіб – фольксдойчів, а євреї – лише 10%. Насправді, пропорції були ще ширшими.

Щоб якось вижити, люди спроваджували з села харчі поза плечима окупаційної адміністрації. Німці цьому всіляко перешкоджали, виставляючи на рогачках міста і вокзалах поліційні застави. Від селян відбирали продукти, навіть забирали від сільських жінок банки з молоком. Осіб, що збільшували нелегально продуктообмін між містом і селом, гітлерівці прозивали спекулянтами. Боротьба зі спекуляцією не давала і не могла дати результатів. Торгівля для багатьох зробилася єдиним засобом виживання. Маса військ, різних армій – союзників Німеччини, що перекочувалась через місто, теж втягнулася в нелегальну торгівлю. Німецькі солдати, як я вже згадував, обмінювали здебільшого на шнапс свої армійські пайки. Траплялося, що можна було в них купити армійське взуття і білизну. Значно в ширшому обсязі торгували угорські і словацькі військовики, які, користуючись близькістю до Львова кордону своїх країн, займалися контрабандою. Прославилися комерційним хистом італійські солдати. У світлих голубих мундирах, веселі, музикальні італійці, які безтурботно їхали на східний фронт, прихопивши зі собою мандоліни і гітари, торгували всім, чим могли, включно до зброї. Взамін брали валюту, срібло, коштовне каміння і ганялися за дівчатами.

Наш далекий родич з Мостиськ Павло піддався загальній моді і зайнявся комерцією. Став торгувати жіночим взуттям.

Коли Павло появлявся в нас, то своєю бадьорістю, дотепністю, розповідями розмаїтих історій вносив струмінь розваги у повсякденне похмуре життя. Заспівав він нам актуальну пародійну пісеньку про спекулянтів:

Ми – українські шпекулянти,
Рушаємо лавами на Львів,
Веземо масло, сир, сметану,
І самогон із буряків.
Вже доїжджаємо до Львова,
Аж німачисько крикнув: «Гальт!»
А я йому відповідаю:
Я – український шпекулянт.

У Львові спостерігалася гостра нестача шкіри, бо німці забирали все собі. Міська фабрика взуття, по-німецьки «Schuhfabrik», перейшла на випуск дерев'яного взуття, так званих «деревняків», «древняків». Влітку у дерев'яному взутті ще можна було якось ходити, але взимку вже несила. Я сам влітку ходив у «деревняках». Підошва виготовлялась з м'якого дерева, а верх – зі свинячої шкіри або з цупкого полотна. Для гнучкості підошва ділилася на дві нерівні частини там, де починаються пальці. Уразливим місцем такого взуття були зчеплення між двома частинами підошви. Характерний звук при ходьбі «деревняків» нагадував молотьбу ціпами по дошці.

Казали, що німці прагнуть, щоб усі тубільці ходили в «деревняках», проте наперекір німцям заможніші львів'яни – як чоловіки, так і жінки – демонстративно носили високі блискучі шкіряні чоботи, які називали «анґліками» (англійськими). На взуттєвій фабриці польське підпілля здійснило диверсію і цех «деревняків» згорів дощенту. Розійшовся поголос, що жандарми роблять по трамваях облави, змушуючи жінок, взутих в «анґліки», віддати чоботи, а взамін дають їм «деревняки». На «Кракідалах» відразу виникла сатирична пісенька на цю тему, в якій фігурували «бомбовці» (так прозивали німецьких жандармів) і «моя тітонька» («цьоця»). Наведу для колориту кілька рядків з цієї пісеньки:

Сахарина – пастилькова,
Мука з гіпсом – люксусова.

Файдулі, файдулі, фай.
А в трамваї страшні крики,
Бо знімають з ніг «анґліки».
Файдулі, файдулі, фай.
Той «бомбовець» ся підсуває
І з «анґліків» її роззуває.
Файдулі, файдулі, фай.
Тепер моя цьоця має «анґліки»
Зі спаленої «шуфабрики».
Файдулі, файдулі, фай.

Павло вловив кон'юнктуру й на жіноче взуття і почав возити з Кракова до Львова модельні туфлі. У Кракові були в продажу жіночі мешти. Додам, що в ті часи роздобути чоловіче взуття було значно легше. На «Кракідалах» завжди можна було придбати військові черевики. Вів Павло комерцію не сам, а зі своїм другом Максимом. Спритний Максим запасся документом, що він навчається на фахових лісничих курсах. Такий же «аусвайс» якимсь чином дістав і Павло. Стали вони удвох їздити потягом за маршрутом Львів – Краків і назад. На залізничних вокзалах пасажирів і їхній багаж перевіряла спеціальна залізнична поліція – «Bahnschuzpolizei». Контингент «баншуців» складався переважно з поляків. Довгий час Павло з Максимом возили невеличкі партії взуття і якось їм вдалося не привернути до себе уваги «баншуців».

Одного разу краківський продавець, з яким вони мали справу, запропонував приятелям більшу партію жіночого модельного взуття. Пропозиція спокушувала: одноразовий зиск передбачався високий. Складність полягала в перевезенні. Великий багаж неможливо було затаїти. Приятелі вирішили ризикнути, придумавши хитромудру витівку. На вокзалі в Кракові, на пропускний пункт першим пішов говіркий Павло. Він ніс чималу валізку, і йому відразу наказали її відчинити. Побачивши новенькі жіночі туфлі «баншуци» загорілися конфіскувати товар. Однак тут же розчаровано зупинилися – всі мешти були на ліву ногу.

– Що ж ти з ними робитимеш? – запитав вражений німецький жандарм, що був на заставі за головного.

– Попробую частину лівих переробити на праві – «aus links nach rechts», – відповів смиренно Павло.

Німець сплюнув, поляки – «банщуци» розреготалися від такої глупої затії. Павло добре поставленим львівським балаком, від якого поляки розтанули, сказав, що може щось і вийде. «Банщуци» вмовили жандарма пропустити симпатичного львівського динака. Павло тут же затаївся в кутику першого вагона і не показувався до кінця відправлення потяга.

А посадка тривала. Під її кінець до пропускного пункту підійшов Максим зі своєю валізою. Коли «банщуци» її відчинили, виявилось, що вона теж повна жіночих туфлів, але на праву ногу. Жандарм зметикував, що його в такий спосіб ошукали, а «банщуци» розреготалися від витівки львівських батярів. Максима пропустили. На львівському вокзалі, згідно з домовленістю, приятелі помінялися місцями. Першим з правими мештами на контрольний пункт подався Максим. Львівський жандарм здивувався, навіщо йому одні праві туфлі, але той пояснив, що він «arme Student» буде переробляти «aus rechts nach links». Спантеличений жандарм пропустив його, і Максим чимдуж щез з території вокзалу. Коли під кінець перевірки потягу з'явився Павло з валізкою туфель на ліву ногу, – жандарм упав у гнів. Він став ляскати Павла по пиці, а той все монотонно проказував «ich bin arme Student» і покірно, мов Швейк, стояв, не ухиляючись від ляпасів. Зігнавши злість, жандарм розсміявся і наказав «бідному студенту» забиратися негайно геть і більше не попадатися на очі. Так друзям вдалося провернути свою оборудку.

Павло був майстром оповідати житейські історії, що йому траплялися. Одна з них, пов'язана з вбивством євреїв, запам'яталася мені особливо сильно. Одного разу приїхав Павло десь з околиць Брюхович, де мав торговельного партнера на ім'я Іван, сильно опечалений. «Якими звірами бувають люди в наші часи, – розпочав він свою розповідь. – Учора вранці до мого Івана зайшов поліцист з їхнього ж села. Односельчани мали поліциста за лиху людину. Ще до війни мав він певні кримінальні справи, не гребував злодійством. З приходом німців пхався до української міліції, але його туди не прийняли. Зате німці взяли з охотою його до своєї поліції.

– Бери три лопати і простуй за мною, – наказав Іванові поліцист.

– Взяв я лопати і пішов з ним, – вів далі Іван. – Прийшли на узлісся, коли дивлюся – до дерева прив'язані дві голісінькі жінки. Мали жінки безпорадний, жалюгідний вигляд. Видно, цілу ніч простояли прив'язані, в голоді і холоді. Поліцист пояснив, що це еврейки, які втекли з транспорту до лагера. Німці перед вагоном роздягли їх, щоб не втікали.

– Я їх впіймав, – похвалився поліцист.

– Жінки жалісно скиглили, наче малі діти. Виглядали на матір і дочку. Поліцист відв'язав їх, вручив по лопаті і наказав копати. Одну лопату дав мені і теж звелів копати яму. Зопалу, – розповідав Іван, – я взявся копати, але схаменувся і запитав – навіщо ми копаємо?..

– Могилу для жидівок, – пояснив поліцист. – Німці наказали мені їх порішити самому.

– Не буду копати, – сказав я і кинув лопату.

Поліцист наставив на мене рушницю.

– Копай! – наказав.

Я перехрестився і сказав:

– Можеш мене застрелити, але для живих людей копати могили не буду. Я бачив, мав він охоту стрілити, але вдома знали, що він мене забрав і, мабуть, тому побоявся.

Старша еврейка знеможено повалилася, вона лише тихо плакала. Молодша стала на коліна, вся тремтить від жаху й холоду і благає:

– Пане поліцай, не вбивайте нас, ми вам нічого злого не зробили. Відпустіть нас, ми собі тихенько підемо.

У відповідь поліцист штовхнув її цівкою рушниці під ребро і гаркнув: «Копай яму, я тобі сказав!».

– Я відійшов геть, – вів Іван, – став на віддалі за чагарниками і спостерігаю. Яма була плиткою і поліцист взявся сам за лопату, неохоче трохи покопав. Далі наказав жінкам лягти лицем вниз і двічі вистрелив. Закинув рушницю на плече і собі пішов. Я вернувся, щоб забрати лопати. Еврейки лежали з простреленими головами, в плиткій ямці. Висипав я їм там могилу, щоб дикі звірі не розносили людські кості.

60

До війни у Львові славилися три футбольні, або, як тоді називали, команди копаного м'яча: «Україна», польська «Погонь» і єврейська «Хасмонея». Коли вони грали між собою, то стадіони переповнювалися збудженими глядачами, ніби мають виступати національні збірні. Пам'ятаю, кожен раз, як футболісти «Хасмонеї» забивали супротивнику гол, розлягався шалений вереск і летіли радісно вгору чорні єврейські капелюхи. Коли гол забивала «Україна», то стадіон довгий час скандував: «Є, є, є!». Підбадьорювали свої команди вболівальники вигуками: «Україна» темпо!», або «Хасмонея» темпо!». Невдалі суддівські рішення коментувалися вигуками: суддя – «кальош» (калоша) і радили судді радше «канарків доїти», ніж займатися футболом. Війна припинила «великий» футбол у місті. Однак підлітки продовжували собі ганяти м'яч, надто вже приваблива ця гра для хлопчаків.

Проходячи вулицею Гербстштрассе (раніше Пелчинська, потім Дзержинського, тепер Віговського) мимо теперішнього парку відпочинку ім. Богдана Хмельницького, я побачив, як хлопці грають у футбол. Тоді на місці парку був пустир. Вражений, я застиг на місці – давненько не бачив живого футболу. Грали дві команди підлітків, але в половинному складі: по шість польових гравців і воротарі. В одній з команд бракувало шостого гравця. До мене несподівано підбіг один з футболістів і запитав:

– Хочеш з нами грати?

– Хочу, – утішився я.

– То прилучайся!

Почав я захоплено ганяти м'яча разом з усіма, забувши про все на світі. У розпалі гри краєм ока помітив, як до одного з гравців підійшов дорослий чоловік і щось шепнув йому на вухо. Той собі щось шепнув іншому і так по колу, але без мене. Після загального перешіптування гра неочікувано припинилася, хлопці, не прощаючись, враз зібралися і покинули «футбольне» поле. Зникла десь і малеча, що досі приглядалася до гри. Залишився я, збентежений такою незрозумілою поведінкою, і

ще один ясноволосий хлопчина. Ми були однакового зросту і трохи подібні між собою.

– Який ґедзь укусив їх? – запитав я здивовано.

Ясноволосий стенув плечима і розвів руками. З пустиря на вулицю ми вийшли разом. Виявилось, що нам по дорозі, і ми пішли вгору вулицею Гербстштрассе.

– Гру покинули через мене, – раптом буркнув він сердито. Ми проминули колишній осідок НКВД, а тепер осідок Ґестапо, і дійшли до трамвайного парку. Ясноволосий звернувся до мене:

– Знаєш, я тут близько мешкаю, зайдемо до мене, покажу класну іграшкову берлінську залізницю, такої ти ще не бачив, покатаємось на велосипеді.

Я погодився. Ми звернули на Вулецьку (тепер Сахарова) і зупинилися перед кварталом добротних конструктивістських кам'яниць на Каштелівці, які у Львові називають «типу люкс». Квартал починався на теперішній вулиці Б. Романицького, його перегороджував шлагбаум, біля якого стояв у шоломі з гвинтівкою німецький вартовий. Мій попутник сміло підійшов до вартового, щось зашварготів німецькою і потягнув мене за рукав. Так я несподівано опинився по тому боці шлагбаума. Мав я, мабуть, вкрай розгублений вигляд, бо ясноволосий розсміявся:

– Ти не знаєш: я – німець, а добре розмовляю польською, бо жив у Сілезії. Тепер розумієш, чому зі мною не хочуть грати у футбол. А ти якої національності? – запитав він.

Я сказав. Він став уважно мене роздивлятися.

– В українців нечасто трапляються сіро-голубі очі, – зауважив він. – Взагалі ти расово мішаний тип, – додав, називаючи антропологічні терміни і даючи мені кваліфіковану расову характеристику.

Помешкання, до якого привів мене новий знайомий, вразило своїм люксусом. Довгий коридор, велика, зручна кухня, високі просторі покої, широкі вікна. Ванна з дзеркалами, викладена сніжно-білими кахельними плитками. Окремий чималий туалет. Підлоги вкриті грубими барвистими паласами, на стінах гарні килими. Писані олійними фарбами картини в бронзових рамах. То тут, то там сяючі візерунковими розписами «напольні» вази, скульптурна пластика. Зі стелі звисали багаті

люстри, мінливо виблискуючи кришталем. Покої обставлені розкішними стильними меблями з дорогого заморського дерева. За склом масивного буфету – дорогий порцеляновий посуд, кришталеві чарки, пляшки з різними етикетками. У вітальні – концертний рояль.

У хлопця була окрема власна кімната. Крім берлінської залізної дороги, справді цікавої, з мостами, переїздами, віадуками, тунелями, депо, мав він чудовий конструктор, з якого можна було виготовити майже все: автомобіль, літак, вантажний кран і багато інших цікавих речей. Під час показу всіх тих технічних чудес я мимоволі штовхнув двері до сусідньої кімнати і зазирнув.

Хлопець підбіг до мене і застеріг: туди не можна, це – кабінет батька. Я побачив через поріг великий письмовий стіл з телефоном і портретом Гітлера в металевій рамці. Поряд –великий ламповий радіоприймач марки «Телефункен», подібний до того, який у нас відібрали.

– Ламповий радіоприймач не можна дома тримати, – зауважив я.

– Татові можна, – усміхнувся хлопець.

– А де твій тато працює? – спромігся я на запитання.

– У Ґестапо, – він махнув рукою в бік ославленої будівлі.

– Чого ж ти налякався, – розсміявся він, – Ґестапо страшне лише для большевиків і євреїв. Вони – вороги Райху.

Я знав, що це неправда. Ґестапо переслідувало всіх: і українців, і поляків. Микола Щур розповів нам недавно, що львівське ґестапо закатувало на смерть крайового провідника ОУН «Леґенду». Його били так сильно і довго, поки не сконав. І ще я згадав тоді пересторогу батьків. Частину вулиці Бочковського, де тепер я жив, і частину сусідньої вулиці Дембінського займали вілли. Їх заселяли офіцери. В одній з вілл мешкав німецький генерал, там теж стояв вартовий. До генерала приїхали внуки, що парадувалися у формі «гітлерюгенд»: короткі штани, бронзового кольору сорочки, краватки, а при поясі фінські ножі. Якось ті німчики зачепили нашого товариша і побили його. Батьки з цілої вулиці застерігали своїх синів не наближатися до німецьких хлопців.

– Мені пора, – сказав я. – І так у тебе засидівся.

Ґестапівський синок намагався мене ще затримати, але я уперся на своєму.

– Ну, гаразд, – сказав він, – я тебе проведу, інакше солдат не випустить. Мені буває скучно самому, – признався він, – я міг би з тобою дружити. Ти мені сподобався.

Біля шлагбаума він взяв з мене слово, що в п'ятницю о третій годині прийду знову.

Я дотримав слова. Але згодом. Якось у п'ятницю, коли на стіні трамвайного парку годинник показував третю годину (тепер цей корпус з годинником знесли), я згадав про свою обіцянку. Була пізня осінь 1945 року. Я завернув у знайомий квартал. Від шлагбаума не залишилося і сліду. Я впізнав будинок і зайшов у знайому браму.

– Тєбє каво? – грізно запитав мене озброєний міліціонер, що сидів на стільчику біля тумбочки з телефоном.

Я мовчки, тихенько причинив за собою браму.

З того дня у мене виникла думка, яка з плином часу переросла у тверде переконання, – у місті Львові існує розподіл будинків якщо не за національністю, то напевне за мовною ознакою. Адже в усіх цих імпозантних австрійського періоду кам'яницях, де висота від підлоги до стелі сягає п'яти метрів, де багатокімнатні помешкання мають парадний і чорний входи, де є великі лазнички і туалети, а на сходових клітках дзеркала, – україномовні жильці ніколи не мешкали. Так характеризував мені ці квартири один знайомий єврей: «Повірте людині досвідченій, яка багато бачила, таких квартир не мають навіть московські міністри». І в тих модерних комфортних «люкс»-будинках з безшумними ліфтами, де квартири мають по сто і більше квадратних метрів, де на даху – солярій, а стінки між двома покоями можна, при потребі, розширити і утворити бальний зал, теж ніколи не мешкали україномовні сім'ї. Тим паче, – у комфортабельних віллах, розкинутих по південно-західній частині міста. Вже у процесі проектування, першопочатково, ці житла призначалися для багатих, забезпечених людей: для керівництва цивільної і військової адміністрації, для поліції і буржуазії. Серед цих категорій україномовних людей у Львові майже не було.

Змінювалися у Львові влади і переходили, мов естафетою, від одних окупантів до інших будинки, вілли, квартири. Найкраще наочно ця передача простежується з житлами працівників політичної поліції – основної опори тоталітарного режиму. Працівники польської «двуйки» втікали в 1939 році в світ за очі, покинувши напризволяще все, що нажили. У 1941 році чекісти, у свою чергу, покинули свої квартири і все, що в них було. Ґестапівці в 1944 році теж покинули меблі, килими, шафи з одягом і взуттям, постелі, посуд і все решта. Але з німецькою акуратністю залишили тюрми порожніми, а камери прибраними.

61

Розташована у центрі міста вулиця Сонячна (тепер Пантелеймона Куліша) належить до найрухливіших львівських артерій, колись нею їздив трамвай. Забудована стильними сецесійними кам'яницями, Сонячна знаходилася поруч старого Краківського ринку та неіснуючого вже ринку Теодора (тепер тут клуб «Міленіум»). Здавна вулиця носила торговельно-діловий характер. За часів німецької окупації в кінці Сонячної, де височить арка залізничного мосту, починалося єврейське ґетто. Вхід і вихід звідти євреїв жорстко контролювали, а неєвреям заходити до ґетто суворо заборонялося.

Війна війною, але потреба здобувати хліб насущний гнала людей на ринки, аби щось там продати чи купити. На ту пору розташована близько центральних міських ринків Сонячна нагадувала розворушений мурашник. Численні перехожі поспіхом, зосереджено сновигали невпинно тротуарами. Вулиця гуділа від руху.

Одного пополудня 1942 року потрапив я на Сонячну з наміром дістатися площі Теодора. Невдовзі зауважив, що ритм вулиці, її повсякденна, нормальна пульсація чомусь порушена. Хвиля перехожих, що рухалися з центру вниз лівою стороною, в одному місці зупинялася перед якоюсь перешкодою, ніби плин води перед скелею, і розтікалася обабіч. Таким чином, багато людей переходило в тому місці на другий бік вулиці. Ті, що йшли знизу, там же притулялися до муру будинку і сповільнювали рух. Коли я наблизився до цього гальмівного місця, то почув застере-

жливий шепіт: «Обережно, попереду суне «бомбовець». Чомусь словом «бомбовець» називали львів'яни німецьких жандармів. Їх боялися і люто ненавиділи. Взагалі німецькі жандарми відзначалися в Україні особливо дикою жорстокістю.

Я якось не розрахував, не сповільнив кроку, і переді мною враз виросла спина німецького жандарма. Перебував жандарм на патрульній службі, при «виконанні», на голові – шолом, застібнутий ремінцем під бородою, на плечі – гвинтівка. Звичайно рядові німецькі солдати ходили по вулицях у пілотках без зброї, лише офіцери носили пістолі. Навколо жорстокосердного жандарма утворився своєрідний вакуум. Від перехожих його віддаляла невидима стіна страху та ненависті. На два-три метри перед ним, і стільки ж позаду нього, утворився порожній простір. Ніхто ближче не підходив. Перехожі оминали катюгу, щоб, борони Боже, не торкнутися: наслідки могли бути щонайгірші.

Жандарм рухався спроквола, часто зупинявся, вдивляючись у людський потік суворо і пильно. На бульдожій, вгодованій пиці грала самовдоволена усмішка. Адже він тут завойовник, повелитель расово неповноцінних тубільців, які перед ним тремтять зі страху. Переганяти німця я теж не наважився і так йшов за його спиною на віддалі двох-трьох метрів. Серед зустрічного потоку людей, що йшли вгору від мосту, несподівано блимнула нарукавна пов'язка з зіркою Давида. Ходити євреям містом без спеціального супроводу не дозволялося. Не було сумніву, знизу, з ґетто, у велелюдному струмені перехожих йшов одинокий єврей. Невдовзі я його виразно побачив: середніх літ, інтелігентного вигляду, до виснаження змарнілий, у простенькій чистій одежі. Він поспішав кудись цілеспрямовано, нервовим кроком, мало звертаючи увагу на оточення. Побачив єврея ще швидше, ніж я, німецький жандарм, який тут же застиг на місці, як мисливський пес, що занюхав здобич. Жандарм, не відриваючи погляду від нещасного, що затоплений у своїх думах швидко наближався, став поволі, крадькома знімати з плеча гвинтівку. Інстинктивно відчувши смертельну небезпеку, єврей різко підвів голову і зустрівся поглядом з німцем. Він і собі на мить заворожено заціпенів. Перед ним постало зриме втілення смерті. Охоплений панікою, єврей гарячко-

во став розглядатися усебіч. Сховатися було нікуди. Залишився єдиний рятунок – утікати. І він повернувся, намагаючись пропхатися крізь щільний людський потік назад у бік ґетто. Жандарм тут же звів зброю і став спокійно цілитися в гущу перехожих. Єврей міняв позицію, а цівка рушниці пересувалася за ним услід. Втікач озирнувся. Стало зрозуміло, що німець готовий відкрити пальбу прямо по натовпу. Щоб цього не сталося, єврей вибрався з потоку перехожих на вільну проїжджу частину вулиці і кинувся бігти. Трамвай, що прямував згори, зупинився – водій помітив, що відбувається. Це була відчайдушна спроба врятуватися. Біг чоловік мляво, надто повільно – йому явно бракувало сил, або, можливо, охопила резигнація. Жандарм старанно прицілився. Гримнув постріл і одночасно втікач, немов підкошений, упав на брук, обличчям униз. Куля пробила голову навиліт. Кат не поспішав підійти до своєї жертви. Він із задоволеним виразом неквапно закурив сигарету. Якась немолода жінка накрила закривавлену голову вбитого газетою і перехрестилася.

А вуличний натовп мовчки, беземоційно, наче нічого не сталося, продовжував поспішати у своїх справах – хто вгору, а хто вниз. Тоталітарний режим не лише творить зло, він очерствує людські душі, робить їх боязкими, підлими, нікчемними. Тоталітаризм призвичаює людей за маскованою байдужістю ховати свій страх і незворушно спостерігати страждання жертв злочинного режиму. В Харкові та інших містах під час голодомору на прилеглих до вокзалу вулицях щоранку десятками лежали помираючі, опухлі селяни, а натовп перехожих, опустивши очі, обминав їх.

62

Вуйкові Камінському, чоловікові в літах, який страждав на поліартрит, нелегко вже було зі Стрілецької площі, де він мешкав, добиратися до нас на вулицю Каспра Бочковського власним ходом. Мусив їхати трамваєм. Найближча зупинка до нашого будинку була неподалік вулиці Королеви Ядвіґи (тепер Марка Вовчка), майже під самісінькою брамою солдатського борделю, що містився у високому будинку на Городоцькій, 46.

Під входом до борделю частенько збиралися зграйки молодих німецьких солдатів, що збуджено галасували.

– Іржать під борделем, як жеребці, – з огидою говорив вуйко, – кляті шваби сорому не мають, відкрили собі бордель на людному місці. Стид і ганьба!

Слухали його моралізаторські інвективи з поблажливістю, бо в нашому домі існували свої, не німецькі Содом і Гоморра. На першому поверсі мешкала молода жінка на ім'я Ґелька, яка вела розпусне життя. У Ґельки безперестанку збиралися розгульні компанії. У цьому кублі розпусти цмулили самогонку, яку поляки називають «бімбер», і грали в карти на гроші. Звідти часто можна було почути модну пісеньку:

My młodzi, my młodzi,
Nam bimber nie zaszkodzi!

Вже влітку 1941 року у львівських парках можна було спостерегти молоді пари: німецький офіцер і, переважно, польська дівчина. Чепурні німецькі офіцери, на противагу совєтським, виглядали культурнішими і симпатичнішими. А дівчата, звісно, полюбляють молодих військових, особливо офіцерів. Цією ситуацією намагалося, небезуспішно, скористатися польське підпілля. Одним, на погляд українців, підступним, улюбленим польським прийомом була так звана «політика спідничкова», коли окупаційним можновладцям і бюрократам підсовувалися у якості стенографісток, секретарок, перекладачок рафінованих полюбовниць.

У будинку навпроти мешкала одна із них – красива полька, яку звали Ґрета. Працювала Ґрета перекладачкою при якомусь німецькому начальникові. Використовуючи службові можливості та жіночі принади, ця метреса добувала окупаційні бланки: «аусвайси», різні дозволи і перепустки. Ґрета допомагала влаштовуватися знайомим полякам на такі роботи, звідки не забирали до Німеччини на примусову працю. Отож, допомагала своїм як могла. Ґрета не виїхала своєчасно до Польщі і дістала від радянського трибуналу вісім років за «сотрудничество с оккупантами». Вийшовши з ув'язнення, Ґрета якось під час зустрічі скаржилася мені, що її засудили несправедливо, адже вона «крутила» з німцями за спонуканням і згодою аківського підпілля.

«Спідничкова політика» давала свої результати. Поляки набирали щораз більшого впливу на німецьку окупаційну адміністрацію, на всіляких там крайсгауптманів, ляндкомісарів й ляндвіртів. Краще освічені від українців, маючи більше людей, що знали німецьку мову, львівські поляки ставали для окупантів незамінними фахівцями в багатьох ділянках господарського життя міста.

Війна послаблює громадську мораль, крім того, німецькі окупаційні власті ненав'язливо сприяли деморалізації молоді, зокрема міської, бо село ще твердо зберігало консервативні засади. Алкоголь видавався на роботі у вигляді премії. Або, наприклад, спеціально розповсюджувався напівпорнографічний ілюстрований журнал під назвою «Fala». Як ніколи, за тихою згодою влади, широко процвітала проституція. Проте звести зацікавлення міської молоді до алкоголю і сексу гітлерівцям, як вони не старалися, не вдалося. Зате успішно вдалося львівську молодь захопити кіноманією. Кінотеатри в часи окупації були переповнені. Техніки дубляжу ще тоді не знали і для населення Генеральної Губернії випускали фільми з субтитрами двома мовами: польською і українською. За радянських часів, до слова, кінофільми йшли лише російською. У Львові діяли чотири кінотеатри, де показували фільми з україномовними титрами. Найбільший український кінозал містився в музичному Інституті ім. Лисенка і називався «Одеон». Другий був на вулиці Зеленій (пізніше «Зірка»), а два інших, з невеличкими залами, – десь у передмістях. Два кінотеатри на головних вулицях міста (пізніше «Україна» і «Спартак») обслуговували лише німців, а всі решта були польськими, в тому числі такі великі кінозали, як «Сьвіт» (тепер театр Армії) і найбільший у Львові кінозал «Рокс» (Клуб залізничників). Демонструвалися численні розважальні фільми німецької кіностудії «Дефа» і також фільми передвоєнних польських студій, якщо режисерами не були євреї. Намагання керівництва польського підпілля відвадити молодь від окупаційних кінотеатрів не вдалося, глядацькі зали, як уже зазначалось, постійно були переповнені. Заклик підпілля: «Tylko świnie siedzą w kinie» – абсолютно не спрацьовував. Мабуть, молодь інстинктивно прагнула

відгородитися ілюзією кіно від жорстокої дійсності. Згодом, після війни, ці ж німецькі розважальні фільми, але вже з російськими титрами, демонструвалися у Львові як трофейні. Найпопулярнішим був фільм «Die Frau meines Traum», що в радянському прокаті називався «Девушка моей мечты».

На початку кожного сеансу демонстрували кінотижневик, званий «Wochenschau», котрий розпочинався пафосним вигуком диктора: «Вікторія! Німці воюють і перемагають на всіх фронтах!». Водночас на екрані поставала велика літера «V». Інколи перед кінофільмом додавалися коротенькі сюжети на місцеві теми. Постійною пропагандивною темою був ролик про євреїв і небезпеку плямистого тифу. Виглядав він так: у брамі будинку стоїть п'ять-шість молодих пейсатих євреїв у традиційних чорних капелюхах і про щось жваво розмовляють. Євреї весь час неспокійно погойдуються або ритмічно хитаються, як це роблять при молитві. До брами з вулиці раптом заходить дама – яскрава блондинка у дорогому хутрі. Молоді євреї не звертають на неї жодної уваги і продовжують розмовляти. Блондинка з гримасою відрази змушена їх розштовхати, щоб пройти вглиб кам'яниці до сходів. Коли вона поминула євреїв, збільшеним планом показано, як по її хутрі повзе велика воша. На екрані висвітлюється застереження: «Воші спричиняють плямистий тиф, євреї – розносщики вошей!».

Як уже згадувалося, у 1942 році Львів перетворився на глибокий тил, тут навіть майже скасували затемнення від можливих бомбардувань авіації. Вечорами вулиці освітлювались газовими ліхтарями. Отож, не лише кінотеатри запрацювали, а й комунальні служби міста. На вулиці Шпитальній, наприклад, знову відновила свою роботу міська лазня, яка призначалася для військ гарнізону. Саме біля цієї лазні я востаннє побачив велике скупчення львівських євреїв.

Якось під вечір, проходячи повз лазню, зауважив єврейських в'язнів з Янівського лаґера, яких привели помитися. Охороняли їх кілька німців, сувора з вигляду єврейська поліція і наряд «аскарів» зі сторожовими вівчарками. «Аскари» в чорних шинелях з сірими комірами і сірими манжетами виглядали зловісно екзотично. Розмовляли «аскари» між собою (я спеціально прислухався)

російською мовою. Деяких з них, з розкосими очима, можна було прийняти за чистих азіатів. Повторю, окремі єврейські автори полюбляють лаґерних охоронців російського походження переназивати в українських, або вживати нейтральний термін «власовці».

Став я вдивлятися в колону в'язнів з надією впізнати когось із знайомих. Але марно. Вразило те, що лагерники скидалися на одне лице. Чомусь усі однакового зросту, більш-менш однакового віку, худющі, аж висохлі, вбрані в дешевеньку чорну робу, достоту схожі на рідних братів. Підсилював враження загальний нестерпно страдницький вираз їхніх облич. Євреї гляділи на нас, випадкових перехожих, великими, зболілими очима приречених на близьку смерть людей. Людей з правдивого мертвого дому, з якого немає вороття.

Загарчали пси, – «аскари» ледь стримували на повідках лютих сторожових вівчарок. Німець подав команду, і під наглядом суворої єврейської поліції колона зникла в лазні.

– Чому вони не пробують утікати? – спитав якийсь перехожий.

– Куди їм втікати і до кого? – впала відповідь. – Адже за переховування євреїв – смертна кара.

– У них кругова порука, якщо втече один – розстріляють двадцятьох, – додав хтось.

63

Сусід з першого поверху (носив незвичне, мабуть, німецького походження, прізвище Ірлі) належав до таємної організації польської Армії Крайової (АК), яку в розмовній мові називали коротко – «ака». До Львова Ірлі прибув перед війною звідкись із Сілезії, з місцевості, що відійшла до Райху. Незважаючи на інвалідність – під час Шльонського повстання 1921 року позбувся ноги, – Юзеф Ірлі розпочав у Львові активну підпільну діяльність. Він став фахівцем з підробки документів.

Непомітна, скромна дружина його, рідко показувалася на людях, вона хворіла тяжкою формою туберкульозу. Дітей у них не було. Кілька разів Ірлі просив мене віднести якісь записки за різними адресами, аж поки мій батько

довідавшись, не заборонив, підозрюючи (і слушно), що таким чином мене мимоволі втягують в аківську кур'єрську службу. Підпільник-романтик Ірлі виявляв невгамовний прозелітизм і прагнув притягнути якнайбільше прихильників до своєї боротьби. Він залюбки вступав у роз'яснювальні політичні бесіди з сусідами і знайомими, поширював підпільну газетку «Biuletyc Ziemi Czerwiecskiej» і намагався завербувати сусідів до конспірації. Мешканці-поляки нашої кам'яниці, хоча були щирими патріотами, дотримувалися розважливості і до небезпечної підпільної роботи не квапилися.

Ірлі не любив ані євреїв, ані українців. Він постійно повторював, що євреї діють на шкоду Польщі, а українці є її заклятими ворогами. Коли у квітні 1943 року розійшлася вістка про відкриття масових поховань розстріляних польських полонених офіцерів біля селища Катинь на Смоленщині, Ірлі твердив, що це не інакше, як справа єврейського ума, бо, мовляв, сам добродушний «Іван до такого не додумався б». З цього приводу спалахували гарячі суперечки, бо мій батько та інші сусіди вважали, що москалі здатні на всілякі злочини і в нелюдській жорстокості та звірствах не поступаються німцям, лише вміють ліпше маскуватися. Взагалі тема Катині збурила тодішнє польське суспільство – адже у Львові мешкало чимало близьких родичів розстріляних полонених. Комуністична контрпропаганда з Москви намагалася приписати цей злочин німцям. Російський православний Патріарх навіть урочисто заявляв, позичивши у Сірка очі, що масовий розстріл офіцерів – справа рук німців. Проте львів'яни не мали найменшого сумніву, хто тут справжній винуватець. Раптове припинення листування з офіцерами у мирному 1940 році підтверджувало докази, що полонених замордували опричники з НКВД саме тоді. Червоний Хрест регулярно публікував у польськомовних газетах довжелезні списки розстріляних. У тих списках було чимало львів'ян. Німецькі власті зняли навколо катинських розстрілів величезний пропагандивний галас у пресі і на радіо. У кінотеатрах після закінчення кожного сеансу з екрана звучав заклик: «Pamiętaj o zbrodni w lasku pod Katyniem!». Цей заклик до пам'яті гнітюче впливав на польські серця.

Проте невдовзі і справа Катині, і трагічна загибель в авіа катастрофі польського лідера генерала Сікорського відійшл для галицьких поляків на другий план у зв'язку з подіями н Волині. Склалася парадоксальна ситуація, коли поряд з окупа ційними полчищами Німеччини на українській етнічній тери торії стали діяти збройні диверсанти з польської Армії Крайс вої («Вахляж») і заслані з території Білорусії совєтські парти зани. До речі, національний склад совєтських партизанів вигля дав так: росіяни – 52,9%, білоруси – 33,9%, інші національност – 7,3%, українці – лише 5,9%. Ситуація українських автохтоні Волині зробилася трагічно-розпачливою. Їхнім життям, їхні майном одночасно розпоряджалися і жорстока, грабіжницьк колоніальна окупаційна німецька влада та диверсійно-розв дувальні групи поляків і росіян, які ніскільки і ніяк не ра хувалися з інтересами місцевого населення, а виконували на кази або Варшави, або Москви. А що тоді насправді являл собою так звані «радянські народні месники», розповів у 199 році журнал «Молодая гвардия» у четвертому номері: «Извес тно, что никакого партизанского движения не существовал а была работа чекистов в тылу врага, себе в помощники он мобилизовали людей из местного населения – это и были парти занские отряды».

Захищаючись від нелюдського колоніального режиму, щ встановив у Райхскомісаріаті кат українського народу гауляй тер Кох, жителі Волині почали створювати власні захисні пар тизанські загони. Полісся і Волинь, що за своєю природою стра тегічно підходять для партизанських дій, повстали проти оку пантів. Влітку 1942 року, на основі стихійних груп, з ініціати ви ОУН на Волині організувалася Українська Повстанськ Армія. Десь через рік уся Галичина з гордістю і надією співал пісню про УПА, про її перші бої з німцями:

Там десь далеко на Волині
Зродилась армія УПА,
Щоб нам воскресла Україна
І завітала свобода.
Про континґенти там не знають,
Живуть там люди, мов в раю,

Бо за цю волю, за свободу
Пролива молодь кров свою.
Горіли села і містечка,
Борці боролись ніч і день.
В перших рядах борців-героїв
Згинув Івахів – наш Василь.
Упав, як лицар України,
На Полі Слави, як борець.
Ціле життя страждав по тюрмах,
Геройська смерть сплела вінець.
Ой, не плач, сестро, не журися,
Не гляди сумно в далечінь, –
Твій брат умер, та жити буде
В піснях майбутніх поколінь.

Згідно з наказами головного командування АК і лондонського еміграційного уряду поляки на Волині, де вони становили менше 15% від кількості населення, готувалися до боротьби з українцями, щоб після війни встановити на цій території польську окупаційну владу. Навесні 1943 року розгорілися затяті бої між українцями та польськими колоністами, а також польськими поліцаями, що були на службі у німців і які поставилися вороже до визвольної боротьби українського народу проти двох окупантів – німців і большевиків. За розмахом, тривалістю, за кількістю задіяних сил і за кількістю жертв це була справжня війна, а не якісь сутички, як тепер хочуть зобразити. У кінцевому рахунку поляки цю народну, безкомпромісну, жорстоку війну програли.

Навесні 1943 року появилися у Львові перші польські втікачі з Волині. Польська громадськість міста намагалася допомогти їм, чим могла. Якось, гнаний цікавістю, я зайшов до школи (тепер СШ № 56), що розташована на вулиці Кордецького (зараз Олени Степанівни). Там, я знав, розмістили волинських утікачів. На подвір'ї школи стояли кінні підводи польських колоністів, навантажені домашнім скарбом. Тут же притулилася польова кухня від польського Допомогового комітету і роздавала втікачам теплу страву. Шкільні класи перетворились у казарми чи, пак, у гуртожитки. Молодих, здорових чо-

ловіків серед утікачів не було – можливо, вони продовжували воювати. Старі та діти тихо відпочивали на розкладених у класах ліжках. Зате молоді жінки охоче виходили на подвір'я, щоб усмак наговоритись. Вирував велелюдний гамір, над яким панували тонкі жіночі голоси. На подвір'ї тривав безперервний політичний антиукраїнський мітинг. Утікачі розповідали жахливі, драматичні епізоди. Між двома слов'янськими народами йшла кривава боротьба на тотальне винищення, незалежно від статі і віку.

Для «підкріплення сердець» багато на тих мітингах, як, зрештою, і у приватних розмовах львів'ян, говорилося про майбутні, післявоєнні кордони Польщі. Звучав божевільний імперський клич: «Польща від можа до можа», тобто від Балтійського до Чорного морів. На Заході кордон мав проходити по лінії Одера і Нейса, а на Сході – по лінії Дніпра. До Польщі мала відійти вся Пруссія з Кенігсбергом, частина Литви і Білорусії, Західна Україна (без Буковини і Закарпаття) і Правобережна Україна (без Києва, але з Одесою). А тим часом для волинських утікачів Львів служив лише транзитом углиб Польщі, по дорозі на правдиву історичну батьківщину. Щоб там не говорили, всі розуміли, що Волинь – українська етнографічна територія. Через рік-півтора утікачі сподівалися повернутися і помститися. Даремне. Вони вже ніколи не повернулися. Травма від програної волинської війни дошкуляє полякам до сьогодні. Найбільший біль викликають розвінчані ілюзії.

Хвора жінка Ірлі неразз прохала мою маму зварити їй міцний бульйон. Коли я приніс велику миску тлустого м'ясного бульйону, господаря не було в хаті. Ірлі тоді розгорнув гарячкову діяльність, опікуючись волинськими втікачами. Він часто шкандибав на протезі до школи на вулиці Кордецького і до інших подібних місць, де примістили волинських вигнанців. Ми собі удвох з хворою мирно розмовляли, коли вернувся Ірлі разом зі своїми друзями. Ліжко хворої жінки відгороджене було ширмою і мене прибулі не запримітили.

«Українці не являються окремим народом, – гримів Юзеф Ірлі до своїх супутників. – Це клята збиранина різної голоти, збиранина злодіїв і гайдамаків. Вони – не люди!»

Я сидів принишклий за ширмою. Ні мовою, ні зовнішністю я нічим не відрізнявся від своїх польських ровесників, і мені нераз доводилося, зокрема в малознайомому польському середовищі, чути антиукраїнські випади, які мали присмак неприхованого расизму. Найчастіше при мені українців обзивали «кабанами», тобто свиньми. Я був призвичаєний не подавати виду, що подібні вислови мене ображають. Далі Ірлі горлав, що з поляками на Волині воюють «збунтовані хами», яких слід належно покарати і вказати їм їхнє місце. Закінчив він фразою, яка мене перелякала.

– Прекрасно, що німці очистили нам «зем'ю червеньську» від паразитів-жидів, – кричав істерично Ірлі, – настає пора очистити Львів від клятих «кабанів», яких слід «виржнонць до ноґі!». Він повторив: «Виржнонць до ноґі!».

Це не були пусті погрози. Напруження між українським і польським суспільством як у Львові, так і по всій Західній Україні зросло так, що холодна ворожість переросла в криваве протистояння. Логічним продовженням віковічної етнічної ненависті на ґрунті прагнення загарбників панувати над чужою землею, а поневолених – до свободи став черговий збройний конфлікт. Боївки АК взялися вбивати активних членів української спільноти. Серед поляків твердилося, що після знищення української інтелігенції та активістів залишиться неосвічена маса, яка потрібна, щоб служити як робоча худоба. Вони не були оригінальними. Так говорили і робили німці стосовно поляків.

Восени 1943 року терористами АК був демонстративно вбитий декан Медичного інституту, професор Андрій Ластовецький. Для українців це була уразлива втрата: української інтелігенції було кількісно значно менше, ніж польської. У відповідь, прямо на вулиці, в білий день застрелили професора Мединституту поляка Ялового. ОУН пригрозила АК, що у Львові безкарні для поляків часи минули – за одного вбитого українця вбиватимуть трьох поляків. У результаті дійшло до переговорів і порозуміння зупинити в місті розкручування спіралі терору. Домовилися припинити взаємне винищування інтелігенції. Розправу над українцями у Львові АК змушена була відкласти на післяокупаційний період.

Наприкінці року за Ірлі приїхало ґестапо і відвезло його на Лонцького. Через кілька місяців гітлерівці розстріляли Юзефа Ірлі в Лисиницькому лісі. Його дружина, яка вже не вставала з ліжка, подарувала мені скромну бібліотеку свого чоловіка. Серед паперів я знайшов рукописи патріотичних поезій. Програмний вірш називався «Sól polskiej ziemi» і голосив, що воєнний інвалід є якраз сіллю польської землі. Важкохвора жінка, всіма, крім моєї мами, покинута і забута, закінчила життя відразу після війни.

64

На початку лютого 1943 року Німеччина оголосила триденну жалобу по загиблій під Сталінградом шостій армії. За розпорядженням німецьких властей у Львові вивісили чорні прапори, зачинилися кінотеатри та інші розважальні заклади. Серед львів'ян запанувала затаєна радість. Найупертіші песимісти стали погоджуватися, що німці війну не виграють, а оптимісти твердили, що кінець німецької окупації наступить через кілька місяців, згідно з поширеною тоді політичною приповідкою «z wiosną nadzieje rosną» (з весною ростуть надії), тобто навесні відновиться польська влада.

Десь у березні цього ж року, проходячи повз червону будівлю школи св. Анни, яку перетворили у військовий шпиталь, я побачив колону санітарних амбулансів, що привезла поранених солдат. Перехожі на мить зупинялися, щоб глянути на знівечених німаків. Санітари виносили все нові й нові ноші, а медсестри у високих накрохмалених сніжно-білих очіпках зі знаком червоного хреста розпоряджалися, на який поверх пораненого віднести. Ходили чутки, що знову, як і взимку 1942 року, серед солдатів є багато сильно обморожених. «Чимало солдатів, – говорилося, – мають обморожені животи від вимушеного в бою довгого лежання на замерзлій землі». У гурті випадкових перехожих хтось зронив: «Відвоювалися».

Цієї весни за якоїсь нагоди татові вдалося здійснити своє давнє прагнення – близько познайомитися з працівником Винниківської тютюнової фабрики. Під час війни і довгі роки після підльвівське містечко Винники, де знаходилася тютюнова

фабрика, звісне було передусім тим, що тут торгували «лівими» цигарками. Міські курці за окупації не мали легкого життя. На картки, траплялося, видавали дещицю низькосортного курива, але нерегулярно. З тим робітником тютюнової фабрики батько узгодив, що за цигарками прийду я. Туди, до Винників, – пішки, а назад мене має до рогачки підвезти підвода.

Надворі стояла гарна весняна днина, коли мене відрядили за цигарками. Йшов я не сам, а в гурті кількох молодих хлопців, родовитих мешканців Винників, що верталися зі Львова додому. За личаківською рогачкою, вирвавшись із суцільних сірих, припорошілих мурів міста, я став жадібно вдихати свіжий запах трав і ніжний аромат лісу, що линув з навколишніх зелених пагорбів. Крокувати мальовничим винниківським шляхом було легко і приємно. Мої попутники, зайняті своїми розмовами, не звертали уваги на знайоме їм довкілля, а я насолоджувався шумом дерев, співом пташок і весняним сонцем.

Коли ми оминали селище Лисиничі, що по дорозі на Винники, долинули приглушені, але достоту виразні звуки коротких кулеметних черг: тра-та-та, невеличка пауза і знову: тра-та-та. Мої супутники, як мені здалося, не чули ці кулеметні сальви і спокійно продовжували свої балачки. Ми пройшли добрий шмат дороги під постійний акомпонемент кулеметного «тра-та-та».

– Що це за стрілянина? – не витерпів я.

Ніби про щось буденне мої попутники відказали:

–А, це жидів стріляють.

–Їх тут давненько розстрілюють, – пояснив хтось.

–Либонь, з початку війни, – додав котрийсь з винниківців.

«Ось де, – кольнула болюча думка, – вбили Йосале, Асю та вбивають когось зараз».

Став я розпитувати хлопців, що їм відомо про подробиці страт у Лисиничах. Байдужим тоном вони розповіли, що німці відгородили частину Лисиницького лісу колючим дротом – заборонили туди наближатися. Зону оточення стережуть «аскари» і українська поліція. Але дехто, ризикуючи життям, туди зазирав. Бачили вони, що сюди привозять на автомобілях євреїв, а часами – українців та поляків. Євреїв шикують у колону і змушують співати пісеньку:

Jak był śmigły Rydz,
Nie robiliśmy nic.
Przyszedl Hitler złoty,
Dał żydam robotę.

Колону приречених ведуть на місце колишнього піщаного кар'єру, до заздалегідь приготовлених глибоких ям. Людям наказують роздягатися, а потім партіями підводять до ями під приціл встановленого кулемета. Розстрілює спеціальна ґестапівська команда. Щоб приглушити зойки мордованих, пускають на повну потужність танцювальну музику з декількох патефонів нараз.

Про Лисиничі нераз розповідають небилиці. Недобросовісні дослідники намагаються підвести читача до думки, що, мовляв, ґестапівці у Львові виконували лише функції спостерігачів, а всю «брудну роботу» – українська допоміжна поліція. Такі твердження не відповідають правді. Випадки траплялися, коли поодинокі садисти з допоміжної поліції брали добровільно безпосередню участь у розстрілах євреїв. Але українська громадськість в особах митрополита Шептицького і голови УЦК Кубійовича протестувала перед німецькими властями проти використання української допоміжної поліції в будь-яких антиєврейських акціях. Програму остаточного розв'язання («Endlusung») єврейського питання запланували, організували і виконували німці, а точніше – досвідчені фахівці з ґестапо. Передовірити таку «відповідальну роботу» нижчій слов'янській расі, зокрема українцям, німці не могли з ідеологічних засад. І у Львові, і в провінції, по численних галицьких містечках, знищували євреїв за наперед розробленими планами спеціально призначені для цього німецькі пересувні команди СС (Rollkommando, Vernichtungskommando), а не українські поліцаї.

Заступник голови ізраїльського кнесету Ш. Вайс, родом з м. Борислава Дрогобицького повіту, який в роки німецької окупації переховувався в сім'ї українського поліцая Лосота, написав у листі до голови товариства «Американці в обороні людських прав в Україні» таке: «А вам і вашим приятелям раджу я, щоб ви ходили до церкви не тільки в неділю, а кожного дня, і щоб стояли там на колінах, поки кров не виступить, бла-

гаючи прощення за те, що ваш народ зробив нашому».

Мабуть, якби заступник голови ізраїльського кнесету мав глибше обізнання з історичною долею українського народу, то знав би, що українці вже понад триста років стоять на окривавлених колінах, і стоять кожного дня і не лише в церкві, як він радить, а скрізь, на кожному кроці. І від того, якщо глобально розглядати історичний хід подій, євреям аж ніяк не легше. А навпаки. Якби ми, українці, не стояли на окривавлених колінах, не було б ні Сталіна, ні Гітлера, ні єврейської Катастрофи.

Ще тривала війна, як по гарячих слідах опубліковано в 1945 році в Києві повідомлення Спеціальної урядової комісії «Про злочинства німців на території Львівської області». Тоді ж вийшла присвячена цій темі документальна брошура «Звірства німців на Львівщині». У повідомленні та брошурі названо поіменно понад двісті прізвищ львівських ґестапівських катів — від рядового есесівця Фокса, шарфюрера СС Адольфа Коланко і до бригаденфюрера СС, начальника поліції в дистрикті Галичина, генерал-майора поліції СС Фріца Кацмана. У цьому переліку злочинців, які займалися знищенням єврейського населення Львова, українських прізвищ немає. Я це зазначую не заради виправдання, а заради правди. Слід наголосити, що німці запланували, організували і здійснили Шоа у Львові, а всі інші твердження є політичними спекуляціями.

65

На початку червня 1943 року містом розійшлася зловісна чутка, що німці приступають до ліквідації ґетто, тобто починають акцію повного знищення усього єврейського населення, яке ще досі уціліло. Говорилося про те, що єврейська молодь приготувалася на такий випадок і дасть гітлерівцям останній смертний бій. Наскільки це відповідало дійсності свідчив той факт, що на вимогу ґестапівців під територію ґетто спровадили міські пожежні автомобілі. Окремі будинки, де зустрічався опір, німці підпалювали. Міські пожежники мали пильнувати, щоб вогонь не перекидався на сусідні квартали за межами ґетто. Знищення ґетто через опір його жителів затяглося майже на два тижні.

В один з тих жахливих днів акції у ґетто я їхав трамваєм за маршрутом номер п'ять: міська різня – центр міста. Тим маршрутом, який проходив через робітничі квартали Підзамча, користувалися зазвичай прості люди, грубоватої поведінки, схильні до сварок і конфліктів. Колія п'ятого номера з Жовківської вулиці переходила на вулицю Бальонову (тепер Гайдамацька), і в певний момент трамвай опинявся немов на горі, звідки проглядалася частина вулиці Замарстинівської, якраз та, де було розташоване ґетто. Коли трамвай доїхав до того місця, пасажири раптом різко закричали до водія: «Зупини трамвай! Зупини трамвай! Негайно зупини, тобі сказано!».

Від несподіваного наказу переляканий водій затримав трамвай. Відгороджена ланцюгом «тільки для німців» передня частина вагона була на той час зовсім порожньою. Хтось з пасажирів сміло відкинув «расовий ланцюг», і всі з'юрмилися на передньому помості, щоб краще бачити, що відбувається у ґетто.

Звідти долітали постріли. Пасажири жваво обмінювалися репліками: «Глянь, ґестапівці ходять з псами»; «Дивись, горять будинки. Валяються трупи людей». Хтось вигукнув: «Гляньте, людина на даху!». Всі ми побачили постать молодого чоловіка, який швидко, з краю в край перебігав дахом. Раптом він немов спіткнувся і упав униз.

– Він падає, його застрелили!

– Ось знову хтось виліз на дах! Кам'яниця палає!

Видно було, як полум'я з вікон піднялося вище даху і чоловік у розпачі не знав, що робити.

– Кинувся сам! Ні, застрелили!

– Шваби прокляті! Бандити! Звірі!

Так у львівському трамваї реагувала проста публіка на знищення ґетто. Минуло кілька хвилин. Водій благальним голосом пояснив, що ззаду під'їхав новий вагон і він не може довше стояти. Трамвай мусить дотримуватися графіка руху.

Вагон поволі рушив. Люди повернулися за «расову» перегородку. Невеликий відрізок шляху трамвай проїжджав уздовж паркану ґетто. Звідти чулися постріли і крики. У нашому вагоні пасажири відкрито заговорили, що німці –бузувіри, ні з ким не

рахуються і не мають ніякого співчуття до інших народів. Усе гребуть для себе, все у них «Nur für Deutsch».

– Скінчили з євреями, візьмуться за нас, – сказав хтось під загальне потакування. Серед львів'ян вже давно панувало переконання, небезпідставне, що після євреїв прийде черга на поляків і українців.

Того ж дня прибігла до нас в стані шоку тітка Юстина (сестра мами). Вона розповіла, що якимсь чином опинилася випадково на окраїні ґетто і бачила трупи євреїв у калюжах крові.

– Я остовпіла, – розповідала вона, – зробилася дерев'яною, навколо крики, зойки, стрілянина, горять будинки, а я стою, мов вкопана, не можу зрушитися з місця. Дивлюся, ґестапівець підійшов до дитячої коляски, що стояла на вулиці, добув звідти немовля і жбурнув через вікно в палаючий будинок. – Говорячи, тітка заплакала, – а за нею і мама.

До кінця свого життя тітка Юстина, переповідаючи цю історію, кожен раз гірко плакала.

Розлючені опором німці вбивали на території ґетто всіх євреїв без розбору, де б вони їх не зустріли. Після закінчення ліквідації ґетто, оголосили місто Львів «вільним від євреїв» («judenfrei»). А після ліквідації у листопаді 1943 року Янівського лаґера бригаденфюрер СС Кацман оголосив місто Львів «judenrein»), тобто чистим від євреїв.

66

Я стовбичив на вулиці Городоцькій поблизу кам'яниці, де жив мій товариш Павло Матіїв. Напередодні ми з ним домовилися тут, на вулиці, вранці зустрітися. Якраз навпроти Павлового будинку виднілася головна брама найбільшої у Львові німецької казарми. Біля брами постійно, як бджоли на вічку вулика, роїлися групки німецьких солдатів. Раніше при вході до казарми стояв красень, а поряд на щоглі бундючно розвівалася гітлерівська фана з величезним «гакенкрайцом». Тепер, після нищівних поразок вермахту, тевтонська пиха зів'яла: вартову стійку, щоб не привертала іронічної уваги, забрали до середини казарми, а щоглу з прапором перенесли вглиб території.

Цього ранку вулиця Городоцька виглядала спорожнілою. Десь-не-десь швидким темпом заклопотано пробігали цивільні перехожі, з легким шумом ґумових коліс зрідка проїжджав військовий автомобіль, дзеленчав одинокий трамвай. Поза тим на вулиці панували тиша і спокій, які важко уявити сучасним мешканцям бурхливо вируючої Городоцької. Непомітно з гори вулиці з'явилася група приблизно з двадцяти чоловіків, що жвавим кроком прямували до центру міста, вишикувані в колону по троє в шерензі. Збоку тротуаром ішов їхній командир. Молоді, стрункі чоловіки в однакових чорних робах, в однакових головних уборах скидалися здалеку на якесь військо. На львівських вулицях часто можна було тоді зустріти військові частини в розмаїтих одностроях, включно з мальовничою формою донських козаків, що перебували на німецькій службі. Але це не було військо. І усміхнений фельдфебель у пілотці набакир, що супроводжував колону, не був їхнім командиром, а чимось більше.

Змарнілі, пригаслі обличчя, на яких лише іскрилися великі смутні очі, та позначки на одежі свідчили, що це – євреї. Я скорботно прикипів на місці, пильно вдивляючись у кожну постать з надією побачити серед них знайомого: може, Блязера, може, Муся, може, ще когось... Від в'язнів віяло холодом: я знав, як і всі львів'яни, що ці люди роковані на загибель. Відчувалося, що голод, знущання і кістлява смерть постійно заглядає їм у вічі. А тому споглядали вони відчуженим, невидющим поглядом прямо перед собою, ніби перебували десь в іншому вимірі. Один із них, проте, глипнув у мій бік, і його уста на мить розхилилися у журній усмішці. Він несподівано підбадьорливо підморгнув мені, мовляв, не розпачай, не хорони нас передчасно.

Коли колона порівнялася з брамою казарми, німецький конвоїр, молодецько поправивши пілотку, тихим голосом скомандував:

– Singen.

В колоні наступило хвилинне сум'яття, мабуть, не всі розчули команду і фельдфебель нетерпляче повторив голосніше:

– Singen!

І євреї заспівали. Дзвінко, дружно, злагодженими голосами. Відомо – євреї, як і українці, співати вміють. Співали на

мотив польської військової пісеньки з відповідно пристосованим текстом. Наскільки можна судити, був це марш янівських лаґерників. За непристойним, батярським приспівом ховався трагічний зміст буття людей, призначених на страту:

My chłopacy jacy-tacy
Z Janowskiego lagru pracy.
Robic każą – jeść nie dają
I codziennie nas strzelają.

Rano kawa, wieczór kawa,
A bodaj to krew zalała.
Z tego kutas nie chce stać,
h... ci w dupę, kurwa mać!

Jak wyciągną cię z kolumny,
Nie potrzeba tobie trumny,
Pójdzisz na Piaskownię spać,
h... ci w dupę, kurwa mać!

Nasz Kolanko chłop morowy,
Ma karabin maszynowy,
I on umie na nim grać,
h... ci w dupę, kurwa mać!

Вони проспівали ще кілька куплетів, але колона настільки віддалилася, що я вже їх не розчув.

Довго я стояв непорушно під враженням від маршу єврейських в'язнів Янівського лаґера смерті.

Нераз потім, знову і знову згадуючи цей епізод на Городоцькій, я все більше переконувався, що народ з такою незборимою силою духу, який в обличчя смерті зуміє весело кпити і зі свого трагічного становища, і зі своїх катів, – безсмертний, всупереч усяким спробам його знищити. Мені постійно пригадувалася у тому зв'язку відома з історичних свідчень і опису Гоголя козацька іронія в обличчя смерті, яка дозволяла з погірдливою усмішкою моральної вищості дивитися на свого ката.

67

Розглядаючи трагічну долю львівських євреїв у роки Другої світової війни, Еліяху Йонес, щоб вкотре підкреслити вину українців, не оминув увагою дивізію «Галичина», солдати якої,

за його словами, нібито брали участь у винищуванні євреїв. Розповсюджені твердження про участь дивізійників у придушенні повстання варшавського ґетто (квітень – травень 1943 року) або про їхню участь в антиєврейських акціях в ґетто на території Галичини ніяк не узгоджуються з реальним календарним перебігом подій. Адже, нагадаємо, у жовтні 1943 року, коли дивізія «Галичина» тільки-но почала формуватися у навчальних центрах Сілезії, окупаційні власті оголосили місто Львів «очищеним від євреїв» – «юденрайн». Перед тим, у липні 1943 року, на всій території Галичини були ліквідовані так звані «юлаги» (єврейські лаґери), а їхні в'язні – знищені. Таким чином задумана і здійснена гітлерівцями «Акція Райнгард» з винищення євреїв була завершена в Галичині влітку 1943 року. Особовий склад дивізії перебував у навчальних таборах до кінця 1943 року.

У другу неділю липня 1943 року, напередодні Дня святих апостолів Петра і Павла, наша близька родина традиційно зібралася відзначити іменини мого батька, якого звали Петром. Приїхав старший батьків брат Михайло і прийшов «на Петра» син другого брата – Олекса. Стрийко Михайло повних чотири роки воював в австрійській армії у Першу світову війну, побував у нелюдському, голодному італійському полоні і звідти набрав твердого переконання, що український народ здобуде свободу і незалежність лише шляхом збройної боротьби. Його тісні пов'язання з «організованими націоналістами», тобто з ОУН, не становили для родини таємниці. Молодший, Олекса, – висококваліфікований столяр за фахом – відзначався тверезою оцінкою політичних подій. Батькові подобалася його мудра розважливість.

Коли слова вітання закінчилися і за скромним святковим столом, де на десять душ припадала одна пляшка саморобного вина, розпочалися мляві балачки, Михайло і Олекса повернули розмову на оголошений з великим пропагандивним тріском у травні набір до так званої «Стрілецької дивізії СС Галичина». Тема ця зворохоблювала всеньке галицьке суспільство. Українська молодь Галичини, говорилось, опинилася на роздоріжжі, маючи на вибір три дороги: або зголоситися до дивізії, або,

дочекавшись приходу большевиків, йти до Червоної армії, або податися до УПА.

І стрийко Михайло, і Олекса висловились одностайно проти зголошення до дивізії.

– Тепер, коли війна вже програна, – обурювалися вони, – німаки раптом згадали про українців і надумали забирати наших хлопців до свого війська, зрозуміло, в якості гарматного м'яса.

Стрийко Михайло наполягав, що ОУН категорично проти, щоб галицька молодь зголошувалася до німецької дивізії. «Патріотичний обов'язок молоді – йти до лав Української Повстанської Армії», – говорив він.

– Усі «в ліс» піти не зможуть, – зауважив скептично Олекса.

Через кілька днів після татових іменин мій товариш Павло запропонував подивитися парад новобранців, що мав відбутися в центрі міста біля Оперного театру. Павло знав якогось поліциста, який погодився провести нас двох через охоронний кордон до кам'яниці біля самісінького театру. З вікна другого поверху будинку номер сорок один на проспекті Свободи ми з Павлом спостерігали за парадом дивізійних новобранців. Тоді ця вулиця носила назву Адольф Гітлеррінґ, а на тому самому місці, де пізніше поставили пам'ятник Леніну, як вже зазначалось, стояв пам'ятний знак Гітлеру у вигляді високого гранітного червонястого куба. Зверху на ньому в темній чавунній чаші горів газ, що мав символізувати вічний вогонь на честь фюрера Великонімеччини.

Ми спостерігали з висоти трибуну, яку німці поставили поперек проспекту, плечима до вхідних брам театру. На трибуні розмістили ряди крісел, щоб високе німецьке начальство не дуже втомлювалося видовищем парадуючих тубільців. Кілька українських цивільних осіб затратилося серед маси німецьких військових кашкетів і бездоганно начищених офіцерських чобіт. Фасад театру і трибуну обліпили державними німецькими прапорами і есесівськими емблемами. На червоних гітлерівських полотнищах виднілися білі кружальця, а в середині – чорні свастики. Навпроти трибуни, за пам'ятником Гітлеру, розмістили стенд зі золотим левом на синьому полі – гербом

галицької землі. Вздовж безлюдної алеї стояли попарно дівчата в народних ношах, тримаючи в руках стяги з тим же гербом.

Загриміли фанфари, прибув на автомобілі губернатор Галичини – Отто Вехтер. Дівчата вручили йому ритуальний букет квітів, і розпочався парад. Від Академічної (тепер проспект Шевченка), тим боком вулиці, де тепер Національний музей, над'їхала група вершників у селянських свитках. Вершники продефілювали перед трибуною і повернули на другий бік проспекту, де тепер музей етнографії. Таким зигзагом повз трибуну просувався весь парад. Лунали якісь промови, говорили щось Паньківський і Кубійович. Звучали оплески підібраної на той випадок цивільної публіки.

Ті, хто підтримували ідею створення дивізії, належали до прихильників «реальної політики» Андрія Мельника. «Реалісти» наївно думали, що знову повториться те, що сталося наприкінці Першої світової війни, а саме: обидва імперіалістичні хижаки – Німеччина і Росія – настільки взаємно послабляться, що не зможуть протиставитися силам поневолених народів. Тоді дивізія як регулярна українська військова формація скаже своє вагоме слово, як це зробили Січові Стрільці в 1918 році. Мельниківські інтелігентні мрійники і фантазери слабо розуміли реальну ситуацію.

Оркестр врізав бадьору в'язанку стрілецьких пісень і появилися піші колони новобранців. Хлопці марширували мляво, без потрібного ентузіазму. Кидалися у вічі їхні втомлені обличчя. Більшість з них через парадні перипетії не спали всю ніч. Шеренги новобранців у цивільному, поношеному, часто сільському одязі, не скидалися на стрункі військові лави, радше нагадували гурти прочан якогось відпусту. Німці кривилися, серед новобранців виднілося чимало низькорослих, чорнявих хлопців, далеких від зовнішніх нордійських стандартів. Під впливом недавніх критичних домашніх розмов, посилених ще й тим, що все це я спостерігав з висоти, звідки людські фігури скидалися на ляльки, парад видавався мені жалюгідним. Не справив він доброго враження і на мого Павла.

У липні 1944 року німецьке командування спішно перекинуло дивізію «Галичина» із Сілезії на найбільш загрозливу ді-

лянку фронту – під Броди. Після триденних боїв з 11 тисяч вояків дивізії лише 3 тисячі вирвалося з оточення. Уцілілі частини під кінець року реорганізували, поповнили і перевели до Словаччини, а звідти – до кордонів Італії. Там дивізія «Галичина» без бою здалася в полон англо-американським військам. Згодом, звільнившись з англійського полону, колишні дивізійники відіграли неабияку конструктивну роль в житті української діаспори.

Проте до сьогодні на дивізію «Галичина» тривають шалені пропагандивні нападки, інспіровані Москвою і Варшавою. Під їх прикриттям відвертається увага від того історичного факту, що на боці гітлерівської Німеччини воювало понад мільйон радянських громадян і десятки тисяч поляків. У німецьких військах СС служило 100 тисяч естонців, 25 тисяч латишів, 10 тисяч татар. Кількість росіян налічувалася сотнями тисяч. Російськими за особовим складом були 29-та і 30-та гренадерські дивізії СС, 15-й (козачий) кавалерійський корпус СС, штурмбригада СС «Бєларусь». Російські есесівці з 29-ї дивізії і солдати «Русской Освободительной Народной Армии» (бригада Камінського) придушували Варшавське повстання. Крім того, на боці німців воювали дві дивізії генерала Власова «Русской Освободительной Армии».

Поляки, які до сьогодні затято плямують українців за створення 10-тисячної дивізії «Галичина», сором'язливо промовчують, що зі західних, прилучених до Райху районів Польщі було мобілізовано до німецької армії близько 200 тисяч поляків. Під кінець війни лише до армії Андерса долучено 36 тисяч полонених поляків з вермахту. Під німецьким командуванням служило ще 40 тисяч польської поліції, а української – лише 8 тисяч. Щоб її не називати польською придумали нейтральний термін «гранатова». Для повноти картини додамо, що у німецьких військах СС служило 40 тисяч голландців, 40 тисяч угорців, 25 тисяч фламандців, 10 тисяч французів, 10 тисяч італійців і 8 тисяч норвежців.

Вину за знищення євреїв покладають не лише на дивізію «Галичина», але і на УПА. Абсольвент львівського університету В. М. Радовський написав у 1992 році в ізраїльській газеті: «Це ж не секрет, що немалий вклад у катастрофу україн-

ського єврейства внесли українські військові формування, зокрема УПА, яке брало активну участь в акціях знищення багаточисельних ґетто, в тому числі і в розстрілах євреїв у Бабиному яру». Можна б відповісти В. М. Радовському, що знищення багаточисельних ґетто і розстріли євреїв у Бабиному яру воїнами УПА якраз і становить секрет, відомий лише йому одному. Ця голослівна заява нічим не обґрунтована.

А справжнім секретом, про який ні В. М. Радовський, ні його університетські вчителі не посміють згадати до сьогодні, це дві акції УПА, які вберегли в середині сорокових років український народ від тотального знищення. Саме УПА не допустила поголовної депортації українців з рідної землі. Про секретні сталінсько-жуковські плани виселення всіх українців, як це зробили з чеченцями, інгушами, балкарцями, калмиками та іншими народами, до Сибіру розповів Хрущов на закритому засіданні XX з'їзду. Текст секретного наказу від червня 1944 року про виселення всіх українців оприлюднив генерал-майор НКВД Василь Рясной (див. Чуев Ф. Солдаты империи: Беседы. Воспоминания. Документы. – М., 1998). План депортації довелося Москві відкликати зі страху перед організованим загальнонаціональним повстанням під керівництвом проводу УПА. До повстанців відразу долучилися б озброєне підпілля Литви, Латвії, Естонії, а в перспективі й інші поневолені народи.

Коли вияснилося, що виселити всіх українців до Сибіру не вдасться, Москва вирішила застосувати випробуваний спосіб боротьби з українством – голодоморний погром. Навесні 1946 року Москва спустила Україні заздалегідь нереальний заготівельний план зернових (400 мільйонів пудів). Виконуючи наказ Кремля, республіканські органи з весни 1946 року розпочали «битву за врожай». Було наголошено, що «партія оцінює роботу кожного комуніста за тим, як він бореться за виконання хлібозаготівель». Колгоспи мали не тільки повністю виконати план заготівель, а й повернути державі всі борги за минулі роки.

Восени 1946 року розпочався голод. Коли в Україні голодомор косив людей сотнями тисяч, коли опухлі діти даремно благали: «Мамо, їсти...», Москва експортувала за кордон величезну кількість хліба та харчових продуктів. Це був хліб,

вирваний із закляклих рук помираючих жінок і дітей. У 1946 році лише до Франції завезли за безцінь 500 тисяч тонн зерна. Безоплатно поставлялося зерно в Чехословаччину, Польщу, Румунію, Німеччину тощо. У 1946 році було вивезено за кордон 1,7 мільйона тонн лише самих зернових. А Україна корчилася в голодному зашморгу. Від січня до червня 1947 року органи міліції зареєстрували 130 випадків людоїдства і 189 – трупоїдства. Секретар Одеського обкому Кириченко розповідав Хрущову: «Я бачив жахливу картину. Жінка різала на частини труп своєї дитини, який лежав на столі. При цьому вона промовляла: «Меланку ми вже з'їли. Тепер ось засолимо Іванка, протримаємося ще трохи». Вважають, що голод 1946–1947 років забрав життя півтора мільйона українських селян. Документи Центрального державного архіву дають занижену цифру – 800 тисяч.

Показовий той факт, що провести голодомор на територіях, контрольованих збройними відділами УПА (Галичина, Волинь), совєтській владі не вдалося. Тут ніхто з голоду не помер. У директиві крайового проводу ОУН з приводу голодомору вказувалося: «Звертаємося до членських кадрів тримати твердий курс і ініціативу в справі надання допомоги братам зі східних областей. Поділімся усім, що в нас є». І люди ділилися. Так, УПА в 1946–1947 роках врятувала мільйони життів, що історики «совєтської» виучки сором'язливо тримають в секреті донині. Зате спішать приписати УПА винищення «багатьох ґетто».

Голда Меїр застерігала вільні демократичні суспільства, що їм нелегко збагнути проблеми бездержавного народу. «Вони не можуть навіть уявити собі, що означає належати до народу, якого саме право на існування стоїть під знаком запитання». Складається враження, що ці мудрі слова Голди Меїр деякі єврейські автори чомусь зовсім забувають, коли йдеться про боротьбу бездержавного українського народу за свою свободу, за саме право на існування.

68

На алеї Личаківського парку, що по прямій розташований близько від Лисинич, восени 1943 року мій товариш

Павло несподівано запитав мене, чи я відчуваю сильний смердючий сопух.

– Який ще сопух? – здивувався я, не розуміючи до чого він хилить.

– Смердить повітря, – уточнив Павло.

– Нічого такого не відчуваю.

– А ти принюхайся, – наполягав товариш.

Я потягнув носом, крізь гіркотний зів'ялий аромат осіннього парку відчув ніби якийсь сторонній, нудотний запашок. Він нагадував мені запах пороху. Після фронту покинуті в'язанки артилерійського пороху довго валялися у нашому кварталі. Ми забавлялися тим, що робили з подовгастих макароноподібних порохових трубочок самодіяльні феєрверки. Домашні господині безстрашно вживали ці чорні трубочки для розпалювання кухонних плит. Порох горів сильно і блискавично.

– Помиляєшся, чути не порохом, а радше, як на мене, несе гнилим сміттям. – Німці спалюють трупи розстріляних людей. Весь Львів про це говорить, а ти нічого не знаєш, – докоряв Павло.

Справді, у Лисиницькому лісі, на янівських «пісках» та в інших місцях масових страт і поховань спеціально підібрані команди в'язнів розпочали спалювати у цю осінню пору останки розстріляних жертв, переважно євреїв. Гітлерівці замітали сліди своїх злочинів.

Потім ми дізналися, як це робилося. Із ям масових поховань трупи витягали на поверхню і складали рядом. На них клали поліна сухих дров і перекривали знову верствою трупів – так настеляли верства за верствою упереміш аж до висоти другого поверху. Після того величезну гекатомбу поливали соляркою або бензином і підпалювали. З тисячі трупів залишалося п'ять відер попелу. Зібраний попіл пересіювали, шукаючи золоті каблучки і зубні коронки, а потім розвіювали з вітром по лісі. Дим від спалюваних трупів, при відповідній атмосферній ситуації, нераз накривав околиці міста. Вважалося, що на цьому ґестапівська машина смерті не зупиниться.

Ніхто не міг, звичайно, знати зміст секретного плану «Ост», який передбачав цілковиту германізацію Галичини,

проте навіть прості львів'яни здогадувалися, що гітлерівці виношують зловісні наміри щодо автохтонної галицької людності. Поширена окупаційна приповідка: «Німці жидами зачинять, а нами (тобто українцями і поляками) замісять», – восени 1943 року стала грізною реальністю. У жовтні в дистрикті Галичина спеціальним оголошенням запроваджено надзвичайний стан і введено особливі судові трибунали. Одночасно запроваджено варварську систему заручників. Складалося враження, що таки ґестапівська машина терору, покінчивши з євреями, взялася за українців і поляків.

Схвильовано, перебиваючи один одного, вуйко Камінський разом з дружиною Зоською розповідали нам, як на Стрілецькій площі (тепер Данила Галицького), де вони мешкали, в тому місці, звідки починається пагорб Високого замку, німці публічно розстріляли вісім заручників. Трупи лежали на вулиці цілий день аж до вечора. Трапилося це четвертого листопада, і була це перша публічна екзекуція неєвреїв у Львові. Жертвами були як українці, так і поляки.

– Кляті шваби прагнуть людей застрашити, – ствердив вуйко.

– Німці збираються знищити нас так само, як вони знищили євреїв, – бідкалася тітка Зоська. Подібну оцінку екзекуції висловлювали сусіди і знайомі. У наступні дні на цій же Стрілецькій площі показово розстріляли ще дві партії заручників. Так німці відновили в Галичині середньовічний звичай привселюдних екзекуцій у центрі міста, від яких європейські країни, ґрунтуючись на християнських моральних засадах, давно відмовились (у деяких мусульманських державах і Китаї вони тривають донині). Виконання смертної кари, за вироком суду, має відбуватися лише в межах тюремної забудови, а не публічно.

Хвиля ґестапівського терору наростала як у Львові, так і на периферії. Щоб сильніше нагнітити жах, залякати і паралізувати спротив населення, по місту розліпили афіші з оголошеними прізвищами наступних заручників, призначених на смертну кару. Мали афіші блідо-рожевий колір і здалеку кидалися у вічі. Львів'яни читали ці кров'яного відтінку списки смерті мовчки, з траурною шанобливістю. В афішах зазначалося ім'я, прізвище, рік

народження жертви і причина страти. Постійно фігурували дві причини: «За приналежність до недозволених організацій» (малося на увазі ОУН і АК) і «за переховування євреїв». Стосовно другого «злочину», то гітлерівці знали, якщо вони діятимуть так, як в окупованих Франції, Голландії або Норвегії і не застосовуватимуть драконівських методів, люди заховають від них половину галицьких євреїв.

Одного дня ми з мамою прямували на улюблений продуктовий ринок Теодора. По дорозі потрібно було пройти через площу Збіжеву або, за іншою назвою, площу Сольських. Колись тут торгували зерном, тепер на місці площі стоїть готель «Львів». На підступах до Збіжевої площі ми зустріли згромаджений натовп. Виявилося, що юрба зібралася спостерігати за розстрілом заручників. Для притягнення глядачів і щоб зробити з процедури екзекуції мало не «народне торжество», по львівському міському радіо і через вуличні мегафони власті сповістили населення, де й коли відбудеться страта. Гітлерівці наївно вважали, що в такий спосіб психологічно зламають опір автохтонів і прищеплять їм покірливість перед расою панів.

На Збіжеву площу виходив широкий сліпий мур солідної кам'яниці з вулиці Сонячної (тепер вулиця Куліша, 6а). Напередодні під цей мур завбачливо завезли кілька кубометрів землі і зробили нашвидкоруч насип у ріст людини. Досвідчені кати таким способом оберігалися від рикошетів. Коли ми з мамою підійшли ближче, то вже з трьох сторін площу замикали рівні ряди озброєних гвинтівками німецьких поліцаїв. Вилискувала зброя і сталеві шоломи. Утворився таким чином замкнений квадрат, де мало відбуватися театралізоване криваве дійство. У середину квадрата заїхали військові автомобілі з солдатами екзекуційної команди і ґестапівськими офіцерами. З однієї з критих машин вивели п'ять рокованих на смерть людей із зав'язаними назад руками. Їх поставили під муром. Усе відбувалося швидко, чітко, злагоджено з німецькою дбайливістю до організаційних дрібниць. На тлі чорної землі насипу жертви виглядали смертельно блідими (потім люди говорили, що з них, мабуть, перед тим викачали кров для поранених німецьких солдат). Навпроти заручників вишикувалася екзекуційна коман-

да. За наказом офіцера «Ахтунг!» солдати підняли рушниці, прицілилися і за командою «Фоєр!» гримнули залпом. Убиті попадали не так мляво, як це зображають в кіно, а враз, цілим тілом, мов підкошені. Елегантний офіцер у шоломі, в рукавичках, добув пістолет і поволі пройшовся вздовж муру. Хто виказував ще ознаки життя, він його добивав пострілом у голову. За командою з іншого критого автомобіля вискочили дві пари дужих чоловіків у смугастій в'язничній одежі з ношами і віднесли трупи у свою вантажівку. Тоді з першого автомобіля вивели чергову приречену п'ятірку і поставили знову під мур.

– Маю цього досить. У мене розболілась голова, – сказала мама і потягла мене за рукав. Ми забралися геть.

Наступного дня, під вечір, я випадково вдруге опинився на Збіжевій площі. Стояли групки людей, переважно жінок, і тихо молилися. Деякі жінки були в чорних жалобних вуальках, як я зрозумів, родички страчених. Під розстрільним муром, у земляний насип, застромлено було кілька десятків запалених свічок і покладено квіти, як це робиться на свіжих могилах. Присипані землею калюжі крові все одно пробивалися зловісними червоними плямами назовні. Мученицька українська і польська кров тут змішалася разом на втіху німцям. Вище насипу по вибіленій вапном стіні хтось відважився розмашисто написати кольоровою крейдою українською мовою: «Геть окупантів!».

Екзекуції продовжувалися далі на різних вулицях і площах Львова. Обчислено на підставі блідо-рожевих афіш, що страчено тоді 192 особи, в тому числі 82 українці. На провінції німці розстрілювали і публічно вішали майже самих українців. До нас дійшли вістки, що в Станиславі ґестапо забрало з зали театру хлопців у вишитих сорочках і тут же розстріляло. Говорилося, що в Калуші розстріляли групу учнів торговельної школи. Розповідали про інші подібні випадки німецьких звірств. Страчували людей, як правило, за приналежність до ОУН або за переховування євреїв. Як стверджує відомий історик Володимир Косик з 10 жовтня 1943 року, коли в Галичині було введено надзвичайний стан і надзвичайні суди, і до червня 1944 року згадані суди засудили на смерть 15 780 українців, чоловіків і жінок. Терор проти членів і симпатиків ОУН і УПА, а також

польської АК в Галичині, як і по всій Україні, ніколи не припинявся. Крайового провідника ОУН Івана Климіва-Леґенду в грудні 1942 року в приміщенні львівського ґестапо закатував особисто на смерть СС-оберштурмфюрер Віллі Вірзінг. Цей керівник СД із Берліна, німець балто-російського походження, був одним із найстрашніших катів українських націоналістів. За допомогою ославленої дубової палиці, на якій був напис «Самостійна Україна», він особисто катував до смерті керівних членів ОУН. Промовисто, що, втікаючи зі Львова в липні 1944 року, німці залишили тюрму на вулиці Лонцького зовсім порожньою і навіть чисто позамітаною, тільки на другому поверсі, на металевих перилах сходової клітки і на калориферах, висіли тіла повішених трьох молодих хлопців у вишитих сорочках та у мазепинках з тризубом. Ґестапо передавало чекістам естафету боротьби з ОУН.

Для радянської влади львівські патріоти, які загинули від рук гітлерівських катів на вулицях і площах міста, не становили інтересу. Повоєнні, прислані з Росії правителі Львова не любили минулого міста, в якому вони жили. Навпаки, було зроблено все, щоб трагічну і водночас героїчну сторінку історії Львова вкрити забуттям. Замість того роздмухували сумнівний культ уральського чекіста – провокатора Кузнецова, який вчинив тут терористичний акт. На Стрілецькій площі на місці публічних розстрілів стоять донині баки зі сміттям. Під розстрільним муром на вулиці Куліша, 6-а, приліпився пивний міні-бар. На вулиці Вірменській, на місці розстрілів заручників зробили дитячий майданчик. Нічим не відзначені і інші місця публічних страт львів'ян – українців, поляків та євреїв за час гітлерівського лихоліття. Як, до речі, і місця таємних страт українських патріотів за тоталітарного большевицького режиму. Сучасні керівники міста проявляють «втомлену» байдужість до історії власного народу. Щоправда, за незалежної України, завдяки єврейській наполегливості і розумінню ваги символів історії для виховання майбутніх поколінь, споруджено величавий пам'ятник жертвам гетто поблизу Полтв'яного мосту.

69

Учитель Шерстило на прізвисько «Ковбаса» оголосив, що сьогодні навчання не відбудеться. Худий високий Шерстило стояв перед класом у ще, либонь, передвоєнному, поношеному костюмі, який висів на ньому, мов на жердині. Прізвисько він дістав від того, що при згадці про м'ясний виріб голос його набирав плаксивих ноток. Ми знали: наші вчителі, львівські інтелігенти, тяжко бідують, живуть упроголодь. Про їхній матеріальний стан ми з юною бездумністю полюбляли декламувати такий модний сатиричний віршик:

Здибалися у неділю коло церкви Спаса
Два панки, що здавна гріли горло у «Атласа»,
– Як там, Грицю, коло тебе – добре, чи негоже?
Чи паском біду стискаєш, чи без паска, може?!
– Ой куди ж там, біда, друже, – кажу не на жарти,
Варт пес життя отакого, як життя пса варте!
Проїв бульбу, обідрався, лиш лата на латі
І, як міль, пальто останнє доїдаю в хаті.

– Замість сьогоднішнього навчання, – повідомив нас Шерстило, – підемо оглядати виставку. Потрібно, – додав він, – зібрати з кожного учня по п'ятдесят ґрошів на вхідний квиток.

Шерстило не назвав, а в загальному гаморі, що виник після його слів, годі було допитатися про тему виставки. Ми пам'ятали, як минулого разу той же Шерстило водив нас на виставку під назвою «Чудо життя», на якій демонстрували шедевр німецької техніки – «Скляну людину» і припускали, що нас знову поведуть на виставку з царини природознавства. Ця минулорічна виставка «Чудо життя» справила на львів'ян незатерте враження. Збільшена у чотири рази від нормальних розмірів постать людини з піднятими вгору руками була виконана з суцільного прозорого скла. Всередині постаті розміщалися моделі людського організму. При загалом гострому несприйнятті гітлерівського окупаційного режиму традиційно високий престиж німецької науки і технічної вправності зберігався серед львів'ян непохитно. Подивитися на виставку «Чудо життя» збиралися натовпи цікавих.

Скляна модель імітувала динамічність життєвих процесів. За допомогою електроструму, залежно від потреби, висвітлювалися ті чи інші імітатори фізіологічних функцій, або зображення якоїсь анатомічної форми та будови, чи моделі окремого органу. «Скляна людина» давала змогу наочно пізнати будову людського організму і функцій окремих органів, побачити працю системи кровообігу, травлення, подивитися на розгалуження нервової системи, на роботу залоз внутрішньої секреції. Після огляду «Скляної людини» шкільні лекції з анатомії та фізіології видавалися нам сухими і малоцікавими. Модель переконливо доказувала, що в живій природі немає більш таємничого й складнішого явища, як людський організм, підтверджуючи правоту вислову, що людина – вінець творіння.

За пультом управління «Скляної людини» сидів німецький оператор, але пояснення зрозумілою глядачам мовою давали місцеві медичні працівники. Шерстило привів нас зумисне у той момент, коли біля моделі знаходився український лікар, який робив пояснення українською мовою. Екскурсантів у залі зібралося чимало, і з іншого боку до моделі підійшов польський медик та почав роз'яснювати своїй групі польською мовою. Ненароком я опинився посередині між двома групами і чув одночасно, як пояснює один і другий. Польський лікар говорив плавно, упевнено користуючись медичною термінологією. Наш говорив затинаючись, підшукуючи слова, відчувалося, що має проблеми з медичними термінами. І не дивно. Адже поляки постійно перешкоджали утвердженню української медичної термінології.

– Навіщо вам це потрібно, – говорили, – коли існує вироблена польська термінологія. Користуйтеся нею, хто вам боронить?

Ніхто, до слова, не боронив полякам користуватися набагато досконалішою сусідньою німецькою термінологією, але чомусь вони цього не бажали. Заперечення української наукової термінології випливало з ворожого ставлення до української мови, а це, в свою чергу, – з негативного ставлення до самого факту існування українського народу.

Наприкінці анатомічної екскурсії учень нашого класу Романишин, або просто Ромашка, що відзначався начитаністю, раптом запитав:

– А чому «Скляна людина» є безстатевою?

Усі глянули – справді модель не мала жодних статевих ознак. Лікар посміхнувся, щось попросив оператора, і перед нами послідовно засвітилися кольоровими вогнями модельне зображення спершу чоловічих, а потім жіночих статевих залоз – сім'яників і яйників.

На відміну від минулорічної, на сьогоднішню виставку зібралася малочисельна група учнів. Останнім часом школа помітно спорожніла. Місяць тому, в лютому, фронт докотився аж до Бродів. Ніхто не мав сумніву, що він невдовзі дійде до Львова. Вермахт вже другий рік поволі відступав на Захід. Німецьке командування твердило, що відступає планово і організовано, зате, як казали дотепники, невпинно. Через Львів, як тільки починалися сутінки, безперервним ланцюгом котилися вантажівки армійських обозів. Вермахт, як поранений звір, відповзав на Захід.

З кінця січня ми навчалися не в своєму шкільному будинку, а в тісному пристосованому приміщенні колишньої поштової філії. Відступаючі війська займали у Львові нові й нові громадські будівлі, зокрема всі школи. Німецьке армійське командування виселяло мешканців з гарних будинків і забирало їх під військові штаби. Ті, хто пам'ятав сорок перший рік, казали, що складається враження, ніби на Захід відступає більше військ, ніж тоді марширувало на Схід. Ще казали – німецькі солдати змінилися, вони втратили віру в перемогу і виглядають явно втомлені довгою війною.

Десь тими днями моя мама зустріла Катерину Офман, яка зі смутком розповіла, що фольксдойчі змушені покинути небезпечний Львів. «Сюди ймовірно знову прийдуть большевики», – скаржилася Катерина. Тоді ж зі Львова тікало в світ за очі чимало звичайних цивільних мешканців. Хто тікав перед большевиками, а хто просто боявся бомбардувань і перспективи вуличних боїв. Ширилися панічні чутки, що внаслідок запеклих вуличних боїв місто Тернопіль стерто з лиця землі, і така ж доля чекає Львів. Ритм життя міста був тривожний.

Ми крокували за Шерстилом на виставку, як курчата за квочкою, і вийшли на вулицю Коперника. Вулиця була заповнена збудженими пішоходами, виднілося багато військових.

Відчувався нервовий передфронтовий настрій. Біля вхідної брами палацу Потоцького білів великий картон з написом: «Світова жидівська пошесть». Меншими літерами уточнювалося: «Велика мандрівна виставка». «Оттакої!» – сказав хтось з учнів розчаровано.

Безлюдне подвір'я палацу виглядало дивним, бо зазвичай при вході до приміщень масових імпрез збираються групки цікавих. Безлюдним виявився також вестибюль палацу і, що зовсім нас вразило, не було ніяких відвідувачів у залах, де розгорнуто експозицію виставки. Як пізніше ми довідалися, львів'яни дружно бойкотували антисемітську виставку. Лише школярську молодь сюди приганяли примусово. З тієї причини батьки висловлювали протести, зокрема через те, що виставка мала антирелігійний присмак: потроху висміювався Старий Завіт.

Сама виставка складалася зі стендів з фотографіями і діаграмами. У кутку великого бального залу палацу Потоцького стовбичив манекен у ріст людини, в молитовному талесі з карикатурно вип'яченими семітськими рисами. Манекен мав усередині пружинний стержень, і коли нудьгуючий охоронець, щоб нас забавити, його штовхнув, то манекен став розхитуватись. Шерстило підвів нас до того стенду, де експонувалася фотографія шефа ГПУ – НКВД Генріха Ягоди і підручного Сталіна, члена політбюро Лазаря Кагановича.

– Ось цей, – вказав він на Ягоду, – спочатку знищив українську інтелігенцію – мозок нації, а потім у 33-му році разом з Кагановичем, – він вказав відповідну фотографію, – організував штучний голод, від якого загинуло шість мільйонів селян – біологічна основа народу.

– Навіщо це зробили? – запитав Ромашка.

Шерстило не вмів до ладу відповісти. Подібні звинувачення в організації голодомору 33-го року євреями чув я потім нераз. Дехто зараз про це нерідко пише. Робиться це для того, щоб збаламутити історичну правду, приховати дійсного злочинця, а ним є не хто інший, як московський імперіалізм – смертельний віковічний ворог українського народу. В криміналістиці ще з римських часів існує відоме золоте правило, яке уможливлює відшукати справжнього винуватця злочину. Зву-

чить воно латиною: «Cui bono?», тобто: «Кому на користь?» У чиїх інтересах? Після голодомору до спустошеної України переселилося, кажуть, понад п'ять мільйонів росіян. Відтоді село, що досі, незважаючи на столітні російські утиски, залишалося непорушним бастіоном української мовної стихії, розпочало катастрофічно обмосковлюватися. Московський імперіалізм, який ставив і ставить донині своєю метою шляхом винищення, депортації, лінгвоциду і асиміляції ліквідувати український народ, прикривається традиційно жупелом антисемітизму, згідно з приповідкою, – «наводить тень на плетень».

70

Впродовж довгих століть Львів прикрасили чимало храмів різних конфесій. Проте, як неможливо собі уявити Рим без собору Петра, Париж – без Нотр-Дам, Київ – без Софії, так і місто Львів немислиме без собору св. Юра, перлини східноєвропейського бароко. Щодня, кваплячись на навчання, я переступав поріг цього Божого Дому. Зліва, в глибині господарського подвір'я, стоїть будинок, у якому тоді розташовувався навчальний заклад Товариства «Рідна школа» ім. Б. Грінченка. З боку собору подвір'я відділяє масивна будівля Галицької Митрополичої Курії, а від площі св. Юра – довга одноповерхова споруда, в якій колись були митрополичі конюшні, а згодом – гаражі, склади та комірка садівника. В одному з тих приміщень зберігалася й старовинна карета часів, напевно, митрополита Сембратовича, в іншому – вилискував нікельованими деталями новенький «Форд». За комуністичного режиму ці комірки навмисне, щоб десакралізувати святоюрський ансамбль, перетворили в житлові квартири, а в будівлю курії, де раніше мешкали заслужені крилошани і каноніки, поселилися сім'ї московських попів та інших пожильців. Щоб остаточно оплюгавити сакральне місце соборного ансамблю, большевики побудували на церковних ґрунтах у підніжжі святоюрської гори цирк.

Семикласна школа ім. Б. Грінченка вважалася жіночою, але до молодших класів набирали також хлопців. Вікна навчального закладу виходили з одного боку на Городоцьку вулицю, а з другого – на прямокутник господарського подвір'я.

Школярі на перервах так затоптали його, що воно стало схоже на очищений тік. З нашого класу було добре видно подвір'я і дерев'яні ворота, які ведуть до святоюрського саду. На воротах висів масивний замок. Згодом садові ворота ретельно пильнувала озброєна варта, оберігаючи радіовежі «глушилок».

Доглядав святоюрський сад немолодий уже садівник. Він не розлучався з металевою тачкою, лопатою і страхітливих розмірів ножицями. Погожої днини, у полудень, в сад вивозили в інвалідному кріслі-візку митрополита Андрея Шептицького. Перед тим, як мав з'явитися владика, садівник широко відчиняв дерев'яні ворота і застигав у напруженому чеканні. Це було для нас знаком – ми припиняли лекцію і разом з учителькою припадали до вікон. Затамувавши подих, спостерігали, як двоє монахів-послушників котили на високих гумових колесах інвалідне крісло з митрополитом і зникали в глибині саду. Незабаром вони поверталися, залишивши митрополита наодинці. Під воротами, ніби на варті, залишався лише садівник. Через якусь годинку послушники відвозили кир Андрея назад. Декілька разів, заходами нашої незабутньої вчительки Олени Дубової, садівник дозволяв нам зазирнути у сад, коли там відпочивав митрополит.

Пишна сива борода Андрея Шептицького виразно біліла серед навколишньої зелені. Він сидів у гущавині під деревами в глибокій задумі, можливо, й дрімав, звернений обличчям до буйнолистого парку ім. Івана Франка (тоді його називали, як я вже казав, Єзуїтським городом). Панував тут рідкісний для середмістя затишок і спокій, лише щебіт пташок порушував його.

Нагоду бачити зблизька митрополита учні нашої школи мали часто. На початку і наприкінці шкільного року нас традиційно запрошували до митрополичих палат. Ми всі вміщалися в прийомній залі. Митрополит, в оточенні наших педагогів, знайомився з кожним класом, цікавився поведінкою й успішністю. На закінчення аудієнції з доброю усмішкою благословляв школярів. Додам, старшокласники регулярно відвідували митрополита: вітали з іменинами, колядували й щедрували. Галасливим молодшим школярам забороняли з'являтися на церковному подвір'ї, але їх наче магнітом тягло туди. А оскі-

льки до собору св. Юра, греко-католицької святині, часто відбувалися прощі, то школярі легко змішувалися з прочанами.

Зазвичай митрополит спільно з прочанами брав участь у Святій Літургії. З палати його тоді супроводжувало аж четверо кремезних послушників. Вони виносили його з великим кріслом-візком і піднімали кам'яними сходами на терасу до порталу церкви. Кожного разу митрополит велів послушникам зупинятися посередині сходового маршу. Звідти йому було зручніше звертатися до пастви з короткими напучуваннями. Говорив він довірливим і переконливим тоном. Наскільки я запам'ятав, митрополит закликав прочан до молитви, до дотримування Божих заповідей, до християнського самовдосконалення. Слова його справляли на прочан сильне враження. Зрештою, магнетичний вплив митрополичої особистості відчували всі, хто його слухав, майже фізично. Маєстатична постать в неодмінній чорній рясі викликала священий респект. Харизму посилював і повний гідності зовнішній вигляд Андрея Шептицького: велика голова, широке чоло, міцний прямий ніс, проникливі сині очі. Кир Андрей в старості носив довге волосся і густу бороду, сивизна яких творила навколо його ясного обличчя ніби срібний наліт.

Галицькі українці до війни гучно відзначали роковини проголошення в листопаді 1918 року Західноукраїнської Народної Республіки. По селах і містечках краю члени підпільної ОУН розклеювали у ті дні революційні листівки, писали на стінах заклики проти окупантів, доводячи польську поліцію до сказу. Українці Львова теж урочисто проводили традиційне Листопадове свято. Відбувалися Зібрання, концерти, виголошувалися патріотичні промови, щоб показати, що львів'яни духом і серцем з тими, хто 1 листопада 1918 року піднімав на ратуші синьо-жовтий прапор. По всій Галичині відправлялися панахиди за душі загиблих борців за свободу.

У 1938 році, останнього листопада, як виявилось, під польською кормигою, коли прочани молилися в соборі св. Юра за душі полеглих героїв, на Святоюрську площу, що біля собору, прийшли колони збурених польських студентів. Належали ці студенти до шовіністичної політичної партії «ендеків» – національних демократів. Ендеки рівнозначно люто ненавиділи як україн-

ців, так і євреїв. В аудиторіях Львівської політехніки та університету для студентів єврейського походження ендеки виділяли окремі задні лавки або змушували їх під час лекцій просто стояти. Непокірних євреїв били. Вигукуючи українофобські гасла, серед яких найбільше виділялося прізвисько «гайдамаки», польські студенти, що зібралися на Святоюрській площі, пробували прорватися до самого собору, але їм дорогу заступив ескадрон кінної поліції з оголеними шаблями. Поліція знала, що в будівлі курії на напасників чекають у засідці кремезні українські хлопці, які б дали м'якотілим паничам-ендекам доброго лупня, і не пускали їх. Зрештою, ендеки не дуже рвалися, обмежившись жбурлянням каміння у бік собору. Зате вони з радісним виттям спалили паперову фігуру митрополита Шептицького. Потім недоладно загорланили свою пісеньку:

Szeptyckiego na latarnię, na latarnię!
Niechaj szuja zginie marnie, zginie marnie!

Зачувши дикі польські співи, Олена Дубова не витерпіла і вивела учнів на шкільне подвір'я, під стіну складських приміщень. Там, захищені від можливого попадання каміння, ми, під керівництвом коханої вчительки, заспівали злагодженим хором, перекриваючи гамір ендеків:

Ми гайдамаки, ми всі однаки,
Ми ненавидим вороже ярмо!
Йшли діди на муки, підуть і правнуки,
Ми за народ життя своє дамо.
Не тішся, ляше, сотня поляже,
Тисяча натомість стане до борби!
Із кайдан неволі до життя на волі
Постануть знов потоптані раби...

У нашому шкільному хорі співали два брати Гвоздецькі, які мали ангельські голоси, наче в Робертіно Лоретті. Студенти затихли, прислухаючись до чудового співу. Застигла на місці і кінна польська поліція. А над площею переможно линуло:

Пірвемо кайдани, які нам тирани
Сковують щодня.
Бо ми гайдамаки, ми є всі однаки,
Ми за народ життя своє дамо!

З осені 1941 року мене батьки постійно брали до катедри на недільну співану Службу Божу. Після закінчення богослужіння священик залишався стояти перед престолом, а знаменитий катедральний хор співав «Боже великий, єдиний, нам Україну храни». З хором піднесено співала вся церква. Після закінчення Служби частина парафіян не спішила покидати святоюрську гору. Знайомі, утворюючи групки, затримувалися до дружньої розмови. Треба сказати, що територію у межах святоюрської забудови, неофіційно вважали в місті суверенним, окремим екзильним островом. Тут українці відчували себе вільно, ніби в колі домашніх, говорили вголос те, що думали.

Потребу обмінятися думками відчували особливо гостро в роки німецької окупації. Серед тем, що жваво обговорювалися на святоюрському подвір'ї з весни 1942 року, часто виринало єврейське питання. Львів'яни – як українці, так і поляки – категорично відкидали німецьку расистську теорію. Твердження гітлерівських пропагандистів про єврейську расову неповноцінність, мовляв, євреї – якісь недолюдки, львів'яни не сприймали. Інколи в побуті євреям закидали хитрість, облудність, та ще якісь вади, але ніколи інтелектуальну неповноцінність. Ніхто не мав євреїв за недоумкових недолюдків. Навпаки, ті львів'яни, які роками жили поруч з сусідами-євреями, достеменно знали, що вони загалом відзначалися побожністю і тверезістю розуму. Широко побутувала приповідка «мудрий, як жид» або вислів «має жидівську голову» (у значенні розумник).

Масові страти євреїв на янівських «пісках» і в Лисиничах викликали серед простих львів'ян розгубленість. Хоча східноєвропейські народи призвичаїлися до масових мордів, але такий цинічний, брутально відкритий прояв державного бандитизму з боку гітлерівців спричиняв шок. Поголовне, планове винищення державними властями цілого народу разом з дітьми і немовлятами раціональному поясненню не піддавалося. Ні з економічних, ні з політичних, ні з воєнних чи будь-яких інших причин цього не можна було собі уяснити. Катастрофа євреїв потрапляла за межі людського розуміння. Відбувалося щось ірраціональне, щось містичне. В усякому разі я неодноразово чув, що так міркували прості люди, зокрема мої батьки, родичі, сусіди і знайомі,

незалежно від їхньої освіти та походження. Єдину відповідь для віруючих людей давало Святе Письмо в Євангелії від Матея (27 розділ) у сцені з Понтієм Пілатом, що вважається пророцтвом про переслідування євреїв. Звучить воно так: «Та первосвященики і старші намовили народ просити, щоб пустив Варавву, а Ісуса видав на смерть. Заговорив правитель і сказав їм: Кого з двох бажаєте, щоб я відпустив вам? Ті відповіли: Варавву. Каже до них Пилат: А що маю робити з Ісусом, що зветься Христос? Усі відповіли: Нехай буде розп'ятий! Він спитав: Що злого вчинив він? Вони ж ще більше стали кричати: Нехай буде розп'ятий. Пилат, бачачи, що нічого не вдіє, а заколот дедалі більшає, взяв води й умив перед народом руки та й каже: Я невинний крови праведника цього; ви бачите. Увесь же народ відповів, кажучи: Кров його на нас і на дітей наших!».

Для українців, позбавлених віками власних державних структур, Церква, а точніше Українська греко-католицька церква, становила своєрідний субститут своєї влади. Глава Церкви сприймався українцями як національний лідер, як найвищий авторитет не тільки в релігійних справах. Від князя Церкви чекали не тільки провідництва в релігійному житті, а й у політичному. Мабуть, ніколи авторитет митрополита УГКЦ не зріс так високо, як в епоху Андрея Шептицького. З його думкою рахувалися не тільки духовенство і народ, але всі галицькі політики та громадські діячі, і, навіть, вороги.

Восени 1942 року на святоюрському подвір'ї парафіяни стали відкрито говорити, що митрополит категорично проти будь-якої участі української допоміжної поліції в антиєврейських акціях. Говорилося, що він виступив перед німцями з протестом проти варварського знищення євреїв. Відомо було давно, що митрополит не терпів антисемітизму. Як не тримали це в секреті, люди дізналися, що він особисто дає прихисток євреям, показуючи таким чином приклад іншим. Адже люди вчаться не на помилках, а на добрих прикладах.

Коли з'являвся митрополит – храмом перебігав радісний шепіт присутніх: «Прийшов Шептицький». Владика зупинявся зліва від вівтаря, поблизу казальниці. Зрідка, перед великими святами, він виголошував проповіді. Голос митрополита лунав

трохи приглушено і тим, що стояли віддалік, треба було напружувати слух. Ловили найменші нюанси сказаного, бо митрополит, враховуючи окупаційні обставини, вдавався й до алегорії. З тих алегорій вірники робили висновок, що Шептицький безкомпромісно налаштований проти теорій і практики гітлеризму. Шептицький проповідував, що життя людське – найвища цінність, незалежно від національної приналежності, а всі люди і народи – рівні перед Творцем.

Тепер відомо, що наприкінці літа 1942 року митрополит організував кампанію порятунку євреїв. Так, на прохання рабина Давида Кагане, 200 єврейських дітей були таємно перевезені до різних монастирів, їм дали фальшиві посвідчення, українські імена та розсіяли по всіх монастирських школах та сиротинцях у Львові й околицях. Всі вони щасливо пережили гітлерівське лихоліття і вернулися до єврейської спільноти. Шептицький організував у межах церковної структури спеціальний підрозділ, який займався захистом, переховуванням та сприянням безпечному переходу євреїв в угорську Карпатську Україну. Згромадження українських монахинь піклувалось про єврейських дівчат та жінок, велика кількість священиків також докладала зусиль для порятунку євреїв. Багато священиків видавали фальшиві свідоцтва та підробляли парафіяльні записи, щоб показати їхнє українське походження. Митрополит Шептицький закликав не лише душпастирів та монахів брати участь у цій рятувальній акції, він також звертався до церковних братств мирян, щоб вони допомагали євреям. У післямові до книжки про митрополита відомої дослідниці українсько-єврейських відносин Жанни Ковби директор Інституту іудаїки Л. Фінберг пише: «Ми не віддали ще належну данину жертовності Митрополита та його найближчого оточення у справі рятування євреїв під час Другої світової війни». Справедливі слова.

71

На початку квітня 1944 року, на латинський Великдень, у вечірню пору Львів зазнав досі небаченого бомбового удару. Спочатку опустили на парашутах освітлювальні ракети, за ними посипалися бомби. Німецька протиповітряна оборона виявила-

ся слабенькою. Бомбили вокзал і інші стратегічні об'єкти. Казали, загинули німецькі військові і понад двісті цивільних осіб. На кілька днів місто позбавлене було електроструму, води і газу.

Від того дня майже щовечора оголошувалася повітряна тривога. Розпочалися систематичні совєтські бомбардування Львова. Найтяжчих бомбових ударів місто зазнало 1 травня. Тоді було скинуто на Львів кілька тисяч бомб. Знову бомбили вокзал, де під мостовим переходом загинуло півтисячі осіб. Наступного дня сто п'ятдесят літаків піддали місто хаотичному бомбардуванню. Тоді ж бомби впали на споруду бібліотеки «Оссолінеум» і на сотні мешкальних будинків. Стали говорити, що совєти навмисне тероризують бомбардуванням цивільне польське населення. У пошуках безпеки чимало людей покинули місто.

На початку червня 1944 року для всіх львів'ян став очевидним відступ німців на Захід. Вулицею Городоцькою – основною артерією в західному напрямку – безперервно котилися валки вантажних, покритих брезентом автомобілів. На перехрестях появилися військові регулювальники. Потік військового транспорту, з настанням темряви, з кожним днем наростав. Фари автомобілів, відповідно заклеєні, тепер світилися вузьким синім світлом, щоб не помітила ворожа авіація. У місті запроваджено суворі правила затемнення. Припинили засвічувати вуличні ліхтарі, згасли вітрини, місто по ночах занурювалося у цілковиту пітьму. Вікна будинків, відповідно до суворого наказу, запинали непроникними для світла занавісками, аби ні один промінчик не проник назовні. Періодично припинялася подача електрики і газу.

Фронт, відчувалось, неухильно наближався. Стало ясно: кінець німецької окупації Галичини не за горами. Всіх цікавило, чи у Львові німці не чинитимуть запеклого опору, бо це призвело б до руйнування міста, затятих вуличних боїв і великих жертв серед цивільного населення. Львів'яни губилися в домислах. Немало ознак вказувало на найгірший розвиток подій: будувалися укріплення на підходах до міста, копалися окопи і на головних артеріях споруджувалися масивні бетонні колони, які сапери мали в слушний момент підірвати, щоб перегородити шлях танкам. З боку сучасної вулиці Вітовського

в цитадельній горі викопали глибокі штольні, які мали служити бомбосховищами. Німці запопадливо почали споруджувати при вході до будівлі ґестапо та інших важливих адміністративних об'єктів, навіть при вході до німецької гімназії на вулиці Зеленій (зараз СШ № 6), бетонні бункери, а в парках і скверах – бомбосховища. Одне з таких бомбосховищ збереглося до сьогодні в сквері біля обласної ради, друге – у парку ім. Івана Франка біля вулиці Матейка. Роїлися домисли, що фронт у Львові зупиниться на півроку, як це сталося в Тернополі, і від міста не залишиться каменя на камені. Поширювалися панічні чутки, що німці замінують увесь Львів, кам'яниці висадять у повітря або разом з людьми, або попередньо населення евакуюють. Зосібна серед поляків кружляли додатково високопатріотичні чутки, аж до неймовірно фантастичних. Говорилося, наприклад, про раптову висадку за допомогою англійців парашутного десанту. Тобто до приходу совєтів у Львові опуститься з англійських літаків польська парашутна бригада і в місті відразу відновиться польське панування.

Після висадки союзників у Нормандії з німецьких адміністративних службовців злетіла їхня пиха. Розпочалася евакуація окупаційних установ. Одного разу я випадково побачив на розі вулиць Бочковського і Городоцької немолодого німецького солдата в голубій уніформі авіатора. До цього роду військ ставлення львів'ян було терпиміше. Вважалося, що авіація зайнята небесами і не причетна до шалених гітлерівських звірств на землі. Солдат тримав у руках повну військову хлібну торбину і запитливо приглядався до пішоходів з явним наміром з кимось вступити в розмову. Але люди швидкими кроками обминали його. Ніхто не виявляв бажання з ним спілкуватися. Солдат розгублено озирався навкруги. Таку солдатську поведінку я спостерігав неразі зрозумів, про що йому йдеться: він бажав продати або обміняти свої продукти з військового пайка.

Ми зустрілися поглядами, і він привітно махнув до мене рукою. Коли я підійшов, солдат пояснив, що йому потрібен «шнапс» в обмін на білий хліб і консерву. Авіаторові пощастило, бо якраз я знав, у кого можна роздобути горілку. Недалеко мешкав наш сусід Микола Щур, який тоді працював на лікеро-горілчаному

заводі Бачевського і цупив, як усі робітники фірми, звідтіля спиртне. У нього дома завжди знаходилися в запасі «півлітрівки». Я повів солдата, який чимось мені сподобався, до пана Миколи. Господаря не було, але була присутня господиня і ще якісь дві її подруги – статечні сусідські жінки середнього віку. Німець, увійшовши, окинув оком домашнє розп'яття на стіні, потім споглянув на шанобливих жінок і мовив: «Grьss Gott».

Жіноцтво зрозуміло побожне вітання. Що більше: якесь внутрішнє порозуміння наче сяйнуло на присутніх. Обмін товаром відбувся швидко на взаємне задоволення сторін. Крім пляшок «шнапсу», німцеві ще піднесли добру чарку. Солдат в товаристві поважних господинь зробився говірким. Змішуючи німецькі слова з російсько-польськими, лепетів воєнним волапюком. Він признався, що сам не пілот, а лише авіамеханік при обслузі літаків. Недавно його частина прибула до Львова і, мабуть, скоро витранспортується далі на Захід. Сюди, до Львова, незабаром «Iwan kommt» – сказав він упевнено, тобто прийдуть совєтські війська. «Німецька армія, – зауважив він не без задоволення, – вертається на батьківщину». Сьогодні йому випав вільний час, отож камради послали роздобути трохи спиртного.

Господиня пригостила симпатичного авіатора ще чаркою. Роздобрілий солдат розбалакався більше. Він розповів, що зі Сходу, з азіатських степів пре неймовірно величезна людська лавина, яку німецька армія не в силі зупинити. На запитання жінок солдат пояснив, що Львів не боронитимуть, рельєф місцевості цього не дозволяє. Стишивши голос, німець відважився випалити про Гітлера, що фюрер – «шайсе» (засранець). Від такої характеристики жінки боязко переглянулися. Насамкінець солдат, звертаючись до присутніх, запитав:

– «Wo sind eure Juden verschwunden?»

Жіноцтво не відразу зрозуміло запитання. Солдат, поволі артикулюючи слова, повторив. Я допоміг розтлумачити:

– Де поділися ваші євреї?

– Які ще євреї, – закудахтали перелякано жінки. – В нас немає ніяких євреїв. Ми євреїв не переховуємо. Адже нам добре відомо, що переховувати євреїв заборонено під карою смерті.

– Жінки, ви мене не зрозуміли. Я питаю не про ваших особисто знайомих євреїв, – сказав, усміхнувшись, німець, – скажіть, чи у вашому місті, у Львові, жили до війни євреї?

– Але ж так, навіть досить багато, понад сто тисяч, – відповіли йому.

– А чому тепер я їх не бачу?

– Бо їх немає.

– Зовсім?

– Зовсім.

– Отже, я запитую: «Wo sind eure Juden verschwunden?»

Жінки здвигнули раменами і мовчки переглянулися.

Одна сказала:

– Нам це невідомо.

– Не бійтеся мене, на фронт долітали різні чутки, скажіть, будь ласка, правду, куди поділися львівські євреї? Ми, фронтовики, не знаємо докладно, що тут в тилу діялося. Ми прагнемо знати.

Господиня, яка сама пригубила за компанію чарчину, відважно випалила:

– Німці їх повбивали.

– Усіх сто тисяч?

– Усіх.

– І дітей?

– І дітей, і жінок, і стариків – усіх!

Солдат гримнув кулаком по столу:

– Я так і знав! Це все робота тих у чорних мундирах. Знаєте, кого я маю на увазі, тих з СС і з ґестапо. Ми, прості солдати, на фронті кров проливаємо, а вони в тилу воюють з беззбройними цивільними людьми. Через них виступив проти нас цілий світ. – «Eine ganze Welt gegen uns». Ось чому Німеччина терпить поразку. Ось чому – «Der Krieg ist verloren!». Війна програна!

ЗАГИБЕЛЬ ЄВРЕЇВ ЛЬВОВА – СПОГАДИ І РОЗДУМИ ОЧЕВИДЦЯ
(замість післямови)

Історик і бібліотекознавець Євген Наконечний відомий тим, хто цікавиться історією України, як автор опублікованої вже п'ятьма виданнями (два останні вийшли у видавництві «Піраміда») змістовної праці про причини заміни самоназвою «українці» попередніх назв народу України, а також книги про знищення нацистами євреїв Львова. Друга з цих книг, яка виходить тепер зі змінами й доповненнями, є поєднанням спогадів автора і його роздумів, що ґрунтуються не лише на власних згадках, але й на аналізі джерел, які стали відомі через багато років після описуваних подій. Особливо цінні розповіді автора про трагічні події, які він бачив своїми очима, але дуже цікаві також його аналізи й інтерпретації. Важливо й те, що стилістика книги дозволяє вдумливому читачеві розрізнити власні свідчення автора від запам'ятаних ним повідомлень інших людей – як більш або менш гідних довіри очевидців, так і тих, які передавали те, що видавалось людям загальновідомим. Це теж істотне для істориків, які вивчають не тільки фактичну канву подій, але й процес формування суспільних поглядів на них, вплив на ці погляди задавнених стереотипів, а також чуток – і тих, що виникали стихійно, і свідомо спровокованих.

Відомо, що гітлерівські правителі Німеччини, як тільки прийшли до влади, розпочали геноцид євреїв. Відразу ж їх позбавили громадянських прав. «Кришталева ніч» 9-10 листопада 1938 р. започаткувала організовані владою погроми, масові вбивства і ув'язнення в концтаборах. Особливо жорстоким ста-

ло масове винищення єврейського населення в окупованих Німеччиною країнах Східної Європи. Механізм фабрики смерті, організованої гітлерівською державою, Є. Наконечний показав на прикладі Львова.

В центрі уваги будинок на вул. Клепарівській 5, біля перехрестя цієї вулиці з Городоцькою і Янівською (тепер Шевченка). Багато хто з ностальгією згадує рідне село, де провів дитячі роки. Для Євгена Наконечного – рідним є будинок, невелика кам'яниця, така, яких у Львові було найбільше. Всі, хто там мешкали, зналися між собою, особливо приятелювали діти, що виростали на одному подвір'ї. Книжку починає присвята пам'яті сусідів майбутнього історика, його однолітків, їхніх батьків і кревних. Першою названа Іда Штарк, яка спонукала Євгена описати після війни трагедію львівського єврейства, другою – Ася Валах, вбивство якої стало першою особистою трагедією для майбутнього автора, третім – його найближчий приятель дитячих років Йосале Валах. А далі ще дев'ятнадцять типово єврейських імен і прізвищ. Про одних з них на дальших сторінках написано порівняно докладно, про інших зовсім мало, але всі вони – люди зі своїми рисами, з власними щоденними клопотами, планами, надіями. Всіх їх поглинуло полум'я Катастрофи, всі стали майже одночасно – в другій половині 1942 і другій половині 1943 р. – жертвами геноциду. Разом з ними загинули близько 6 мільйонів євреїв, лише у Львові – понад 170 тисяч чоловіків, жінок і дітей, як корінних львів'ян (таких була більшість), так і втікачів з інших міст і тих, кого гітлерівці привезли до львівського ґето з навколишніх містечок. Те, що львівський історик описує Катастрофу крізь призму індивідуальних доль, надає його розповіді людський вимір, допомагає відчути, в яких кошмарних умовах прожили нещасні жертви геноциду свої останні місяці перед обличчям неминучої смерті.

Катастрофа, яку в Ізраїлі називають мовою іврит «Шоа», є основною темою книги, вона домінує у всіх розділах. В той же час, – і це цілком природно, – трагічні події років війни висвітлюються на тлі замальовок повсякденного життя окупованого міста. Чіпка пам'ять підлітка врятувала від забуття багато подробиць, не зафіксованих у документах та інших спогадах. Цілком зако-

номірно, розповідь починається з перших днів Другої світової війни. Приєднання Львова до УРСР переважна більшість поляків вважали окупацією, натомість певна частина українців і багато євреїв сприйняли Червону Армію як визволительку з-під польської окупації. Однак і ті, хто спершу вітали нову владу, незабаром розчарувалися. Є. Наконечний згадує, що масові арешти й депортації, а згодом й розстріли, відкрили добу масового терору, знущання над гідністю людей. Гітлерівська пропаганда доклала дуже багато зусиль, щоб приписати саме євреям жахливі вбивства у львівських тюрмах, вчинені енкаведистами напередодні відходу Червоної Армії з міста. Незважаючи на це, не вдався план спровокувати масові погроми і знищити євреїв руками місцевого населення. Погроми на початку липня були обмеженими і влаштували їх декласовані елементи, яких львів'яни називали «люмпенами», «шумовинням». Співвідношення серед них поляків і українців було приблизно таким, як співвідношення польського й українського населення в місті, отже, в цій соціальній групі були переважною більшістю польськомовні.[1] Є. Наконечний нагадує, що саме львівське «шумовиння» відповідальне і за погром євреїв Львова, що стався 22 листопада 1918 р., як тільки українські військові були витіснені польським військом зі Львова. До цього можна було б додати, що в погромній акції, як встановила офіційна комісія, діяльну участь взяли також військові. Сучасний вроцлавський українофобський часопис «Semper fidelis» трактує погром як продовження боїв, «оскільки багато євреїв воювало на боці українців».[2] Насправді, як добре відомо, під час польсько-

---

[1]Відомий львівський професор-юрист Маврицій Аллерганд записав ті дні у своєму щоденнику розмову з колишнім суддею апеляційного суду, якого він називає „Вл.В." На слова останнього, що погром „вчинив польський мотлох", Аллерганд не заперечив по суті, а сказав лише, що українці, які, мовляв, „мали владу і вплив, нічого не зробили, щоб запобігти погромам" (Allerhand M., Allerhand L. Zapiski z tamtego świata. Kraków 2003, s.38). Розуміється, на той час влада належала німцям, проголошення Української держави тут нічого не змінило.

[2] Rogalski M. Listopad we Lwowie 86 lat temu // Semper fidelis, 2004, 6(83), s.35-37.

української війни 1918–1919 рр. єврейське населення проголосило нейтралітет і саме за це йому відомстили погромники.

Злісним наклепом є найменування погромів початку липня 1941 р. «днями Петлюри» – мовляв, це була помста євреям за вбивство головного отамана УНР Симона Петлюри Шварцбартом. Насправді, Петлюра був вбитий 25 травня 1926 р., а не в липні, а Шварцбарт діяв не сам, а з ініціативи Кремля.[1]

Погром влітку 1941 р. запланований і спровокований нацистами, був прологом до тотального геноциду. Суцільне знищення єврейського населення Львова розпочалося навесні 1942 р., коли євреїв зігнали в гето. Звідтіля їх вивозили до табору смерті в Белжці[2] і на місце масового розстрілу в Лисиницькому лісі. Решта євреїв знайшли смерть в самому ґето і в «Янівському лягері» – таборі в кінці Янівської вулиці. У всіх цих місцях масові екзекуції виконували німецькі військові і поліційні формування, але допоміжні функції доручалися також польським, українським і єврейським поліцаям, які здійснювали облави й арешти, пильнували приречених і знущалися над ними, ловили і вбивали втікачів. Поліцаї, як підкреслює автор, часто були добровольцями, хоч багато хто опинився в поліції і примусово, рятуючись від смерті або намагаючись хоча б трохи її відкласти. Це стосується зокрема єврейських поліціянтів («єврейської служби порядку») в ґето. Слід гадати, під примусом стали на службу вбивцям і частина озброєних стражників (вахманів, «аскарів») з числа військовополонених. Згадує автор і покидьків, які видавали німецькій владі і поліції тих, хто переховував євреїв. Він підкреслює, що основним знаряддям окупантів був терор: нещадно вбивали кожного, хто надавав будь-яку допомогу євреям. Тим більшої пошани

---

[1] Невипадково Петлюра і один з діячів грузинського антибільшовицького уряду були вбиті відразу після приходу в Польщі до влади Ю.Пілсудського: правителі СРСР боялися союзу Польщі з українцями і грузинами.

[2] Белжець розташований на залізниці Львів –Люблін. Колись це була остання місцевість Галичини і Австрійської імперії перед межею з Холмщиною і кордоном царської Росії.

заслуговують ті українські і польські «праведники світу», які надавали євреям посильну допомогу, приймали в свої сім'ї єврейських дітей.

Описуючи прилюдні страти українців і поляків на вулицях і площах Львова, автор спогадів відзначає, що в списках страчених називалась одна з двох причин смертного вироку: переховування євреїв або належність до заборонених організацій (ОУН або польської АК). Автор не міфологізує українсько-єврейських стосунків ні в кращий, ні в гірший бік, а просто описує те, що бачив і знав – співжиття українських і єврейських родин, співчуття українців жертвам геноциду, і, – в той же час, – випадки ганебної колаборації з нацистами людей різних національностей. Відзначено, що, на жаль, добровільні колаборанти і помічники виконавців геноциду були й серед українців, як і серед інших народів. Але Є. Наконечний підкреслює тенденційність авторів, що приписували саме українцям ініціативу знищення євреїв, при цьому звертає увагу на фальшування документів, цитування уривків з них у відриві від контексту. Так, Олександр Солженіцин у своїй антисемітській (?) книжці «Двести лет вместе» наводить з постанови Другого Великого Збору ОУН твердження, що Організація Українських Націоналістів «поборює жидів як підпору московсько-більшовицького режиму, усвідомлюючи рівночасно народні маси, що Москва це головний ворог». Однак він заміняє трьома крапками найважливіше речення: «Протижидівські настрої українських мас використовує московсько-большевицький уряд, щоб відвернути їхню увагу від дійсного спричинника лиха і щоб у час зриву спрямувати їх на погроми жидів». Спираючись на незаперечні факти, Є.Наконечний підкреслює: «приписування структурам ОУН організації у Львові єврейських погромів є зловмисною вигадкою українофобів з метою дискредитації української визвольної боротьби».

Відтворенню автором клімату подій сприяє те, що він не модернізує мови, а називає людей і речі так, як вони називалися свого часу. З одним лише винятком: слово «жид», яке до вересня 1939 р. було в Західній Україні єдино вжива-

ним і не містило тоді в собі чогось образливого, замінено прийнятим у наш час визначенням «єврей». Справа в тому, що сучасне єврейське населення Західної України – це вихідці із земель колишньої Російської імперії, де ще з XIX ст. слово «жид» стало вважатись зневажливим і замінялось (принаймні тими, хто не сприймав антисемітизму) на біблійне «єврей» (з давнього «гебрей»). У своїй недавній книжці «Украдене ім'я» Є. Наконечний підкреслює, що українці, які вважають неприйнятними нав'язувані їм колись визначення «русини», «малороси», «хохол» тощо, не повинні називати євреїв словом, яке для них є небажаним. Відзначимо однак, що неправомірною є заміна будь-якого слова в цитатах з документів.

Для Львова тотальне знищення євреїв (за неточними даними, з них окупацію пережило лише бл. 800 чоловік) було втратою етнічно-культурної спільноти, яка сформувалася ще за княжих часів, а пізніше впродовж віків становила приблизно третину населення міста. Серед них були ремісники й візники, крамарі й фінансисти, лікарі й адвокати, письменники, журналісти, митці, представники всіх інших професій. Євген Наконечний стверджує – на наш погляд, надто категорично – начебто суспільно-культурне життя львівських українців і євреїв рухалось по різних орбітах. Але і сам він наводить факти про зв'язки і взаємовпливи, згадує успішне блокування українських і єврейських партій на виборах до Крайового сейму і ради міста, спільну боротьбу українців і євреїв проти дискримінації меншин в університеті.

Євген Наконечний привернув увагу громадськості до дуже важливої теми. В Ізраїлі видано багато «книг-пам'ятників», присвячених окремим містам. Книга Є. Наконечного – перший і єдиний у своєму роді унікальний пам'ятник долі одного будинку, всіх його мешканців. На прикладі однієї кам'яниці вдалось показати долю єврейських співгромадян особливо яскраво, більш всебічно, а в чомусь і більш переконливо, ніж це можна було б зробити на матеріалі цілого міста.

Заслугою Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України є публікація дуже потрібної, талановито на-

писаної і правдивої книги, яка відразу ж стала бібліографічною рідкістю. Без сумніву, і друге видання не залежиться на книгарських полицях, не сумніваємося, що будуть подібні дальші перевидання. Бажано також, щоб з'явилися переклади німецькою й англійською мовами. Хочеться також сподіватися, що цінна книга Євгена Наконечного спонукає й інших очевидців поділитися спогадами про трагічне минуле.

Ярослав Ісаєвич,
академік НАН України,
директор інституту українознавства
ім. І.Крип'якевича НАН України

Літературна агенція „Піраміда" і автор висловлюють велику подяку заступнику голови Львівської обласної державної адміністрації п. Тарасу Батенку за сприяння у виході цієї книжки.

З глибокою вдячністю зазначаємо усіх, хто фінансував це видання:

п. Ада Діанова (ЛОЄБФ „Хесед-Ар'є");

п. Марія Забігайло (СП ЗАТ „Весна");

п. Іван Юрчин (філія „Львівське центральне відділення АК Промінвестбанк");

п. Сергій Бойко (Львівська дирекція АППБ „Аваль");

п. Лев Захарчишин (СП „Євролекс");

п. Юрій Серебряний (ТзОВ „ДОКА");

п. Юхим Поляков (ПП. „Компанія „Євроімідж");

п. Юрій Бобик (Львівська філія АТ „ВАБанк");

п. Сергій Падун (філія „ЛРУ банку „Фінанси та кредит");

п. Юрій Опірський (АТ „Світанок").

Літературно-художнє видання

НАКОНЕЧНИЙ Євген Петрович

«ШОА» У ЛЬВОВІ
Спогади

Проект *Василя Гутковського*
Головний редактор *Юрій Винничук*
Редактор *Валерій Трипачук*
Коректор *Зоряна Наконечна*
Комп'ютерний набір *Данути Аленішко*
Комп'ютерна верстка *Георгія Беглярова, Надії Брайлян*
Дизайн обкладинки *Георгія Беглярова*
Директор з виробництва *Андрій Василик*
Відповідальні за випуск *Орест Бакайчук, Лідія Снісарчук*

Літературна агенція **«ПІРАМІДА»**
Україна, 79006 а/с 10989
м.Львів, вул.Стефаника, 11, тел./факс 72-50-62
E-mail: piramida@utel.net.ua
www.piramidabook.com

Здано на складання 20.08.2005. Підписано до друку 02.09.2005.
Формат 84x108/32. Гарнітура Times.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 14,91. Обл. вид. арк. 13,56.

Віддруковано в друкарні ЛА «Піраміда»
Свідоцтво державного реєстру: серія ДК № 356.

Н 223 Євген Наконечний. «Шоа» у Львові. – Львів:
ЛА «ПІРАМІДА», 2005. – 284с.
ISBN 966-8522-47-8

У книзі через юначе світосприйняття автора висвітлено українсько-єврейські відносини у Львові в часі Другої світової війни, а також трагедію голокосту у місті. У дослідженні використано історичні, економічні, етнологічні та інші джерела.

ББК Т3(4Ук9=Євр),013
Т3(4Ук-4Льві-Львів)6,013
УДК 94(477.83-2Львів)"1939-1945"

Наконечний Євген Петрович народи ся 18 червня 1931 року в місті Львові. З кінчив Львівський державний університ ім. І.Франка. Завідувач відділу україністи Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефан ка НАН України. Автор монографії «Украде ім'я. Чому русини стали українцями». (П'я видання, яке було доповнено і розширено, ц історіографічної праці побачило світ у ЛА «Піраміда»). Укладач двотомного списку «Українськомовні періодичні видання у фондах ЛНБ» і автор публікацій із бібліотекознавства, історії Львова та українсько-єврейських стосунків періоду Другої світової війни.

Автор. Фото 1942 р.

...Важливо зазначити, що в книжці «"Шоа" у Львові» використано багато історичних, економічних, етнологічних та інших джерел, що, поза сумнівом, значно її збагатило.

Яків Хонігсман, професор
газета «Шофар»,
січень, 2005 р.

...Книжка Наконечного – безцінний документ трагічного часу. До її приваб хочу також зарахувати і дуже вдалу композицію, де переплетено особисті враження з історичними фактами, і стиль викладу – максимально наближений до художньої прози. Безперечно, кожному, львів'янину читання цієї книжки принесе і користь, і задоволення.

Юрій Винничук, письменник
газета «Поступ»,
4 -5 червня 2005 р.

...Спогади зараз багатьма місцями сприймаються як художня правда, як художній твір, який з неослабною цікавістю читається від початку до кінця.

Ігор Моторнюк, кандидат філологічних наук
газета «Високий Замок»,
26 липня 2005 р.